

OUD RHENEN

TWEEENTWINTIGSTE JAARGANG

JANUARI 2003

NO. I

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

Voorzitter : Dr. H.P. Deys, Rhenen, tel. 0317-612812
Secretaris : Ing. H.B. Gieszzen, Bruine Engseweg 40,
3911 CL Rhenen, tel. 0317-616076
Penningmeester : W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067,
Rabo-Rhenen 3970.24.037, Postbank 1211163
Leden : L.E.G. Bultje- van Dillen, Rhenen, tel. 0317-614058
H.E. Dekhuijzen, Rhenen, tel. 0317-612653
A.J. van Drunen, Rhenen, tel. 0317-617038
Dr A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
Website : www.oudrhenen.nl

Redactiecommissie Oud Rhenen:

Dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067

Inleveren kopij: Bruine Engseweg 25, 3911 CJ Rhenen

ISSN-1384-3338

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen dan na schriftelijke, voorafgaande toestemming van de redactie.

Omslagfoto: Uitsnede van een aquarel van J. le Blanc

O U D R H E N E N

Tijdschrift voor de Historie van Rhenen

uitgegeven door de

Historische Vereniging

Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

tweentwintigste jaargang

januari 2003

no. 1

Inhoudsopgave

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen 95 jaar!	blz. 5
Roelof Jesse, 1858 Zaltbommel -1939 Rhenen <i>Willem H. Strous</i>	blz. 6
Uitreiking Kadastrale Atlas Rhenen 1832	blz. 34
J. Th. M. 'Joop' Mom - In Memoriam <i>Philip J. van Dael / Ad J. de Jong</i>	blz. 36
Vissen in de Rijn bij Rhenen <i>Hens Dekker</i>	blz. 39
Jaarverslag 2002 - Werkgroep Archeologie Rhenen (WAR) <i>Ton van Drunen</i>	blz. 50
(Financiële) Jaarverslagen 2002 Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o. en Stichting "Vrienden van het gemeentemuseum te Rhenen".....	blz. 55

Van de redactie

Een nieuw jaar, een nieuwe omslag.

Ons tijdschrift heeft een ander aanzien gekregen. Begin 2002 heeft de Stichting "Vrienden van het gemeentemuseum te Rhenen" een aquarel aangekocht van de hand van J. le Blanc.

De redactie vond een uitsnede van deze aquarel, met de Cuneratoren als blikvanger, uitstekend geschikt als nieuwe afbeelding op de omslag van ons tijdschrift. Tegelijk werd ook de lay-out van de omslag gewijzigd.

De redactie vertrouwt erop dat u als abonnee en lezer het eens bent met de keuze.

De Stichting Vrienden heeft de aquarel in bruikleen afgestaan aan het gemeentemuseum Het Rondeel. Als u het werk in zijn geheel wilt zien, moet u daar even

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen 95 jaar!

Woensdagavond 15 januari 2003 vierde de Historische Vereniging haar 95^e verjaardag. Vijf jaar geleden werd de 90^e verjaardag op grootse wijze gevierd met een lezingen-ochtend en een middag-receptie in het Oude Raadhuis. De voorbereidingen om de 100^e geboortedag te vieren zijn inmiddels door het bestuur gestart. Bij dit 19^e lustrum waren alle leden uitgenodigd voor een drankje in de pauze van de lezing die, voor het 3^e achtereenvolgende jaar, georganiseerd was met het Cuneragilde. In de zeer druk bezochte bijeenkomst was ook burgemeester G.F. Naafs aanwezig die na het openingswoord van de voorzitter de leden feliciteerde met hun, en inmiddels ook zijn, vereniging. Vervolgens richtte hij zich tot de heer H.E. Dekhuijzen met de mededeling dat Hare Majesteit hem had benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau wegens zijn verdiensten in culturele (monumentenzorg) en politieke (D'66) sectoren van onze samenleving. De heer Dekhuijzen is sinds de herstart in 1980 bestuurslid van de vereniging en vanuit deze functie neemt hij als restauratiedeskundige deel aan diverse comité's en overleggroepen. Ook buiten Rhenen is hij actief, met name in Bond Heemschut waarvan hij al zestig jaar lid is.

Voorafgaande aan zijn lezing over *Topografie van Rhenen* schonk voorzitter dr. H.P. Deys kort aandacht aan de oprichting en de geschiedenis van de vereniging. Op 23 december 1907 werden de statuten bij de notaris vastgelegd. Daarmee is de vereniging de op één na oudste historische vereniging in de provincie Utrecht, ná Fléhite in Amersfoort.

De heer H.E. Dekhuijzen krijgt zijn onderscheiding opgespeld. (foto Peter Kühl)

Dr. Roelof Jesse (coll. W.H.Strous, Rhenen)

Roelof Jesse

1858 Zaltbommel - 1939 Rhenen

Willem H. Strous

Roelof Jesse werd op 13 juli 1858 te Zaltbommel geboren als oudste zoon van Jan Jesse, apotheker, en Dorothea Angenita Helena van Staveren. Roelof volgde van zijn 16e tot zijn 20e jaar de gymnasiale opleiding in Zetten maar rondde deze voorbereidende studie af aan het gymnasium te Zaltbommel. Daarna studeerde hij Klassieke Letteren aan de universiteit van Leiden waar hij in 1893 promoveerde. In 1894 werd dr. Roelof Jesse benoemd tot conservator aan het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. In 1907 werd hem eervol ontslag verleend waarna hij en zijn vrouw zich in Rhenen aan de Herenstraat vestigden.

Hij huwde in 1900 te Rhenen Huiberdina Roelofina Johanna Moinat. Het huwelijk bleef kinderloos. Zijn vrouw overleed op 13 december 1932, hijzelf stierf op 27 januari 1939. Zijn schoonmoeder, Wilhelmina Anthonia Moinat - Liethoff, zijn vrouw en hij liggen in één graf op de algemene begraafplaats aan de Achterbergsestraatweg te Rhenen.

Op 23 december 2002 was het 95 jaar geleden dat onze vereniging werd opgericht. Initiator en voorzitter van het eerste uur was dr Roelof Jesse, een man over wie binnen de vereniging weinig bekend is. Reden dus om eens wat onderzoek te doen naar zijn herkomst en naar wat voor man hij was.

Een tweede reden voor nader onderzoek lag in het feit dat wij pretenderen de één na oudste historische vereniging in de provincie Utrecht te zijn, ná Flehite in Amersfoort dat in 1878 werd opgericht. Toen uw secretaris en uw penningmeester acte de présence gaven op de boekenmarkt in Bredevoort op 5 oktober 2002 bemachtigden zij een overdruk uit het Jaarboek van Oud Utrecht 1973 met een artikel van L. van Tongerloo "De historische verenigingen in de provincie". Van Tongerloo rept met geen woord over de Oudheidkamer Rhenen en omstreken, zoals wij toen nog heetten; voor haar bestond onze vereniging niet, zelfs niet in 1973 toen wij al ruim 65 jaar oud waren. De vraag rees: hoe kan dat? Waren de toenmalige bestuurders alleen maar naar binnen gericht met hun activiteiten? Wat was dat voor een voorzitter die blijkbaar niet aan promotie van zijn vereniging deed?

Terwijl toch onze vereniging al binnen vier maanden nadat Jesse in Rhenen was komen wonen, was opgericht.

Grootvader Roelof Jesse (1795 Zaltbommel - 1858 Leiden)

Roelof Jesse was kleinzoon, zoon, neef (oomzegger) en achterneef van apothekers. Grootvader Roelof Jesse werd op 4 februari 1795 in Zaltbommel geboren als

Brieft Rudolphum Jesse ex Zaltbommel
 gelonne per decursum huius anni Academici
 lectionibus nostris in Chemiam et in Botanica
 diligentis interesse hinc litteris testor
 Datum L. B.
 25 Martii
 1817
 Brugmans
 Professor Medicinae
 Chemiae, Botanicae etc.
 in Academia Lugduno
 Batava.

Testemonium van grootvader Roelof Jesse, afgegeven door prof. Brugmans, 1817 (SAB, Zaltbommel, inv.nr 497/217).

zoon van Pieter Jesse en Petronella Koek (overleden 22-08-1831 Zaltbommel) naar welke voorouders verder geen onderzoek is gedaan. Hij wordt op 8 februari 1795 in de Hervormde kerk in Zaltbommel gedoopt. Op 18 augustus 1813 wordt door Anthonij van Dijk, apotheker te Zaltbommel, aan Roelof een getuigschrift verstrekt dat hij drie jaren als leerling en daaraanvolgend ruim een jaar als bediende, d.w.z. 4 jaren in totaal, "eerlijk en braaf" heeft gediend. Roelof vertrekt daarop naar Leiden waar hij in dienst treedt van apotheker Louis Guillaume Houël. Naast zijn dienstbetrekking studeert hij aan de Universiteit van Leiden. Op 25 maart 1817 wordt hem door Brugmans, hoogleraar in de medicijnen, botanie etc. aan de Universiteit van Leiden, een testimonium verstrekt dat hij gedurende de cursus van het academiejaar 1816/1817 nauwgezet aan Brugmans' colleges in de scheikunde en botanie heeft deelgenomen. Ook apotheker Houël geeft een lovend getuigschrift af op 1 juni 1817 waarna Roelof, als Apotheker Elève, een verzoek richt aan de Provinciale Commissie Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt van Zuid Holland te Den Haag, om geëxamineerd te worden als artsenijsmengkundige voor een stad. Het examen vindt plaats op dinsdag 1 juli 1817 's avonds om zes uur. Zijn diploma, afgegeven op 5 augustus 1817, wordt op 4 november 1817 geregistreerd bij de Plaatselijke Commissie van Geneeskundig Toevoorzigt te Leiden¹. Roelof begint in 1817 voor zichzelf als apotheker in de Houtstraat maar verhuist zijn apotheek in 1824 naar Rapenburg 38 dat hij in 1822 voor fl. 3.300,- had

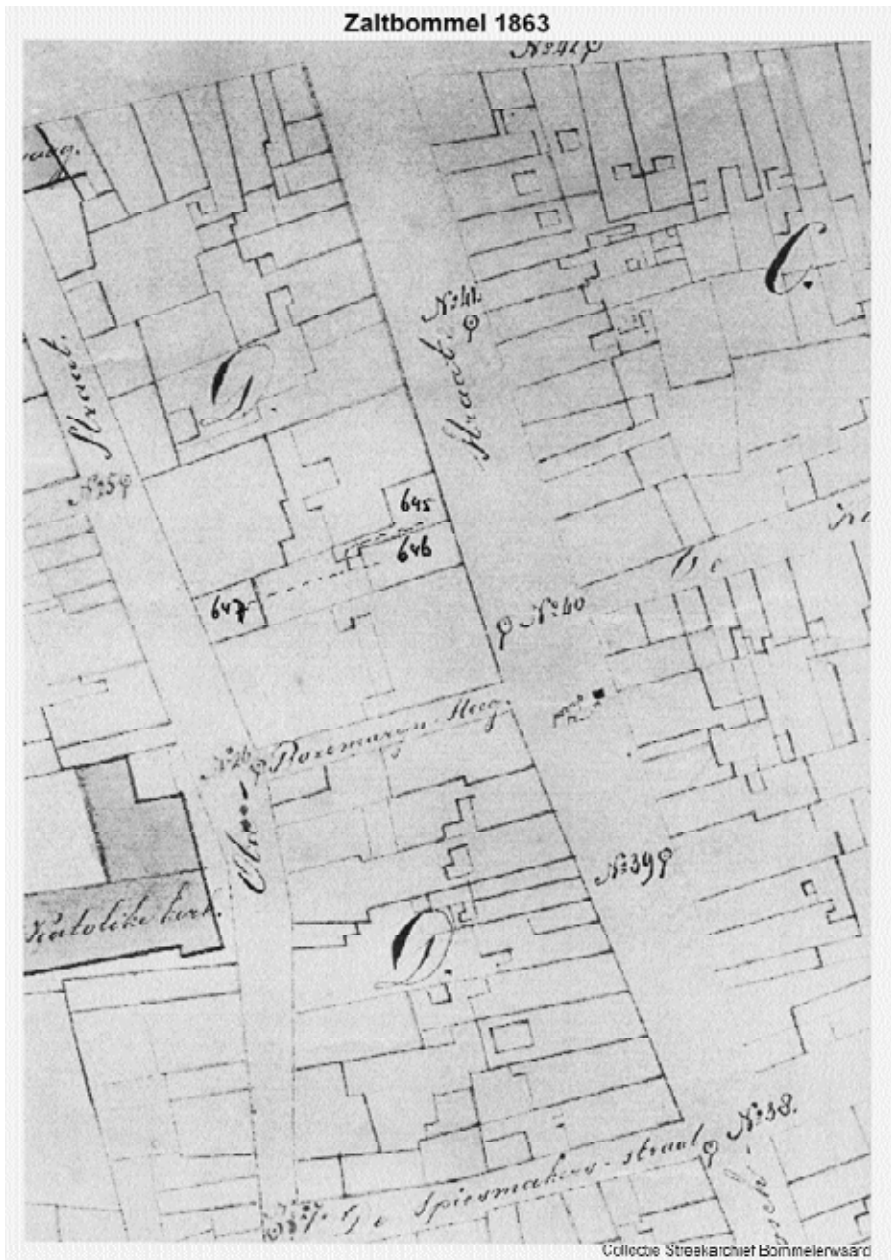
gekocht. Hij huwt in 1819, ondertrouw 24-02-1819, Catharina van Geer (geboren 1800 Leiderdorp, overleden 1880 Leiden), dochter van Willem van Geer en Agatha Herdingh, uit welk huwelijk 13 kinderen worden geboren, onder wie in 1925 Jan, vader van onze dr. Roelof Jesse.

Zijn jongere broer Adrianus Arnoldus (geboren 1803 in Zaltbommel), oud-oom van "onze" Roelof, was ook apotheker en woonde bij hen in. Grootvader Roelof Jesse was lid van de Plaatselijke Commissie van Geneeskundig Toezicht. Hij overleed in 1858. In zijn overlijdensadvertentie laat grootmoeder Catharina van Geer toevoegen: "De zaak wordt door mij onder de leiding van een bekwaam en geëxamineerd Provisor voortgezet, waartoe ik mij met mijne vijf nog onverzorgde kinderen bij deze aanbeveel". In 1860 nam zoon Roelof Jesse Jr. (geboren 07-11-1839 Leiden), oom van "onze" Roelof, de apotheek tot 1871 voor zijn moeder waar. Op 31 december 1871 laat de weduwe R. Jesse - de Geer een advertentie plaatsen waarin zij, onder dankzegging voor het vertrouwen dat zij vele jaren heeft mogen ondervinden, meedeelt dat haar apotheek vanaf die dag zal worden voortgezet door H.B. Bock. Oom Roelof Jesse jr. nam de stadsapotheek over; hij was in oktober 1871 getrouwd met Wilhelmina Frederika van Benten. Na het overlijden van Catharina van Geer werd in 1881 Rapenburg 38 voor fl. 10.300,- verkocht².

Vader Jan Jesse (1825 Leiden - 1904 Leiden)

Vader Jan Jesse werd in Leiden op het Rapenburg geboren op 14 april 1825. Van zijn opleiding is weinig bekend. Slechts een inschrijving van 12 september 1838 is gevonden in de lijst van leerlingen van het Leids Gymnasium. Maar bij de volkstelling van 1849 woont hij bij zijn ouders in op Rapenburg 38 en als beroep wordt apotheker genoemd. In Leiden ook leert hij zijn vrouw kennen, Dorothea Agnita Helena van Staveren, geboren 25-12-1829 in Leiden in de Breestraat, dochter van Hendrik Johannes van Staveren en Catharina Allegonda van Ogten. Hun ondertrouw is op 28 september 1855; zij trouwen op 11 oktober 1855 in Leiden. Volgens de huwelijksadvertentie is Jan Jesse dan al apotheker in Zaltbommel, waarheen Dorothea Jan volgt.

Het blijkt dat Jan op 1 juli 1855 de apotheek van Huibert Boers in Zaltbommel heeft overgenomen. Hij heeft tevens van Boers de percelen Sectie A645, 646 en 647, groot resp. ha -1.51, -12.10 en -1.92, gekocht. Jan gaat aan het verbouwen en veranderen en dan ontstaan er aan de Boschstraat een apotheek en een woonhuis, secties A 1305 en 1306, en aan de achterliggende Olijstraat een laboratorium en een schuur, sectie A 1241. De percelen zijn via de tuinen met elkaar verbonden. In de Boschstraat liggen de percelen schuin rechts tegenover de plaats waar de Koningstraat uitmondt in de Boschstraat. Tussen de percelen van Jesse en de

Kadastrale ligging van de apotheek van vader Jan Jesse (SAB, Zaltbommel)

Rozemarijnsteeg stond het laat-gotische huis, Boschstraat 24, van Harco Beckering Vinckers dat in 1935 werd gesloopt. Naar de mening van Beckering Vinckers werd het naastliggende huis nr 22, dus de apotheek van Jesse, in achttiende eeuwse archiefstukken "In de drie vijzels" genoemd, een verwijzing naar, ook toen al, een apotheek. Dit pand, in ieder geval de gevel, bestaat nog, het is nu een gedeelte van een modezaak. Beckering Vinckers spreekt over (pag. 117): "Met gesneden omlijsting van het bovenraam en een fraai gesneden bloemornament in het bovenlicht, ongeveer 1750". Zoetmulder heeft het over (pag. 37): "Ten dele behouden bleef daarnaast de vroegere apotheek met de sierlijk gesneden digitalis in het bovenlicht. Er is thans een modezaak in gevestigd, evenals in het volgende, geheel geamoveerde pand met de hoge opkamer"

In 1883 doet Jan Jesse zijn apotheek van de hand en verhuist op 28 augustus van dat jaar met zijn vrouw en de twee jongste kinderen, dochter Catharina (14 jaar oud) en zoon Jan (11 jaar oud), terug naar Leiden, waar hij aan de Korte Mare een huis koopt, nr 28, waar hij met zijn vrouw woont tot hun dood in 1902 resp. 1904. In Zaltbommel verkoopt hij zijn percelen met opstallen aan Gijsbert Mooring jr., metselaar te Zaltbommel. Het lijkt erop dat deze Gijsbert Mooring geen gewone metselaar/arbeider was, maar dat hij handelde in huizen en grond. Zijn artikelnummer in de kadastrale legger beslaat meer dan vier pagina's, vol met splitsingen, scheidings, delingen, verenigingen etc³.

Roelof Jesse - Periode Zaltbommel

Boschstraat 22, Zaltbommel. "In de drie vijzels" (coll. mw.A.A. Jesse, Amstelveen)

De voormalige apotheek in de Boschstraat, Zaltbommel, 13-11-2002(Coll W.H. Strous, Rhenen).

Roelof Jesse wordt in Zaltbommel, in de Boschstraat, in één van de kamers van de twee belendende huizen geboren op 13 juli 1858. Er komen nog meer kinderen, een broer, Hendrik Johannes, geboren op 10-07-1860; een zuster, Catharina, geboren 14-11-1868; en nog een broer, Jan, geboren 06-08-1872. Tussen de geboorten van Hendrik Johannes en Catharina bevalt moeder Dorothea driemaal van een levenloos kind, tweemaal een dochter en eenmaal een zoon.

De kinderen zullen een onbezorgde jeugd hebben gehad wat is op te maken uit een paar opmerkingen van broer Hendrik Johannes, de latere Leidse architect. Op de achterkant van de foto van het huis aan de Boschstraat “In de drie vizzels” schrijft hij: “Leuk oud huis met hangkamertje en groote kelder waarin wij in de winter in de wastobbe gingen varen”. Voorts ligt er in het

archief in Zaltbommel een brief van hem aan de Zaltbommelse Oudheidkamer, gedateerd maart 1941 Leiden, twee jaar voor zijn overlijden in februari 1943: “Mijn vader was apotheker en wij woonden Boschstraat 22. In het snijraam boven de deur was een Agave (Aloë) afgebeeld en op de lijst stonden drie vergulde vizzels (ca. 1750). In no. 24 was een slagerij met prachtige renaissancegevel. Ik denk nog dikwijls aan mijn genoeglijke jeugd in Zaltbommel en het kattekwaad wat wij daar uitgehaald hebben”.

Het is jammer dat van Roelof niet dergelijke ontboezemingen bewaard zijn gebleven⁴.

Roelof Jesse - Periode Zetten

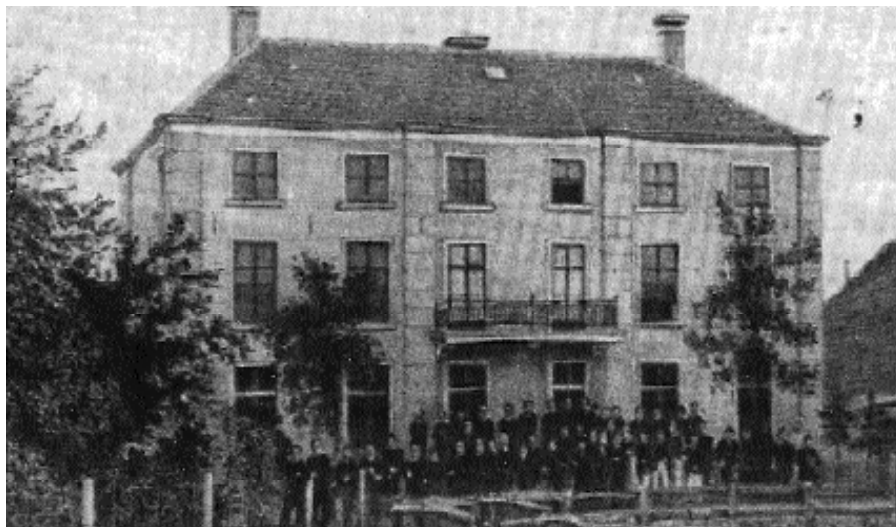
Als Roelof zestien jaar is vertrekt hij, op 27 augustus 1874, naar Valburg, dorp Zetten.

In dit Overbetuwse dorp was ds. F.P.L.C. van Lingen, onder invloed van het Réveil, in de zomer van 1864 begonnen enkele jongemannen privées te geven ter voorbereiding op de universitaire studie, met de wens dat er predikanten gevormd

konden worden die op de grondslag der Hervormde belijdenis stonden. Omdat ds Van Lingen tevens de herderlijke zorg had over de hervormde gemeenten te Zetten en Andelst - hij was daar op 5 oktober 1862 bevestigd door ds. O.G. Heldring te Hemmen - zocht hij assistentie die hij vond in de persoon van dr. C.H.W. Lamers; deze werd benoemd tot rector. Inmiddels had de Vereniging voor uit- en inwendige zending de herberg van A.J. van Luterveld gekocht en verbouwd tot school en internaat. Toen dr. Lamers op 8 december 1864 zijn eerste les gaf aan de eerste vier leerlingen was het eerste Christelijke Gymnasium in Nederland een feit. De droom van ds. Van Lingen, een christelijke opleiding van aanstaande studenten, die van het begin óók de voorbereiding beoogde voor studie in niet-theologische faculteiten, was in vervulling gegaan. Op 5 mei 1867 werd bij Koninklijk Besluit de Vereeniging "Opleidingsschool (Gymnasium) te Zetten" door koning Willem III erkend.

Het *ius promovendi* kon echter niet worden verkregen, daarvoor moest worden gewacht tot het amendement van De Savornin Lohman in 1900⁵. Ook bij de invoering van de Hooger-Onderwijswet van 1876 werd de enige inrichting van bijzonder Gymnasiaal Onderwijs miskend. Terwijl alle gymnasia in het land het recht kregen zelf eindexamen af te nemen waren de leerlingen van Zetten aangewezen op het Staatsexamen, of anders moesten ze tijdig naar een ander Gymnasium overgaan om daar examen te kunnen doen. Hetgeen Roelof dan ook heeft gedaan.

Waarom ging Roelof naar Zetten? Omdat zijn ouders ds. Van Lingen kenden? Deze was in 1832 in Hurwenen geboren en had het gymnasium in Zaltbommel bezocht. Of was dat omdat zijn ouders aanhangers waren van het Réveil en

Het gymnasium/internaat te Zetten in 1867 (coll. W.H. Strous)

geloofden in christelijk onderwijs? Hoopten zij dat Zetten met de nieuwe Hoger-Onderwijswet ook het recht zou krijgen om zelf examens af te nemen? En haakten zij af omdat hun verwachtingen werden beschaamd? In ieder geval is Roelof de enige van de Jesses die naar Zetten is geweest.

Toen Roelof in 1874 in Zetten aankwam was het aantal leraren uitgebreid tot totaal 7. Er werd onderricht gegeven in Godsdienstonderwijs, Hebreeuws, Grieks, Latijn, Duits, "Hollandsche Vakken", gymnastiek en schermen. De meeste leraren hadden hun eigen specialiteit maar de heer J. Vermaat gaf les in alle vakken!

Het aantal leerlingen eind 1874 bedroeg 56 en liep in de volgende jaren achteruit van 57 naar 49 tot in 1877, Roelofs laatste jaar in Zetten, 40. Eind 1878 waren het weer 46 maar toen was Roelof al weer weg. De latere ds. M. Schuurman die gelijk met Roelof kwam en ging, schreef in het Gedenkboek: "Ik was er in de jaren 1874-1878. Tot mijn spijt moet ik zeggen, dat het niet de beste jaren van Zetten's gymnasium zijn geweest, maar op mijn leeftijd van 14-18 merkte ik dat zoo niet". Ds. Van Lingen was predikant, geen pedagoog en hij had het moeilijk met zoveel jongens onder één dak. In zijn jaarverslag over 1876 schreef hij: "'t Is niet gemakkelijk op te roeien tegen den stroom van alles wat de zondige natuur in 't jongelingsharte werkt ... We hebben ook dit jaar meer dan één moeten verwijderen". Maar de verhouding tussen de leerlingen onderling was over 't algemeen goed. Reeds op 16 september 1865 werd de Oratorische Vereniging Chrysostomus opgericht - zestig jaar later bestond ze nog - waarvan ook Roelof Jesse lid is geweest. Om er lid van te worden moest je geballoteerd worden. Er werden veel activiteiten ontplooid: lezingen, declamaties, improvisaties, wandeldagtochten naar o.a. Duno, Oorsprong en Grebbeberg. Er werd veel aan lichamelijke opvoeding gedaan, er was een goed ingerichte gymnastiekzaal, en de leerlingen lieten een sergeant uit Arnhem overkomen om hen les te geven in de schermkunst (degen en sabel). Verder was er een kegelbaan en ook een primitief badhuisje, maar wie een bad of douche wilde nemen moest zelf het water heet stoken.

Een andere student, later ook predikant geworden, ds. J. Schrijver, die een jaar na Roelof in Zetten aankwam maar gelijk met Roelof vertrok, herinnerde zich in 1925 dat de ouders niet veel hoefden te betalen voor de opleiding en de internaatkosten: fl. 500,- per jaar en er waren er die minder betaalden. Hij verhaalde hoe er in Zetten een zekere atmosfeer was, behagelijk, weldadig, en dat de leerlingen daarom zoveel thuis waren, 's winters om de grote kachel, 's zomers achter of voor het grote huis.

Dr. J.J. Esser, student vanaf 1879, schreef in 1940: "Wij moesten het hebben van elkaar; omgang, gezelligheid, zelfs opvoeding zochten wij bij elkander. Wij sliepen op de eerste en tweede verdieping, de jongeren op zalen met 14 en 9 slaapgelegenheden, door gordijnen gescheiden, de ouderen in 2- en 3-persoons kamertjes. Des

morgens om zes uur werd zomer en winter een grote bel geluid. Ds. en mevrouw Van Lingen schonken van half zeven tot zeven uur warme mokka uit een grote koffieketel om de gymnasiasten te verkwikken en tot den arbeid op te wekken. Van zeven tot acht uur werden de lessen nagekeken. Om acht uur verenigden allen zich in de grote eetzaal voor het ontbijt. De lessen werden gegeven van 9 -12 en van 1 - 4 uur. De woensdag- en zaterdagmiddag waren geheel vrij. Wij waren verplicht tussen de Rijn en de Waal te blijven, maar een drietal gymnasiasten kon permissie krijgen des zaterdagmiddags naar Wageningen te wandelen. Er was voor ons buiten het gymnasium weinig te beleven". Aan de ontwikkeling van gezelschapszin, gewild of ongewild, werd dus veel

Het gymnasium/internaat te Zetten, na de verbouwing in 1877 (coll.W.H. Strous)

aandacht besteed. Daar zal ook Roelof aan hebben deelgenomen.

Ondanks al die gezelligheid waren de vakanties toch hoogtepunten in het leven van deze kostschoolgangers/studenten. Na een stevig ontbijt om 5 uur vertrokken allen. De Friezen en de Groningers lieten zich direct met een rijtuig naar het station in Arnhem brengen. De Hollanders gingen per pedes apostolorum (er waren veel aankomende predikanten onder de studenten!) ofwel "met de benenwagen" naar Wageningen en vandaar per omnibus naar Ede om daar de eerste trein richting Utrecht te halen. Er was toen nog geen trein door de Betuwe en waarschijnlijk ging Roelof mee met de Hollanders om via Utrecht naar Zaltbommel te reizen. Om via Hemmen bij het Lexesveer te komen, kwamen de jongelui langs de Normalschool voor meisjes in Hemmen. Daar werd halt gemaakt en werd uit volle borst - 's morgens om zes uur! - het bij alle Zettenaren geliefde lied gezongen: "Zetten ist das schönste Dörflein, zum, zum

“Weil es an der Linge liegt, zum, zum.

“Da sind viele hübsche Mädchen,

“aber keines das mich liebt, zum, zum

De Normaalschool had iets geheimzinnigs voor de studenten. De meisjes werden angstvallig voor hen weggehouden; zij wandelden als de jongens les hadden. De enige manier om ze te zien te krijgen was om naar de godsdienstoefeningen in de Vluchtheuvelkerk te gaan waar ds. H. Pierson voorging.

Het is wat moeilijk zich Roelof Jesse voor te stellen in deze omgeving tussen deze studenten, gelet op de karakterschetsjes die Rhenense inwonsters van hem gaven in 2002 zoals zij zich hem herinnerden: stugge man, niet onvriendelijk maar afstandelijk. Maar ook hij zal vroeg in een zomerochtend hebben staan zingen.

Na vier jaar, in de zomer van 1878, verliet Roelof het gymnasium en internaat van ds. Van Lingen te Zetten om in Zaltbommel, aan het gemeentelijk gymnasium, nog een jaar te studeren om daarna eindexamen te doen; in Zetten was dat helaas niet mogelijk. De schoolstrijd was toen nog lang niet gestreden; de vrede werd pas in 1917 getekend. Zijn broer Hendrik Johannes was in augustus 1877 al naar Leiden vertrokken om daar in de leer te gaan bij een timmerbedrijf; na een leerschool bij architectenbureau Salm in Amsterdam ging hij in Delft aan de Polytechnische School studeren.

Op 5 juli 1879 slaagt Roelof cum laude aan het Zaltbommelse gymnasium. Rector Epkema verklaart dat “Roelof Jesse, niet alleen in andere takken van wetenschap, maar ook in de wiskundige discipline zo geleerd is, dat hij aan de koninklijke besluiten aangaande het openbaar onderwijs heeft voldaan en zijn schoolloopbaan tot het einde heeft doorlopen” en dus “hebben wij hem waardig bevonden, om hem met lof te laten gaan naar de Academische lessen”.⁶

Roelof Jesse - als student in Leiden

Roelof schrijft zich in september 1879 in aan de Letteren-faculteit van de Universiteit van Leiden; hij is dan 21 jaar. Hij sluit zich aan bij het Leidsche Studentencorps Virtus Concordia Fides (Deugd, Saamhorigheid, Vertrouwen).

Evenals zijn broer Hendrik Johannes het eerste jaar in Leiden deed, trekt Roelof niet bij zijn familie in maar zoekt een kamer in de studentenstad. Volgens de almanak van het corps is zijn adres in het eerste jaar in de Kaiserstraat nr 12c, bij Jansen; is dit zijn hospes? Het bevalt hem daar blijkbaar niet want in de jaren 1881 tot 1883 woont hij op de Varkenmarkt nr 8, bij Starkenburg.

Op 25-jarige leeftijd, op 21 november 1883, doet hij zijn kandidaatsexamen in de Klassieke Letteren.

Hij verlaat zijn studentenkamer en zijn hospes en trekt in bij zijn ouders die in augustus 1883 met de jongste kinderen Catharina (14 jaar) en Jan (11 jaar) naar Leiden zijn

GYMNASII ZALT-BOEMELIENSIS CURATORES

L. S.

Quoniam nobis considerari arduissimum visum est

Roelof Jesse

tam alia disciplina, tam aliam mathematicis, ita eruditionem esse, ut regis de publicis institutionibus deorsum satisfecit et spatium scholeasticum deseruit, esse dignum curriculum, quod ad Academicam lectionem commode conducere a. d. 1877.

Juli a. MDCCCLXXVII.

Rectore,

C. P. Klein

Gymnasii Curatores.

P. J. van der Meer

W. van Keulen

H. van der Meer
et H. van der Meer

P. J. van der Meer

S.A. Boemelienland Zaltbommel
aard. Collectie Amunite, nr. 497/217

verhuisd en een huis aan de Korte Mare 28 hebben gekocht. Hij studeert verder voor zijn doctoraal. In de naamlijst van corpsleden komt hij natuurlijk niet meer voor maar wel in de naamlijst der studenten/niet-corpsleden, ingeschreven bij de rector-magnificus. In de lijst der Examina afgelegd aan de Hoogeschool te Leiden van 15-11-1886 tot 15-11-1887 wordt Roelof op 17 oktober 1887 vermeld; hij heeft zijn doctoraal examen in de Klassieke Letteren afgelegd, hij is dan 29 jaar. In de studentenalmamak van 1888 wordt Roelof nog eenmaal vermeld als oud-corpslid. In geen van de doorgenomen almanakken 1879-1888 wordt Roelof genoemd als bestuurslid van welke aangesloten vereniging of dispuut ook. Het blijft dus onduidelijk of hij actief is geweest in het studentenleven. Maar een snelle student is hij niet geweest, hij heeft er nu acht jaar opzitten.

Hoe Roelof in de jaren daarna in zijn levensonderhoud heeft voorzien is niet bekend. Vanaf de Korte Mare 28 te Leiden vertrekt hij, zonder dat er een beroep wordt aangegeven, hij is dan 32 jaar, op 17 november 1890 naar het adres Rijnsburgerweg 34 te Voorschoten. Daar verblijft hij maar kort want op 3 april 1891 vindt er in Leiden weer een uitschrijving plaats. Nu blijkt Roelof op 17 maart 1891 vanaf de Korte Mare wéér naar Voorschoten te zijn betrokken, deze keer naar de Oude Singel 48. Deze keer wordt vermeld dat Roelof ongehuwd is en als beroep geeft hij op dat hij conservator aan het Rijksmuseum van Oudheden (verder RMO) te Leiden is.

Dit is niet juist! In de jaarverslagen van het RMO wordt pas in 1891/1892 melding gemaakt van de heer R. Jesse, doctorandus te Leiden, die onderzoekingen deed met betrekking tot zijn dissertatie. Roelof was als vrijwilliger werkzaam in het RMO terwijl hij werkte aan zijn proefschrift. Pas als Roelof gepromoveerd is op zijn "De Cn. Domitii Corbulonis vita, moribus atque rebus gestis Commentatio"⁷ op 25 januari 1893, wordt hij per 1 januari 1894 benoemd als conservator, als opvolger van dr. Dompierre de Chauffepié. Deze was per 1 maart 1892, samen met dr. Boesen, aangesteld als conservator nadat dr W. Pleyte per 1 juli 1891 was aangesteld als directeur.⁸

Roelof Jesse - als conservator in Leiden

Roelof Jesse heeft met dr Pleyte als directeur een prettige tijd gehad. Al als vrijwilliger, werkend aan zijn proefschrift, werd hij erop uit gestuurd om in het land opgravingen te begeleiden. In het verslagjaar 1892/93 was Roelof aanwezig bij de opgravingen op de "Oude Burgt" te Vechten waar het jaar daarvoor oude schoenzolen waren gevonden. Hij stelde het verslag van de opgravingen samen terwijl één van de tekenaars van het RMO de plattegronden en afbeeldingen van de voorwerpen vervaardigde. In 1894, na zijn aanstelling als conservator, maakte Jesse een aanvang met het beschrijven van de aanwezige Limburgse oudheden. In de twee volgende

De Cn. Domitii Corbulonis
vita, moribus atque rebus gestis
Commentatio.

SPECIMEN LITTERARIUM INAUGURALE

QUOD

ANNUENTE SUMMO NUMINE

EX AUCTORITATE RECTORIS MAGNIFICI

C. P. TIELE,

THEOL. ET LITT. DOCT. IN FACULTATE THEOL. PROF.

AMPLISSIMI SENATUS ACADEMICI CONSENSU,

ET

NOBILISSIMAE FACULTATIS LITTERARUM ET PHILOSOPHIAE
DECRETO,

Pro Gradu Doctoratus

SUMMISQUE IN LITTERARUM CLASSICARUM DISCIPLINA
HONORIBUS AC PRIVILEGIIS

IN UNIVERSITATE LUGDUNO-BATAVA

RITE ET LEGITIME CONSEQUENDIS FACULTATIS EXAMINI
SUBMITTET

RUDOLFUS JESSE,

ZALT-DOMMELIENSIS,

DIE XXV M. JANUAR, A. MDCCCXCHI, HORA III.

jaren ging hij het land in om vondsten te beoordelen terwijl hij, als hij in Leiden was, dr. Pleyte hielp met de bewerking van de catalogus van Carthaagse oudheden. Roelof had inmiddels de kamer voor penningen en handschriften aangewezen gekregen als werkkamer. In de loop van 1896 kwam er een stroom van bezoekende studenten op gang, door de aan de universiteit zojuist benoemde professor dr. A.E.J. Holwerda aangemoedigd. Van de conservatoren werd verwacht dat zij hulp boden aan de studenten. In 1897 voltooiden dr. Jesse en dr. Pleyte de catalogus van de Griekse gedenkstukken, waarbij Roelof de Griekse verzameling rangschikte. In 1897/1898 rangschikte Roelof de Nederlandse oudheden uit Gelderland in twee benedenlokalen van de aan het museum verbonden voormalige woning van wijlen hoogleraar Acquoy. Met zijn medewerking verzorgde Holwerda een vakantiecurcus in het museum. En in dit jaar ging hij ook weer het land in, o.a. naar Heerlen naar een oude Romeinse oven, waarvandaan hij diverse voorwerpen meebracht naar Leiden, waarvan in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 2 april 1898 een beschrijving verscheen. In 1900/1901 ordende Roelof, conservator voor de Griekse en Romeinse oudheden, o.a. de verzameling oudheden van Romeinse afkomst die in Nederland waren gevonden.

Zo reisde Roelof Jesse door het land waarbij opvalt dat hij nooit noordelijker dan Vierhouten op de Veluwe is geweest. Hij deed onderzoekingen ter plaatse; stelde verslagen op van zijn bevindingen; nam voorwerpen mee terug naar Leiden; maakte foto's, o.a. van een ondergedeelte van een Romeins huis in Maastricht; onderhandelde met antiquairs onder wie Jacques Grandjean te Nijmegen; bezocht Kootwijk, Wamel, Malburgen bij Arnhem, Hilversum, Wijlre, Wijchen, Amerongen/Leersum. In Ingen bezocht Roelof in augustus 1902 met de Liendense amateur-archeoloog G.J. Brenkman, die veelvuldig contact had met het RMO, en het Ingense hoofd der school een bouwput in Het Woud waar de heer van Westreenen een nieuw huis liet bouwen.

Plots hield dat reizen op. Die omslag kwam nadat dr. Pleyte op 11 maart 1903 onverwacht was overleden en per 1 mei was opgevolgd door prof. dr. A.E.J. Holwerda. Roelof werd belast met een nieuwe ordening van de bibliotheek die zeer uitgebreid was door het legaat van dr. Pleyte en door de samenvoeging met de vroeger afzonderlijk beheerde bibliotheek van de archeologische collecties. Toen Roelofs mede-conservator dr. P.A.A. Boeser tot onderdirecteur van het RMO was benoemd, ter verlichting van de taak van Holwerda, die naast zijn directeurschap tevens hoogleraar bleef, werd Holwerda's zoon dr. J.H. Holwerda per 18 maart 1904 tot collega-conservator aangesteld. De nieuwe conservator kreeg als speciale opdracht de "Nederlandsche afdeling" goed in te richten. Hij trok meteen het land in om musea en archeologisch belangwekkende monumenten te bezoeken om ideeën op te doen, een voor die tijd nieuwe en ongewone manier van werken.

Jesse's werkzaamheden beperkten zich tot bureauwerk. De reorganisatie van de bibliotheek werd tot een goed einde gebracht waarbij een catalogus van de boeken en één van handschriften, kaarten, platen en foto's verscheen, een en ander ten behoeve van de studenten. Verder stelde hij een onderzoek in naar de collectie van dr. Van der Zijp te Nijmegen, alles uit de Romeinse keizertijd. Naar zijn oordeel waren er uitnemende stukken bij; later zou de collectie overgaan naar de heer Kam te Nijmegen. Zowel in 1905 als in 1906 bracht Jesse enige maanden door in Nijmegen om, met goedvinden van de regering, de particuliere collectie van de heer G.M. Kam te inventariseren. Deze collectie was door de heer Kam aan het rijk geschonken, te aanvaarden na zijn dood.

Vanaf zijn aanstelling in 1904 was het dr. Holwerda die het land introk. In 1906 startte dr. Holwerda de reorganisatie van de Nederlandse oudheden, een werk waar Jesse zich voorheen mee had belast.

Is er in die jaren onenigheid ontstaan over het te voeren beleid tussen Jesse, die inmiddels tegen de vijftig liep, en de jonge, energieke en niet altijd tactvolle Holwerda, wiens vader bovendien directeur was van het museum waar beiden werkten? Was het de oprukkende jonge garde waarmee Roelof Jesse niet overweg kon of wilde? Toen hij aftrad als conservator werden in zijn plaats twee assistenten aangesteld, t.w. N.J. Krom per 1 april 1907 en M.A. Evelein per 1 juni 1907, "om de conservator dr. Holwerda te steunen bij zijn veelomvattende taak, nadat zij in het jaar daarvoor uitnemende vrijwillige diensten hadden bewezen aan het museum". Tussen de regels van de jaarverslagen door is op te maken dat Roelof Jesse niet meer op zijn plaats was, of zich niet meer op zijn plaats voelde in het RMO; de plezierige tijd met dr. Pleyte was voorgoed voorbij, er waaide een andere wind. En voor zulke problemen is dan een eervol ontslag wegens reorganisatie met toekenning van wachtgeld een elegante oplossing, voor beide partijen - ook nu nog. Wilhelmina kent op 6 maart 1907 aan Dr. R. Jesse, conservator bij het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden met ingang van 1 april 1907, wegens reorganisatie van het dienstvak waartoe hij behoort, een wachtgeld toe van fl. 850,- per jaar, ofwel 50% van zijn jaarwedde.⁹

Roelof Jesse - Rhenen

Na zijn ontslag bij het RMO verhuist Roelof met zijn echtgenote naar Rhenen. Zij worden op 22 augustus 1907, komend vanuit Leiden, in het Rhenense bevolkingsregister ingeschreven.

Rhenen was hen niet onbekend. Op 11 oktober 1900 waren Roelof Jesse, 42 jaar, en Huiberdina Roelofina Johanna Moinat, 29 jaar, in Rhenen getrouwd. Dina, of tante Dien zoals ze door de familie werd genoemd, was op 30 maart 1871 te Oterleek (gemeente Schermer, N.H.) geboren als dochter van Hendrik Cornelis Moinat, hoofdonderwijzer, overleden 1 september 1877 te Noord-Schermer, en

Roelof Jesse en Dina Moinat, 9 februari 1920
(coll. mw. A.A. Jesse, Amstelveen)

Wilhelmina Anthonia Liethoff. Als getuigen traden op voor Roelof zijn twee broers Hendrik Johannes, architect te Leiden, en Jan, kruidenier te Rotterdam; voor Dina de twee oudsten van haar drie broers Petrus Cornelis, leraar ambachtschool te 's Gravenhage, en Abraham Cornelis, muziekonderwijzer en dirigent te Rhenen. Haar jongste broer Theodorus was arts in Abcoude.

Wilhelmina Anthonia Liethoff was na het overlijden van haar echtgenoot weer teruggekeerd naar Rhenen waar zij op 20 juni 1835 was geboren. In Noord-Schermer had het echtpaar Moinat door een noodlottige gebeurtenis hun dochter Hendrika Wilhelmina op 21-jarige leeftijd verloren, vier maanden na de geboorte van Dina. Toen Dina 6 jaar was, verloor zij haar vader. En toen de weduwe Moinat

met haar kinderen al naar Rhenen was verhuisd, overleed haar dochter Neeltje op 33-jarige leeftijd op 10 april 1894.

Vermoedelijk heeft het echtpaar Jesse-Moinat in 1907 eerst enige tijd ingewoond bij de weduwe Moinat aan de Utrechtsestraatweg nr 594. Later vertrokken zij naar de Herenstraat A66 (de zgn. Mevrouwenbuurt). Op de hoek, op nr A62, woonde Abraham Cornelis Moinat die ook organist was in de Cunerakerk, daarna kwam de familie Bauw op nr A64 waarvan de man commies was, en aan de andere kant van Jesse woonde Piet Boodt die een drankenhandel had in de stad, en daarnaast Arends.

Roelof Jesse - als gemeente-archivaris in Rhenen

Toen Roelof Jesse zich op 7 september 1907 liet inschrijven bij de gemeente Rhenen, gaf hij gemeentearchivaris als beroep op. Dat lijkt vreemd maar onderzoek in het Oudarchief Rhenen toont aan dat in de raadsvergadering van 13 augustus 1907 het college van B&W aan de Raad voorstelt om over te gaan tot "buiten bezwaar van de gemeentekas benoeming van een gemeentearchivaris, de heer dr. R. Jesse te Leiden", welk voorstel "zonder hoofdelijke stemming aangenomen" wordt. Deze constatering, gevoegd bij het feit dat de Oudheidkamer was opgericht binnen vier maanden nadat Roelof Rhenense ingezetene was geworden, geeft aan dat hij niet onbekend was in Rhenen. Vóórdat hij zich in onze stad vestigde had hij zich

hier blijkbaar al “ingewerkt”. Dat heeft wellicht de overgang van betaalde baan met bijbehorende status als conservator bij het RMO naar rentenier in Rhenen vergemakkelijkt.

Geldzorgen had Roelof niet. Zijn moeder, Dorothea Angenita Helena geboren van Staveren, was op 21 mei 1902 op 72-jarige leeftijd in Leiden overleden en zijn vader, Jan Jesse, op 25 maart 1904 op bijna 80-jarige leeftijd. Toen het saldo van de nalatenschap was opgesteld, bleken Roelof en zijn twee broers en een zuster samen fl. 153.141,14 te moeten delen; ieder kreeg na aftrek van successierecht fl. 37.633,05. Het huis aan de Korte Mare 28 had op 9 juni 1904 fl. 6.790,- opgebracht en de obligaties etc. werden gewaardeerd op fl. 145.446,97. Deze erfenis, afgezet tegen zijn jaarwedde bij het RMO van fl. 1.700,-, en later zijn wachtgeld van fl. 850,- per jaar, moet het echtpaar Jesse in staat hebben gesteld, misschien wat zuinigjes maar verder vrij van geldzorgen, te leven. Het is alleen te hopen dat Jesse zich op tijd, d.w.z. vóór 1918, van zijn Russische, Oostenrijks-Hongaarse en Portugese obligaties, die een belangrijk deel uitmaakten van de nalatenschap, heeft ontdaan.

Roelof heeft wel getracht om van de gemeente Rhenen erkenning te krijgen voor zijn werk als gemeentearchivaris door om “toekenning van eenig salaris” te vragen. In de Raad van 30 juli 1912 wordt zijn verzoek afgewezen met als motivering: “Het was destijds voor de heer Jesse een uitkomst dat hij bezigheid die hem lief was, kon vinden en de gemeente heeft van dat buitenkansje geprofiteerd”. Hij krijgt wel een souvenir (er wordt niet vermeld wat voor souvenir) als blijk van

De Mevrouwenbuurt, 2002. 3e huis van links, nu de Bervo, was het huis van Roelof Jesse en Dina Moinat (coll. W.H. Strous)

erkentelijkheid.

In 1921 verzoekt Roelof weer om een salaris; nu noemt hij een bedrag: fl. 300,- per jaar. Zijn verzoek wordt in handen gesteld van de gemeentelijke begrotingscommissie en in de vergadering van 29-11-1921 (=vaststelling begroting 1922) wordt genotuleerd:

“Kosten van het Archief. Overwogen wordt dat de functie bij eventueel beëindigen van de vervulling door den huidige functionaris niet zou worden bestendig en slechts in het leven is geroepen op diens verzoek om onbezoldigd werkzaam te mogen zijn. Met algemeene stemmen wordt besloten geene bezoldiging aan de betrekking van archivaris te verbinden”.

Toch kreeg Jesse wel erkenning. Zo schreef Ramspek in 1909 in Eigen Haard dat het gemeentebestuur de ijver en de verdiensten van Jesse ten volle waardeert, te meer daar het archief, dat lange jaren helaas verwaarloosd werd, van de verdere ondergang is gered. Volgens Ramspek is het al in een zodanige staat gebracht dat een overzicht mogelijk is “van het vele schoone en merkwaardige, dat, vooral voor de geschiedenis van Rhenen, schatten waard is”.

En Jesse wist in december 1915 het gemeentebestuur te overtuigen dat de inventaris van het eeuwenoude Gast- en Weeshuis, dat in handschrift aanwezig was maar door ouderdom en slijtage onleesbaar dreigde te worden, in druk te doen verschijnen. Hierdoor zou dit unieke archiefstuk voor de toekomst bewaard kunnen blijven. De meeste van deze “schriften ende muniteiten” bevinden zich, volgens Combrink in 1982, nog in het oudarchief maar Jesse miste in 1915 al enige stukken die wel in de inventaris worden genoemd.

Na de afwijzing van zijn verzoek om salaris wordt het wat onduidelijk of Roelof Jesse is aangebleven als gemeente-archivaris in de zin van inventarisator. In inventarisnummer 447 van de *Inventaris van het archief der gemeente Rhenen 1337-1851*, uitgegeven in Utrecht in april 1927, schrijft K. Heeringa, rijksarchivaris in de provincie Utrecht: “Aanteekeningen gemaakt door de vroegere Gemeente-Archivaris Dr. R. Jesse betreffende de Geschiedenis van de stad Rhenen. 1 pak”. In het Voorbericht tot deze Inventaris wordt vermeld dat het oud-archief - met uitzondering van de charters die in 1884 zijn beschreven - in het laatst van 1923 naar het rijksarchief zijn overgebracht waarna in de zomer van 1925 de inventarisatie voltooid was. Deze inventaris wordt nu, 77 jaar later, nog steeds gebruikt. Jesse heeft aan deze inventarisatie niet meegewerkt; van eind 1923 tot circa 1927 was er in Rhenen zelfs geen archief te beheren. Waarschijnlijk is Jesse daarna alleen nog beheerder geweest van het archief en heeft er ofwel zelf gebruik van gemaakt voor zijn nasporingen danwel is hij bezoekers behulpzaam geweest. Zelfs weidt Heeringa helaas geen woord aan de archiefzorg vóór 1923 want hem ontbreekt de gelegenheid om een inleiding samen te stellen waarin de geschiedenis

van het bestuur van Rhenen en zijn archief wordt beschreven.¹⁰

Roelof Jesse - als gemeentearchivaris in Wageningen

De opstelling van het gemeentebestuur van Wageningen is een geheel andere dan die van B&W van Rhenen.

De Raad van Wageningen besloot op 14 juni 1910 aan dr.R. Jesse te Rhenen voor een periode van twee jaar de regeling en het inventariseren van het archief op te dragen. B&W hadden Jesse benaderd met het verzoek om, evenals hij in Rhenen deed, ook in Wageningen het archief te rangschikken en te inventariseren, en wel voor de geringe vergoeding van fl. 200,- over twee jaar. Men ging accoord en Jesse zou het werk uitvoeren op tijden die hem het best uitkwamen.

De overeenkomst bleek succesvol want op 9 maart 1912 schrijft Jesse aan B&W van Wageningen dat hij in antwoord op hun brief van 8 maart 1912 graag de opdracht aanvaard voor het doen van nasporingen in en de verdere regeling van het archief. Een paar dagen later deelt hij aan de gemeentesecretaris mee dat hij 's maandags aanwezig zal zijn.

(N.B. Was deze opdracht voor Jesse aanleiding om dan ook maar in Rhenen te proberen een vergoeding te krijgen voor zijn werk?)

Op 16 oktober 1928 spreekt de Raad de wens van de rijksarchivaris in Gelderland om een ordening van het archief die voldoet aan de eisen van de tijd. Tegelijk is er de ontslagaanvraag van Jesse; naar aanleiding van de inspectie door de rijksarchivaris? Jesse wordt op zijn verzoek, wegens zijn gevorderde leeftijd, met ingang van 1 januari 1929 van zijn werkzaamheden, die hij sedert 1 januari 1912 heeft uitgevoerd, ontheven.

In 1938 verschijnt de nieuwe inventaris van het Oudarchief van Wageningen door H.L. Driessen. Deze is hard in zijn oordeel. De provinciale archivaris P. Nijhoff had in 1865 een inventaris gemaakt maar alleen de door hemzelf belangrijk geachte stukken daarin opgenomen. Jesse is begonnen aan een nieuwe inventaris met daarin ook de door Nijhoff niet beschreven stukken. Maar veel resultaat hebben zijn bemoeiingen niet gehad. "Integendeel", zo schrijft Driessen, "verkeerde het archief na zijn aftreden in 1928 in volkomen chaotische toestand".¹¹

Roelof Jesse - als voorzitter Oudheidkamer voor Rhenen en omstreken

De dagelijkse bezigheden van Roelof Jesse in Rhenen hadden allemaal raakvlakken met elkaar, met als verbindend element de geschiedenis, of zo men wil de oudheid. Gelet op de achtergrond van Jesse is dat ook niet verwonderlijk. Die bezigheden, zijn werk als gemeente-archivaris van Rhenen en zijn voorzitterschap van de Oudheidkamer Rhenen e.o., kon hij combineren omdat hij op het gemeen-

1 Remen 21 April 1914

Waarde Hendrik,

De reden dat ik je schrijf is
dese:

Je heb ook mogelijk dat
ik van Louis Jese een
volmacht krijg voor een
zelfde geval als gy nu
voor de malatenchap van
den Raad of noodig hebt?
Wanneer Rudolf Jese
naar Heeren komt hoort
men hoort. heb ik dese van
hem niet noodig.
Wilt ge een informatie
naar krijgen ik je nu
vraag?

Vrijdag avond kwam ik op
tijd naar Heeren. Een brief
den de laatste reis Jese

1e blad van een briefje van Roelof aan zijn broer Hendrik Johannes, 21 april 1914
(coll. mw. A.A. Jesse, Amstelveen)

tehuis een kamer had waar hij zijn archivistestaak uitvoerde en waar hij tegelijk de verzameling van de Oudheidkamer beheerde nadat hij door de gemeente ook was aangesteld tot beheerder of conservator. Er was in die tijd namelijk al een verzameling van historische voorwerpen die in of bij Rhenen gevonden waren en met medewerking van de gemeente was een deel van het Oude Raadhuis op de Markt al daarvoor ingeruimd.

Dat het verenigen van de taken in één persoon zo zijn nadelen heeft, bleek in 1944. In de bestuursvergadering van 28 april 1944, waarin gesproken werd over de wenselijkheid van overdracht van de bezittingen van de Oudheidkamer aan de gemeente, herinnerde de heer Souwerbren eraan dat Jesse, omdat hij een

kamer op het gemeentehuis had, altijd aanwezig was. Nadat Jesse was afgetreden als voorzitter in 1937 en de collectie was overgebracht naar De Brakken in mei 1938, toonden de andere bestuursleden geen animo om aanwezig te zijn tijdens de openstellingsuren van de Oudheidkamer. Behoudens een korte periode na de verhuizing naar de Molenstraat, was er geen toezicht meer en kon het gebeuren dat voorwerpen uit de Oudheidkamer op verschillende plaatsen terecht kwamen en/of verdwenen.

Op 5 oktober 1907 was bij Jesse thuis de oprichtingsvergadering gehouden waarna op 23 december 1907 de statuten van de Oudheidkamer bij de notaris werden vastgelegd. Bestuurders in het begin waren dr. R. Jesse, D. Hoiting, A. van Drunick, D.H. Recter en C.J. Holst van Ingen. Er meldden zich 33 leden. De naam van Oudheidkamer was in die tijd heel gewoon, overal in het land werden ze opgericht en vaak was het niet meer dan de naam vermeldde: een kamer, een ruimte, soms zelfs een klein gebouwtje waar men al die zaken verzamelde die op de geschiedenis van stad of dorp betrekking had.

Een eigenlijke historische vereniging, zoals wij die nu kennen, was het niet; men ontplooidde weinig of geen activiteiten naar buiten toe. Nu en dan haalde men de pers als er gevonden voorwerpen werden tentoongesteld of als er een spreker iets kwam toelichten. In 1926 bijvoorbeeld schenkt de Oudheidkamer twee afgietsels van een Cunerabeeldje aan het gemeentebestuur ter gelegenheid van de ingebruikname van het nieuwe gemeentehuis. Volgens het bedankbriefje wordt dit bewijs van belangstelling op hoge prijs gesteld

Jesse was in zijn kamer op het gemeentehuis bezig met het inventariseren van de voorwerpen van de Oudheidkamer. In het gemeentemuseum Het Rondeel bevinden zich een aantal boeken/cahiers waarin aantekeningen staan over de voorwerpen. Eén daarvan, een smal boek, lijkt geschreven te zijn in het handschrift van Roelof Jesse en loopt tot en met inschrijvingsnummer 740 op 1 september 1936. Twee andere lijken op latere datum hieruit overgeschreven te zijn, zijn in ieder geval niet van de hand van Jesse. Het smalle boek begint op 10 oktober 1907 en de eerste zes inschrijvingen zijn schenkingen van Jesse. Daarna volgen nog vele schenkingen van bekende en onbekende Rhenenaren, terwijl in later jaren ook aankopen worden gedaan op veilingen e.d. Het gaat dan om gouden en zilveren munten, borduurlappen, bronzen lepel, baardmannetjes, ijzeren speerpunten, schoorsteen tegeltjes, schilderijen. In een ander cahier worden in januari en februari 1908 bruiklenen vermeld. Van ieder voorwerp wordt een korte omschrijving gegeven, de naam van de schenker en de datum. Zo komen we ook de twee broers van Roelof tegen, Hendrik Johannes te Leiden en Jan, inmiddels koopman te Zandvoort. En mevrouw Jesse, als zij twee mutsen zoals die in Achterberg werden gedragen, schenkt. En Mozes Lewijt, en de stadsarbeider R. van Appeldoorn, G.J. Brenkman

te Lienden, Houtman, Hoiting, M.W. van de Waal. In die eerste dertig jaar van de Oudheidkamer wist men de weg naar Jesse te vinden om iets aan te bieden waarvan men veronderstelde dat het waard was om bewaard te worden.

Waarschijnlijk heeft Jesse dit ene, smalle inventarisboek trouw en nauwgezet bijgehouden tot hij niet meer kon. Daarna hebben anderen getracht zijn werk voort te zetten maar zijn gestrand in hun pogingen om een nieuwe inventarisatie te maken.

Roelof Jesse - Besluit

Het wordt stil om Roelof Jesse. Zijn vrouw overlijdt op 13 december 1932 op 61-jarige leeftijd. Hij blijft alleen achter in het huis aan de Herenstraat. Het huwelijk is kinderloos gebleven. Het echtpaar heeft zeker logés gehad, zijn broers en zuster en hun kinderen; de band met de familie was goed.

Er is een brief van Roelof aan zijn broer Hendrik van april 1914 waarin hij gewag maakt van de kinderen Dora en Jantje die door Jan moesten worden opgehaald omdat Greta ziek is geworden en niet in staat is om met hen naar Zandvoort terug te reizen. Jesse, of Jan, beschikte niet over telefoon want Roelof heeft 's morgens vroeg Jan hierover moeten telegraferen. In dezelfde brief spreekt Roelof Jesse over werkzaamheden in Arnhem die spoedig aflopen maar na de zomer gaat hij weer verder met het nieuwe museum daar; en in de tussentijd beginnen de tochten naar Weesp met welk werk daar hij denkt twee maanden bezig te zijn. In die jaren, hij was toen halfweg de vijftig, wist hij dus zijn dagen wel te vullen. Naast dit werk en zijn werk als archivaris in Rhenen en Wageningen was hij sinds circa 1917 ook secretaris-penningmeester van de "Vereniging tot instandhouding van eene Christelijke bewaar-, naai- en breischool binnen de gemeente Rhenen". Toen deze vereniging in 1888 de statuten ondertekende en erkenning als rechtspersoon aanvroeg, bestond het bestuur geheel uit dames. In 1917, bij de aanvraag om verlening van de erkenning, duikt plots Roelof Jesse op, als enige man in het bestuur. Mevrouw dr. R. Jesse - Moinat is dan presidente. Roelof en zijn vrouw Dina zijn ook regent en regentesse geweest van het Protestants Bestedelingenhuis, later Rusthuis, aan de Nieuwe Veenendaalseweg 51.

Maar toen hij in de zeventig was, waren die werkzaamheden weggevallen of kon hij het niet meer aan.

Vóór zijn afscheid als voorzitter wordt hem een geschenk aangeboden namens de Oudheidkamer. Zijn opvolger als beheerder van de collectie, de heer W. Zanen, secretaris-penningmeester, heeft een catalogus opgemaakt van de collectie Platen, Prenten, Foto's en Schilderijen, en die wordt Jesse in november 1936 aangeboden. Op de Algemene Vergadering van 13 mei 1937 treedt hij, om gezondheidsredenen, af als voorzitter van de Oudheidkamer. Hij wordt opgevolgd als voorzitter door ds. A.G.

Willenswaard. Roelof Jesse moet toen al, of vrij spoedig daarna, zo ziek zijn geweest dat hij werd opgenomen in het Rusthuis aan de Nieuwe Veenendaalseweg 51. Als oud-regent zal hij wel een eigen ziekenkamer hebben gehad.

Op 27 januari 1939 sterft Roelof Jesse, in het Rusthuis. Van zijn overlijden verschijnt een advertentie van broer Jan Jesse in de Nieuwe Wageningse Courant. Roelof was de oudste van de kinderen Jesse uit Zaltbommel, en hij is de eerste die heen gaat. Zijn broer Hendrik Johannes overlijdt op 11 februari 1943 te Leiden; zijn zuster Catharina, weduwe van Jacques Pierre Wassenaar, overlijdt 19 februari 1947 te Leiden. Ook van haar overlijden verschijnt een advertentie van Jan Jesse, al in 1939 wonende te Soest, omdat ook haar huwelijk, evenals dat van Roelof, kinderloos is geweest.

Roelof wordt op de Algemene Begraafplaats aan de Achterbergsestraatweg begraven in het graf bij zijn vrouw en zijn schoonmoeder. Het graf is er nog, rechts van de aula, met nr 3E2.

Volgens een krantenbericht heeft op 2 februari onder grote belangstelling de teraarde bestelling van dr Jesse plaatsgehad. Als eerste spreker trad de burgemeester van

Graf van Roelof Jesse, Dina Moinat en schoonmoeder W.A. Moinat – Liethoff aan de Achterbergsestraatweg te Rhenen, 03-12-2002 (coll. W.H. Strous)

Rhenen, de heer G.C.D. d' Aumale baron van Hardenbroek naar voren die namens het gemeentebestuur de welgemeende dank uitsprak voor het belangrijke werk dat Roelof als gemeentearchivaris belangeloos en met grote toewijding had verricht. Ds. Willenswaard vertolkte namens het bestuur van de Oudheidkamer, dat voltallig aanwezig was, de gevoelens van dankbaarheid en erkentelijkheid voor de gegeven leiding als voorzitter en voor al datgene wat door Roelof Jesse was gedaan in het belang van de Oudheidkamer, die op zijn initiatief tot stand was gekomen.

Roelof vermaakt bij testament verschillende voorwerpen, munten en schilderijen aan de Oudheidkamer. Van de munten is bekend dat ze verloren zijn gegaan. In de Algemeene Vergadering van vrijdag 19 mei 1944 vraagt dr. Waller waar de munten zijn gebleven. De secretaris, de heer J. Waiboer, antwoordt dat

de munten die van ouds het bezit waren van de Oudheidkamer door hem tijdens de evacuatie zijn meegenomen en dus gered. De munten uit de nalatenschap van Jesse zijn echter ten huize van de heer Hamers verbrand.

Roelof heeft de opening van het museum in de Brakken niet mogen meemaken. Het museum werd op woensdagavond 15 juni 1938 onder grote belangstelling, feestelijk geopend door burgemeester G.C.D. d'Aumale baron van Hardenbroek. Het valt op dat in het verslag geen gewag wordt gemaakt van aanwezigheid of afwezigheid van de oude oud-voorzitter, noch aan al het werk dat hij in de voorafgaande dertig jaar heeft verricht.¹²

Uit een paar gesprekken met oudere dames die dr. Jesse nog gekend hebben, komt een man naar voren die niet onvriendelijk was. Maar het was ook geen man om makkelijk eens een praatje mee te maken. Hij was wat stug, wat afstandelijk; hij kwam ook niet zelfverzekerd over. Hij werkte nooit in zijn tuin.

Alle dames waren het er over eens dat Roelof en Dina een goed huwelijk hadden. Dina liep mank, zij had problemen met haar heup, en ze kon moeilijk zelfstandig lopen. Als ze buiten waren liepen ze daarom ook altijd stevig gearmd. Dina moet een heel lieve vrouw zijn geweest en heel muzikaal; zij gaf ook zangles - dat moet dan in de familie hebben gezeten, haar broer twee huizen verderop, was muziekleraar.¹³

Roelof Jesse heeft in zijn leven een lange weg afgelegd om van Zaltbommel tot in Rhenen te geraken. Zou hij kattekwaad hebben uitgehaald in Zaltbommel, samen met zijn twee jaar jongere broer en hun vrienden? Uit de opmerking van zijn broer Hendrik Johannes over het tobbedansen in de kelder mogen we opmaken dat ze een gezellige jeugd hebben gehad. Zou Roelof genoten hebben van zijn jaren in Zetten, tussen veertig/vijftig andere jongens, onder de leiding van een idealistische ds. Van Lingen en zijn

Eén van de kamers van de Oudheidkamer in De Brakken, na de opening in 1938 (coll. H. Dekker, Rhenen)

vrouw? Zou het studentenleven in Leiden hem hebben befallen? Daar in Leiden kon hij altijd nog eens op bezoek gaan bij zijn grootmoeder aan het Rapenburg; Hendrik Johannes heeft nog een jaar of wat bij haar ingewoond. Toen zijn grootmoeder was overleden, kwamen zijn ouders uit Zaltbommel naar Leiden. De tijd met dr. Pleyte in het RMO komt over als een plezierige tijd; de tijd met de Holwerda's was een keerpunt.

Voor onze vereniging was zijn vestiging, 95 jaar geleden, in Rhenen het begin van ons bestaan. Rhenen mag dankbaar zijn voor zijn deskundigheid en interesse in de oudheid die hij meebracht, en benut heeft in zijn dertigjarig voorzitterschap. Wanneer krijgt dr. Roelof Jesse een straat naar hem vernoemd? Bij het 100-jarig bestaan van de vereniging?

Roelof Jesse – zijn publicaties

Jesse heeft niet veel gepubliceerd voor een groot publiek. Hij is wel productief geweest maar dan op een meer naar binnen gekeerde wijze, waarmee bedoeld wordt dat hij catalogi heeft samengesteld. Met name in het RMO, al dan niet samen met dr. W. Pleyte, moeten inmiddels sterk verouderde, indertijd voor intern gebruik bedoelde, catalogi in het archief liggen. Van de collectie Kam te Nijmegen waaraan Jesse in 1905 en 1906 gewerkt heeft is de inventaris nooit in druk verschenen.

Tijdens het onderzoek voor dit artikel zijn slechts de volgende publicaties gevonden:

Jesse, Rudolfus, *De Cn. Domitii Corbulonis vita, moribus atque rebus gestis Commentatio*. 1893, Lugduni Batavorum, 112 pag., 23 cm.

Pleyte, W., en R. Jesse, *Catalogus der voorwerpen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, afdeling I: Griekenland*. Leiden, 1897, 130 pag.; ill.; 19cm.

Jesse, R., *Vóórgeschiedkundige, Romeinsche en Frankische oudheden in Nederland*. Uitgegeven door den Nederlandsche Oudheidkundige Bond. Leiden, 1903.

Verklarende tekst behorende bij een wandkaart. 4 pag, 26cm. (n.b. De wandkaart hangt, ingelijst, in het gemeentemuseum Het Rondeel te Rhenen)

Jesse, R., *Aanteekening over een inrichting van Hooger Onderwijs te Rhenen en het onderwijzend personeel daaraan verbonden in de 17e en 18e eeuw*. In: Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap, 33 (1912), pag. 279 e.v.

Jesse, R., *Oude Stadrechten van Wageningen II (keuren van 1398-1454)*, in: Wageningse Courant 5 oktober 1912. Overgenomen uit: Stadrechten van Wageningen, door J.S. van Veen.

Jesse, R., *Oude Inventaris der Bezittingen van het Gasthuis te Rhenen*, Rhenen, 1915

Literatuur

Beckerling Vinckers, J., *De historische schoonheid van Zaltbommel*. Amsterdam, 1944

Coebergh van den Braak, A.M., *Meer dan zes eeuwen Leids Gymnasium*. Leiden, 1997, 2e editie. Bijlage III, lijst van leerlingen 1716-1848, de Latijnse School 1574-1838, samengesteld door mw R.M. Benata Hengstmengel - Koopmans *Gedenkboek van het Christelijk Gymnasium te Zetten / Lyceum te Arnhem*.

Uitgegeven bij gelegenheid van het 60-jarig bestaan, 1864-1924. Arnhem, 1925

Lunsingh Scheurleer, Th.H., e.a. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Leiden, 1986/92, 6 delen.

Ramspek, B.J., *Oud-Rhenen*, in: *Eigen Haard*, nr. 30, 24 juli 1909 en nr. 31, 31 juli 1909.

Stuart, P., *Het dilemma van G.M. Kam: Leiden of Nijmegen*. Overdruk uit: Numaga, jrg XXXII, nr.1, februari 1985

Vijf en zeventig jaren Christelijk Gymnasium - Lyceum, Zetten - Arnhem 1864-1939. Arnhem, 1940

Zoetmulder, S.H.A.M., *Zaltbommel in oude ansichten*. Zaltbommel, 1977, 2e druk

Noten

¹ Streekarchief Bommelerwaard, Zaltbommel (verder SAB), Collectie Aanwinsten, inv.nr. 497/217.

² Gemeentearchief Leiden (verder GAL), Bevolkingsregister van vóór 1890 (kaartenbak, onvolledig omdat de registers van daarvóór verbrand zijn); Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag (verder CBG), Familieadvertenties Jesse, tot 1970, fiche 3373; Lunsingh Scheurleer, *Het Rapenburg*, pag. 255 en 283-286.

³ GAL, Bevolkingsregister van vóór 1890; CBG, Familieadvertenties Jesse; SAB, Bevolkingsregisters 1850-1860, 1860-1880, 1881-1893; Inventaris gemeente Zaltbommel 1816-1928, archief 19 inv.nr. 2185-2189 Perceelsgewijze kadastrale leggers circa 1832-circa 1880 en inv.nr. 2190 Perceelsgewijze kadastrale legger circa 1880-circa 1925; Coebergh van den Braak, *Meer dan zes eeuwen Leids Gymnasium, bijlage III*.

⁴ SAB, BS, geboorteacte nr 75, dd. 14-07-1858; Collectie Aanwinsten, inv.nr. 497/564; CBG, Familieadvertenties Jesse; mw A.A. Jesse, Amstelveen, Familiegegevens.

⁵ Een verkeerde uitdrukking in dit verband in het Gedenkboek? Het ius promovendi is het recht om promoties te begeleiden, is voorbehouden aan hoogleraren, en heeft alleen betrekking op proefschriften. Het lijkt dus niet terecht om het te betrekken op de bevoegdheid van gymnasia om eindexamens af te nemen.

⁶ SAB, Bevolkingsregister 1860-1880; Collectie Aanwinsten, inv.nr. 497/217; *Gedenkboek Christelijk Gymnasium te Zetten; Vijf en zeventig jaren Christelijk Gymnasium*.

⁷ “Wetenschappelijke verhandeling over het leven, zeden en (krijgs)daden van

Gnaeus Domitius Corbulo”.

Corbulo (gest. 67 n.Chr.), Romeins veldheer, bezette onder keizer Claudius, als commandant in Germania Inferior, het gebied tussen Rijn en Eems (47 n.Chr.). Hij moest zich echter terugtrekken daar Claudius de Rijn als definitieve grens wenste; de Friezen en Chaucen bleven daardoor onafhankelijk. Daarna liet hij de fossa Corbulonis (Corbulo-kanaal) graven (deels bewaard in het huidige Rijn-Schiekanaal tussen Leiden en Voorburg. Onder Nero bedwong hij een opstand in Armenië en overwon de Parthen. Nero dwong hem zelfmoord te plegen.

⁸ GAL, Album Studiosorum, Academiae Lugduno-Batavae 1875-1925; Almanakken van het Leidsche Studentencorps Virtus Concordia Fides 1879-1888; Album Promotorum Leiden, 1813-1900; Bevolkingsregister 1890-1923 blad 7179 Fiches; SAB, Bevolkingsregister 1881-1893; Rijksmuseum van Oudheden (verder RMO) Leiden, Jaarverslagen 1888/1889 tot 1906/1907.

⁹ RMO, jaarverslagen 1888/1889-1906/1907; Mw. A.A. Jesse, Amstelveen, Familiegegevens; Stuart, P., *Het dilemma van Kam.*

10

Streekarchief Kromme Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug (verder SAWijk), Wijk bij Duurstede, Bevolkingsregister; CBG, Familieadvertenties Moinat, tot 1970, fiche 4781; Interview mw. C. van Voorthuijzen - Bauw (*16-11-1902); Oudarchief Rhenen, Notulen Raad 13-08-1907, Notulen Raad 30-07-1912, Notulen Raad 11-10-1921; Het Nationaal Archief, Den Haag, Memories van Successie Zuid-Holland, 1806-1927, nr toegang 3.06.05; B.J. Ramspek, Oud-Rhenen, nr.30, pag. 472; *Inventaris van het archief der gemeente Rhenen 1337-1851*, door K.Heeringa, Utrecht, 1927.

11

Gemeentearchief Wageningen (verder GAW), Nieuw Archief Wageningen, Notulen Raad, inv.nr. 27, fol.207; inv.nr. 33; inv.nr. 765 Ingekomen stukken 2e afdeling (B&W); inv.nr. 275 Indices Notulen B&W 1851-1922, folio 179; *Inventaris Oud-Archief der gemeente Wageningen*, door H.L. Driessen, Arnhem, 1938; Verslag gemeentearchief Wageningen 1982.

12O u d

Rhenen, diverse jaargangen; Notulenboek der vereeniging “Oudheidkamer voor Rhenen en Omstreken” te Rhenen, 1917-1944; Gemeentemuseum Het Rondeel te Rhenen, oude inventarisboekjes/cahiers; mw. A.A. Jesse, Amstelveen, Familiegegevens; SAWijk, Overlijden Rhenen; CBG, Den Haag, Familieadvertenties Jesse, tot 1970, fiche 3373.

13Mw. H.J.

Reinshagen-van Beek(*31-01-1911), Nieuwe Veenendaalseweg 51, Rhenen; Mw. van de Scheur-Keijman (*28-04-1901), Nieuwe Veenendaalseweg 51, Rhenen; Mw. C. van Voorthuijzen-Bauw (*16-11-1902), Cuneralaan 14, Rhenen.

Uitreiking Kadastrale Atlas Rhenen 1832

In een geanimeerde bijeenkomst zijn vrijdagmiddag 27 september 2002 door mevrouw L.E.G. Bultje – van Dillen en de heer dr. H.P. Deys de eerste exemplaren van de kadastrale atlas Rhenen 1832 uitgereikt. De atlassen, waar al langere tijd reikhalzend naar werd uitgezien, werden door burgemeester G.F. Naafs van Rhenen en mevrouw mr. M.N. Kallen – Morren, gedeputeerde voor Cultuur van de provincie Utrecht, in dank aanvaard.

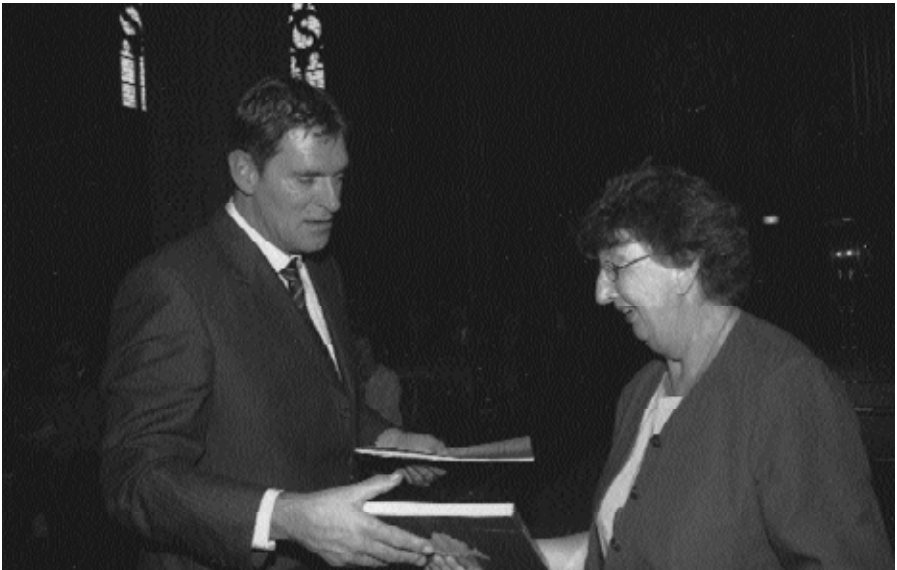
Tijdens zijn historische inleiding over Rhenen omtrent 1832 werd de voorzitter van de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o. onverwacht onderbroken door de schout van Ingen, Adriaan Verbrugh en de burgemeester van die plaats, Anthonis van Ommeren. Deze magistraten uit het begin van de 19e eeuw protesteerden luidkeels tegen het feit dat de noordelijk van de Rijn gelegen Ingense uiterwaarden door Rhenen zouden zijn “ingepikt”. Nadat de heer Deys had uitgelegd dat Ingen in ruil hiervoor de polder De Marsch had toegewezen gekregen, legden schout en burgemeester zich bij deze gemeentegrenscorrectie neer. Zij accepteerden de uitnodiging om na afloop van de overhandiging van de atlassen met de “zandhazen van de overkant” een borrel te gaan drinken.

In verband met een nieuwe maatregel van het ministerie van Binnenlandse Zaken is sinds kort het aantal toegestane bezoekers in de raadzaal van het Oude Raadhuis tot een maximum beperkt. Daarom moest de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen op het laatste moment besluiten om de uitreiking van de atlassen te verplaatsen naar de Cunerakerk, wat overigens een uitstekende lokatie bleek te zijn. Na afloop verplaatste het gezelschap van gasten en genodigden zich naar het Oude Raadhuis voor een gezellig samenzijn met een drankje en een hapje.

De Historische Vereniging kan terugzien op een zeer geslaagde actie die ongeveer anderhalf jaar heeft geduurd. Het uit het bestuur geformeerde werkgroepje, bestaande uit mw. Bultje en de heren Gieszen en Strous, heeft alle 32 kadastrale sectiekaarten kunnen laten adopteren bij bedrijven en instellingen binnen en buiten Rhenen. En in de voorverkoop werden 550 atlassen verkocht waarbij in de offerte was uitgegaan van circa 300 exemplaren. De 60 atlassen die in de vrije verkoop werden gedaan, waren binnen drie dagen na verschijnen verkocht. Een herdruk zit er niet in gelet op de prijs van circa € 40,- excl. btw die de atlas in dat geval moet gaan kosten.

De Schout en de burgemeester van Ingen komen verhaal halen. (foto Rob Leenarts)

Mevr. L.E.G. Bultje-van Dillen reikt het eerste exemplaar uit aan burgemeester G.F. Naafs. (foto Rob Leenarts)

J. Th. M. 'Joop' Mom – In Memoriam

Joop Mom in zijn vertrouwde stoel bij het raam; een foto die Philip van Dael maakte vlak voor Kerst 2002

Philip J. van Dael / Ad J. de Jong

Vlak voor Kerst 2002 bereikte ons het droevige nieuws van het overlijden van Joop Mom, oud-lid van onze historische vereniging. Hij werd 60 jaar.

Joop Mom heeft veel betekend voor de geschiedenis en de archeologie van Rhenen. Ofschoon ooit uit Wageningen afkomstig, werd hij een echte Rhenenaar. Hij verzamelde van alles over Rhenen, prentbriefkaarten, publikaties, foto's van Rhenenaren, noem maar op. Ook maakte hij zelf veel foto's.

Het ging hem zeer aan het hart dat er voortdurend weer stukjes oud Rhenen verdwenen om plaats te maken voor nieuwbouw. Regelmatig attendeerde hij de

historische vereniging hierop en vroeg om actie om een en ander voor het nageslacht te behouden of in ieder geval vast te leggen.

Zo kon soms volledige afbraak vermeden worden en werd een voor ieder aanvaardbare oplossing gevonden. Niet altijd lukte dat, maar vaak kon wel worden bewerkstelligd dat de tijd werd genomen om een beperkte archeologische opgraving te kunnen doen, zoals bij de afbraak van een huis aan de Weverstraat of op het terrein van de voormalige villa van tandarts Van der Spoel. Bij dit laatste betrof het een stadsdeel waar zich ooit een Agnietenklooster en een commanderie van de Duitse Orde hadden bevonden.

Er zijn talloze van dit soort voorbeelden te noemen, waarbij hij allerlei instanties als de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) tot op het hoogste niveau inschakelde. Hij schroomde niet wantoestanden aan de kaak te stellen en kwam dan ook vaak in het plaatselijke nieuws met zijn acties.

Hij was ongeduldig als er een zaak speelde. Moest er actie genomen worden en duurde het naar zijn zin te lang dan zocht hij het al snel hogerop, hetgeen hem niet altijd in dank werd afgenomen. Hij kon zich mateloos ergeren als Rhenense bodemvondsten niet snel genoeg gedetermineerd werden en ze voor jaren ergens in een depot terecht dreigden te komen zonder dat de Rhenense gemeenschap kennis kon nemen van de uitkomst van het onderzoek.

Zijn grootste wapenfeit was misschien wel de medewerking aan het archeologisch

onderzoek met betrekking tot de vroeg-middeleeuwse gouden en zilveren muntschat te Remmerden.

Joop vond aanvankelijk zelf met een geleende metaaldetector enkele gouden en zilveren munten, maar vond dat er een gedegen opgraving onder professionele leiding diende plaats te vinden, hetgeen gebeurde en wekenlang werkte hij hieraan mee. Dit leverde een hoeveelheid aan gouden en zilveren munten op, die voor een deel later permanent kon worden tentoongesteld in museum Het Rondeel te Rhenen.

Joop kwam hierdoor in de ban van de metaaldetector, wat een enorme verzameling aan bodenvondsten te Rhenen en naaste omgeving opleverde. Hij was een detaillist en elke vondst kreeg een nummer en de vindplaats werd netjes vastgelegd. Archeologisch belangrijke vondsten werden veelal gemeld bij de Utrechtse provinciaal archeoloog, hetgeen kon leiden tot nader onderzoek. Het bracht Joop ook in contact met andere 'detectorpiloten' en zo kon hij de Stichting Vrienden van Museum Het Rondeel goede tips geven voor aankopen voor de collectie. Hij verzamelde veel literatuur rond zijn vondsten en wist goed waar hij mee bezig was.

Toch ging het detectoronderzoek hem minder boeien en hij zocht later steeds meer naar vuurstenen artefacten in de omgeving van Rhenen. Een en ander zou uitgroeien tot een respectabele archeologische verzameling van vondsten op Rhenens grondgebied. Voor zijn overlijden heeft Joop laten vastleggen dat een groot deel van zijn collectie later naar museum Het Rondeel in Rhenen zou gaan.

Een van zijn meest interessante vondsten was een Romeinse falera, een eremedaille,

Joop Mom assisteert bij het opmeten van de fundamente van de Gasthuiskapel

met de afbeelding van de godin Medusa, die hij vond te Remmerden op een akker waar ooit een oude weg langs de grafheuvels in de buurt had gelopen. Joop ging hier zoeken nadat hij te Emmen luchtfoto's had bestudeerd, waarop deze weg nog vaag te zien was. De weg liep vanaf de plaats waar vroeger een doorwaadbare plaats in de Rijn was, over deze akker langs de grafheuvels, richting Elst. Ook was hier in de buurt de eerder genoemde muntschat gevonden.

Het is zo maar een voorbeeld en er was zoveel meer, teveel om op te noemen!

Joop was niet altijd even gemakkelijk om mee om te gaan. Hij eiste vaak onmiddellijke aandacht voor waar hij mee bezig

was, omdat hij het belangrijk vond dat er actie genomen werd en vaak had hij gelijk. Zo verweet hij onze historische vereniging een zekere laksheid in bepaalde zaken en misschien onvoldoende aandacht voor zijn vaak terechte zorg. Dit deed hem besluiten om als lid te bedanken. Heimelijk hield hij echter wel degelijk een vinger aan de pols en bleef tips geven. Voorts maakte hij een waardevolle index op de eerste jaargangen van ons tijdschrift Oud Rhenen, een waar monnikenwerk waar velen hem dankbaar voor zijn. Een soort haat-liefde verhouding met de vereniging. Hij was vaak geestelijk moe en begon zich meer en meer terug te trekken en werd selectief in met wie hij nog contacten onderhield. Hij kwam ook minder vaak in het nieuws. Daarnaast bleef hij zeer handig en creatief. Zo kon hij uitstekend uit een paar gevonden waardeloos lijkende scherven weer een fantastisch geheel maken. Als men nu een blik in zijn tuin zou werpen begrijpt men wat we hiermee bedoelen, zoals b.v. een replica van de Rhenense waterput op het Marktplein.

Vlak voor zijn overlijden maakte hij uit speksteen een beeldhouwwerkje dat zijn depressies symboliseerde: vier figuurtjes in een kring, van terneergeslagen tot in opgerichte houding. Hij stuurde een foto van het eindresultaat als kerstgroet naar zijn vrienden en kennissen. Wij meenden er goed aan te doen om deze foto op te nemen in dit nummer van Oud Rhenen.

Het heengaan van Joop is een verlies voor de Rhenense gemeenschap. Hij was een bekende figuur die zelf veel in de publiciteit kwam, maar een passant Rhenen wees op haar, in archeologisch en historisch opzicht, rijke verleden. Voor zijn kinderen Mathijs en Astrid een vader om trots op te zijn.

Voor ons is met hem tevens een goede vriend heengegaan. Het is allemaal moeilijk voor te stellen dat hij er niet meer is. Enerzijds leden we mee als hij weer eens danig in de put zat, maar we hebben ook veel met hem kunnen lachen. Degenen met ons die hem wat beter en van nabij kenden zullen hem dan ook zeer missen!

De kerstkaart die Joop Mom naar vrienden en kennissen stuurde met de sculptuur uit speksteen, voorstellend de voortdurende kringloop van zijn gemoedstoestand

Vissen in de Rijn bij Rhenen

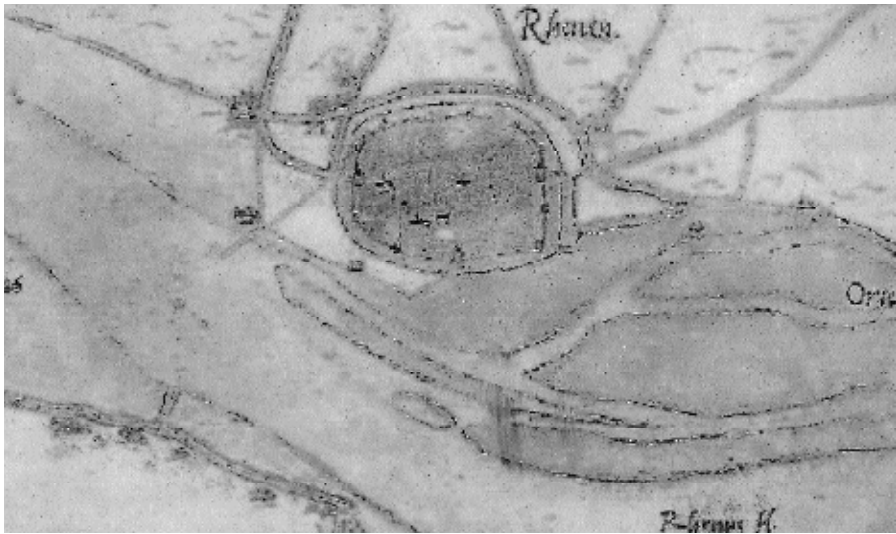
Hens Dekker

Rhenen heeft de naam aan de Rijn te danken, de rivier die met de uiterwaarden een behoorlijk groot deel van de oppervlakte van de gemeente uitmaakt. Ook in andere opzichten was en is de Rijn van belang voor de stad: voor de steenfabrieken vanwege de door de rivier afgezette klei, voor het vervoer over het water en - vooral na de Tweede Wereldoorlog - voor de recreatie op het water. En niet in de laatste plaats voor de beroeps- en sportvisserij. Inwoners van onze gemeente hebben zich sinds mensenheugenis met de visvangst beziggehouden. Maar is de huidige generatie van beroepsvisserij tevens de laatste? Zal de voor hen voornaamste vissoort, de paling, verdwijnen zoals alle andere trekvisserij, waaronder zalm en steur?

De Rijn rijk aan vis

Vanaf de bronnen in de Alpen, op weg naar de Lage Landen, wordt de Rijn gevoed door zijrivieren zoals de Aare, de Neckar, de Main en de Moezel en door talloze kleinere rivieren en beken. Voor verscheidene vissoorten is in het stroomgebied een geschikte leefomgeving aanwezig doordat er grote verschillen voorkomen in de temperatuur van het water, de diepte, de vegetatie en de stroomsnelheid. De Romeinse dichter Ausonius, die in de vierde eeuw na Christus leefde, roemde al de baars en de zalm uit de Rijn. Bij Vlaardingen zijn de bewijzen gevonden dat door de vroege bewoners van Nederland op vissen werd gejaagd. De resten van hekwerken van palen, waarachter bij eb steur en andere vissen achterbleven die vervolgens eenvoudig gevangen konden worden, zijn 4.500 jaar oud. Vis was in de Middeleeuwen een vast bestanddeel van de dagelijkse kost. Dat is te zien op vele prenten en schilderijen. Zelfs bij het ontbijt werd vaak vis gegeten. Dat zal in Rhenen niet veel anders geweest zijn. Temeer daar ten zuiden van de stad een uitgestrekt moerassig gebied, doorsneden met een stelsel van geulen en kreken waarin vissen goed gedijen, was gelegen. Een kaart die Van Deventer omstreeks 1558 gemaakt heeft, geeft een goed beeld van de situatie.

De Rijn is al vanaf de achtste eeuw getemd door de aanleg van dammen en dijken waarvan de Grebbedijk al in 1369 genoemd is. Die konden in eerste instantie niet verhinderen dat de rivier soms kortere routes naar zee zocht. De hoofdarms oorspronkelijk bij Kesteren gelegen, maar omstreeks het jaar 1200 koos de rivier een bedding die sindsdien veel dichterbij Rhenen ligt. Nog niet belast met door de mens veroorzaakte milieuproblemen en dergelijke, moet de vlakbij gelegen delta

Deel van een kaart van Rhenen gemaakt door Van Deventer (circa 1558) waarop de hoofdstroom van de Rijn en enige geulen dicht bij de stad zichtbaar zijn.

rijk aan vis zijn geweest.

Beroepsvissers

Het vroegste bewijs dat Rhenense vissers zich met de visvangst bezighielden stamt uit 1392; de eerste vermelding van de Visscherstraat, sinds 1949 de Zuidwal geheten. Of de visserij toen al beroepshalve uitgevoerd werd is niet bekend. Evenmin of dat een in 1555 door het stadsbestuur uitgevaardigde verordening op de door beroepsvissers gevangen vis sloeg. Daarin werd namelijk bepaald dat in de stad aangevoerde vis, alvorens deze mocht worden verhandeld, eerst het fiat van een keurmeester moest verkrijgen. Bij overtreding van de regels volgde een boete van twee keizersguldens. De markt in Rhenen werd ook wel de Vischmarkt genoemd. Beschermd tegen de weerelementen kon de vis onder een kleine galerij aan de zuidkant van de markt worden verhandeld. Namen van vissers van vóór de 18e eeuw zijn niet bekend. Ene Arien Hovestad is de eerst genoemde beroepsvisser in de archieven van Rhenen. Samen met Gerrit Koijman en Jan Flore verkreeg hij van het stadsbestuur in 1769 het alleenrecht om op zalm en prik te vissen. Hovestad was afkomstig uit Werkendam, een van de bekende riviervissers-plaatsen in ons land. Zijn vader Jan kreeg het jaar daarop een soortgelijk octrooi in Wageningen. Op onderstaande gravure van Doesburg uit 1700 is te zien dat er in ieder geval met een zegen in de Rijn voor de stad werd gevist, maar waarschijnlijk zijn er ook andere methoden gebruikt zoals kruisnet en drijfnet. Voorbeelden van

de laatste soort zijn te zien op een schilderij van Jan van Goyen uit 1646 die veel in onze omgeving werkzaam is geweest. In tegenstelling tot wat de afbeeldingen doen vermoeden, werd doorgaans 's nachts op de zalm gevestig. De vangkans was dan groter omdat de vissen de netten niet snel genoeg opmerkten om deze nog te kunnen ontwijken. De vissers concentreerden zich vooral op de zalm die jaarlijks naar de bovenrijnse paai-gebieden trok. De zalm was interessant vanwege de grootte (tot 1,50 meter lang en 40 kg zwaar) en de relatief hoge prijs die mensen die het zich konden veroorloven graag voor deze lekkere vis over hadden. Een volwassen zalm bracht ongeveer evenveel op als een week zware arbeid. Haakman schrijft in 1847 dat "de zalm naar Amsterdam en elders heengezonden wordt waar

Met de zegen werd vooral op zalm gevestig zoals te zien is op deze kopergravure van Doesburg die omstreeks het jaar 1700 is gemaakt. Het woord "zegen" komt van het Duitse "ziehen". Het soms rivierbrede, met aan de onderkant met stenen verzwaarde net gemaakt van vlassgarens, moest door meerdere personen aan land worden getrokken.

deze duur betaald wordt zodat men die zelden in de stad ziet aangeboden. Snook kan men tegen matige prijs verkrijgen en verder spaarzaam baars en paling". Arien Hovestad kreeg in 1776 concurrentie van zijn broer Teunis die met compagnon Bart IJzendoorn ook zijn dreef, dat is een gedeelte van de rivier dat met de zegen bevestig werd, bij Rhenen had. Het beroep van visser werd uitgeoefend naast werk op het land. Verscheidene vissers waren tevens als landarbeider of tabakker geregistreerd. Voor het binnenhalen van de zegen had men hulp van derden nodig. Dat was werk voor ten minste een man of acht. De Hovestads en aanverwante familie hebben de riviervisserij bij Rhenen meer dan een eeuw gedomineerd.

De Visscherstraat omstreeks 1910, gefotografeerd in oostelijke richting.

Dit plaatje van de Visscherstraat is in 1931 naar het westen toe gemaakt.

Liefst vier zonen van Arien (Wouter, Arie, Johannes en Jan) kozen ook het vissersberoep. Bovendien trouwde dochter Antje met Johannes Mol die karman, kerkbewaarder en visser was. Hun zoon Hendrik werd visser evenals schoonzoon Josua Hovestad. Arien is in 1808 overleden en in de Cunerakerk begraven. Het is logisch dat veel vissers in de benedenstad woonden: bijvoorbeeld Arien op A239 (zie de kadastrale atlas van 1830), Johannes Hovestad op A237 en Johannes Mol op A248, allen in de Visscherstraat.

In 1830 werd ook Gerrit van Remmerden als zalmvisser genoemd. Hij woonde buiten de Rijnpoort in een huis dat al in 1652 door Rembrandt was getekend. Van de plek zijn daarna verscheidene afbeeldingen gemaakt. Voor de oorlog woonde daar visser Kas van Zetten, “de stroper”. De Rijnpoort werd ook wel Vispoort of Waterpoort genoemd.

In 1830 is ook sprake van een zalmvisser in Elst, ene Hendrik Spies. Kennelijk is het zwaartepunt van de visserij rond de vorige eeuwwisseling verplaatst naar Elst, want we treffen daar nazaten van Gerrit aan, de drie broers Dirk, Gaart en Jan van Remmerden die met de visserij de kost verdienden, geholpen door Kees Bos, De Koning en Hannes van Amerongen. Zij allen woonden in of in de buurt van de Visscherssteeg, nu de Vissersweg geheuten. Later treffen we ook nog de namen aan van de vissers Van Woerkom, Van Veenendaal, Pieter de Jong, Hendrik Spies en Joachim Stoutenburg. In die tijd waren Anthonie Bolder en Jan Akkerman actief als opzieners van de jacht en de visserij.

Steendruk van de Rijnpoort met links het hoge huis waar Gerrit van Remmerden woonde

Met het door overbevissing schaarser worden van trekvissen is het logisch dat de activiteiten in benedenrijnse richting opschoven, als het ware de Rijn op zwemmende vissen tegemoet. De bijna legendarisch geworden Dirk van Noort had het vak bij de Van Remmerdens geleerd. Hij was de laatste riviervisser die in zijn lange loopbaan met gebruik van traditionele vismethoden talloze vissen had gevangen. Dirk was in 1899 geboren en heeft zijn hele leven op De Opslag, een boerderij die vlakbij de Rijn ligt, gewoond. Hij ving met een kruisnet hele scholen alvers die met de kruitwagen tot in Wageningen en Veenendaal voor een kwartje per 100 stuks werden uitgevent. Hij is in 1997 overleden.

Uitgestorven trekvissen.

De steur was de eerste trekvis die slachtoffer werd van z'n eigen populariteit. Deze met vijf rijen beenplaten en lange snuit uitgeruste tandenloze vis zag er voorhistorisch uit. De steur kon tot drie meter lang worden. Men had het vooral op de vrouwelijke steuren gemunt vanwege de kaviaar, dat zijn de eitjes waarvan er per seizoen wel 7 miljoen gelegd worden. De oud-Nederlandse naam voor kaviaar is peelmoes. Het kan zo'n 15 procent van het lichaamsgewicht uit maken en dan te bedenken dat er exemplaren van meer dan 300 kilogram gevangen zijn en dat goede kaviaar nu 8.000 gulden per kilo kost. Ook het steurvlees werd vroeger niet versmaad. In een plaats als Geertruidenberg werden in het jaar 1700 nog 9.000 steuren aangevoerd. Ondanks de uitzonderlijke vruchtbaarheid en de lange levensduur - de steur kon 100 jaar oud worden - liep het aantal steuren al vanaf de Middeleeuwen terug door overbevissing op de trage zwemmer. In de jaren vijftig werd het laatste exemplaar in Nederland gevangen en ook in de rest van Europa is de steur aan het verdwijnen doordat

meedogenloos jacht op deze mammoet van de visfauna wordt gemaakt. De Van Remmerdens vingen in het begin van de vorige eeuw bij Elst een grote steur die met een touw door bek en kieuwen langs-zij een boot moest worden vastgebonden. De vangst van zo'n steur was toen al een bijzonderheid geworden. Tegen betaling van een stuiver werden nieuwsgierigen naar het tafereel geroeid waarbij de jonge Dirk van Noort bij de demonstratie behulpzaam was door de vis omhoog te halen. Met z'n kaakloze ronde zuigmond is de prik de primitiefste van alle gewervelde dieren. Andere namen voor deze slangachtige vis zijn negenoog en lamprei. Meestal gebruikte men van wilgentenen gevlochten

*Dirk van Noort staat klaar om met zijn fuiken te gaan vissen. Hij gebruikte verder ook de aalschaar, kruisnet en zegen afhankelijk van de soort vis waarnaar hij op jacht ging.
(Foto gemaakt door J. Bosch)*

korven, die ook wel toten werden genoemd, om hiermee 's winters op prikken te vissen. Prikken waren minder geschikt voor consumptie maar werden wel gebruikt als aas voor de beugvisserij op kabeljauw. Werkendam heeft een paar eeuwen van de prikvangst kunnen leven en in andere vissersplaatsen en ook in onze omgeving vormde de vangst een welkome aanvulling op het inkomen. In de tweede helft van de negentiende eeuw begonnen de vangsten terug te lopen. Nog voor de oorlog had de prik, die in octrooien vaak naast de zalm werd genoemd, z'n betekenis voor de riviervissers verloren. Voor hen is trouwens de belangrijkste inkomstenbron altijd de zalm geweest. In het topjaar 1885 werden alleen al op de veiling van Kralingseveer 150.000 zalmen gevangen. Daarna is het met de vangsten bergafwaarts gegaan naar slechts 34 stuks in 1950. In 1955 werd de laatste wilde zalm gevangen.

Niet alleen steur, prik en zalm moesten het ontgelden. Ook andere trekvisen zoals de houting, elft en fint overleefden het ingrijpen van de mens niet. Vissers uit met name Heerewaarden en Woudrichem stroopten tussen 1886 en 1918 met hun schokkers de rivieren af tot ver in Duitsland toe. Ook in onze contreien bezorgden vooral de "Woerekommers" zichzelf een slechte naam door de Rijn met hun grote netten leeg te vissen, wat onvoldoende door de overheid bestraft werd. Aan hun ankerkuilen, dat zijn zakvormige netten die door hun tegenstanders "moordkuilen" werden genoemd, kon geen vis ontkomen. Deze overbevising luidde de teruggang in maar er zijn meer oorzaken waarom slechts de paling het als enige trekvis tot nu toe overleefd heeft.

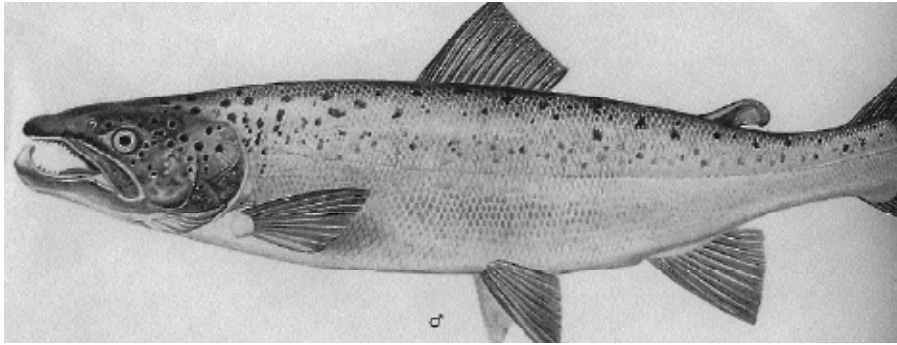
Oorzaken teruggang

Overbevissing met gebruik van nieuwe, efficiëntere methoden was niet de enige oorzaak waardoor alle trekvisen op één na het loodje legden. De reeds genoemde dammen en dijken vormden de eerste inperkingen van het leefgebied. De toegang tot een aantal paaiplaatsen in geulen en beken verdween, en mede door kribben die de

Een grote steur langsij een boot. De foto is in 1952 gemaakt in Woudrichem.

rivier op z'n plaats hielden werden ook geen nieuwe geulen gevormd. Grote waterwerken zoals de Afsluitdijk en de Haringvlietsluizen (voltooid in 1970) vormden de ernstigste belemmeringen voor de van zout en zoet water afhankelijke visen. Bovendien werden op diverse plaatsen in de Rijn stuwen gebouwd zoals die bij Amerongen in 1966 en bij Driel in 1970 met als gevolg dat Rhenen aan een soort binnenmeer kwam te liggen, in plaats van aan de vertrouwde rivier zonder belemmeringen. De turbines van de bij de stuwen gebouwde waterkrachtcentrales konden nog wat visen doorlaten maar de kans was groot dat ze daarbij gewond raakten. Er kon bijna geen trekvis meer ongeschonden passeren, met uitzondering van de paling waarvoor naast de stuwen speciale aalgoten werden aangelegd. De paling is een toch al bijzondere vis die, als het moet, ook heel wat meters over vochtig weiland kan afleggen in de drang om naar het paaigebied in de Sargassozee, de geboorteplaats van alle palingen, terug te keren. Daarbij wordt door de palingen tot 7.000 km afgelegd. De paling kan door de huid ademen en geruime tijd een verblijf in de modder overleven. Maar er was nog een andere oorzaak die zowel het bestand van trekvisen als van standvisen negatief beïnvloedde: de vervuiling van het

De zalm zwemt, volgevreten in de zee, in het najaar de rivier op naar de geboorteplek om daar te paaien. Een navigatiesysteem dat gebruik maakt van de hemellichamen, het aardmagnetisme en het enorm goede reukvermogen (het neusje van de zalm) helpt de vis duizenden kilometers te overbruggen om precies op z'n geboorteplaats te arriveren.

eens zo reine Rijnwater. In het stroomgebied van de Rijn wonen meer dan 50 miljoen mensen en 10 procent van de chemische industrie ter wereld is er gevestigd. Toen steden en bedrijven zich nog niet om zuivering van riool- en afvalwater bekommerden, werd de Rijn het open riool van Europa. Ook de kalimijnen in Frankrijk waren daar in hoge mate schuldig aan en tevens de elektriciteitscentrales, die heet koelwater loosden waardoor het zuurtoefgehalte in de rivier terugliep. De sterk toegenomen scheepvaart leverde eveneens een bijdrage in de vorm van ongeoorloofde lozingen. Grote schepen lieten wolken van bodemvuil en uit de nesten losgeslagen eitjes achter zich. Het leven in de rivier werd door dit alles ernstig aangetast. In de jaren zeventig werd een dieptepunt bereikt waarbij de vervuiling niet alleen zichtbaar was; je kon de carbolgeur van de rivier op afstand ruiken. De Rijn voerde 350 kilogram ongewenste zouten per seconde aan. Diverse planten en diersoorten moesten daardoor verdwijnen. De brand bij de Zwitserse farmaceutische Sandoz in 1986, waarbij zeer giftige chemicaliën met het bluswater in de Rijn terecht kwamen, was een ramp voor het milieu. Het gevolg van dergelijke rampen was wel dat overheden tot het inzicht kwamen dat het zo niet langer kon. Nieuwe wetten en regelgeving, zoals het verdrag tegen verzilting van 1976, hebben er voor gezorgd dat de Rijn nu inderdaad veel schoner is geworden en zelfs een voorbeeldfunctie voor andere rivieren heeft gekregen. Wel deed de vraag zich hierbij voor wie van de oeverlanden voor welke kosten zou moeten opdraaien, analoog aan de eeuwenoude conflicten die betrekking hadden op de bij de visrechten behorende opbrengsten.

Visrechten

Vroeger hadden koningen en keizers zich de rechten op de jacht en de visserij toegee-

igend. Deze rechten waren vervolgens, uiteraard tegen betaling of het verlenen van diensten, aan de adel toebedeeld. In 1362 werd door de heren van Altena aan de poorters van Woudrichem toestemming verleend om in de wateren van de heerlijkheid te mogen vissen, “zover het oog reikte”. Dat dit ver was hebben we op een der voorgaande pagina’s kunnen lezen. Dichter bij huis verpachtten ook de graven van Amerongen hun deel van de Rijn. Napoleon maakte een eind aan dit soort privileges. De stedelijke overheden namen graag de taak op zich om het viswater te verpachten, wat ook in Rhenen het geval was. Enige ervaring had men al via het verpachten van de stadsgracht. Curieus is een briefwisseling in 1853 tussen het stadsbestuur en de Rijksdomeinen. Laatstgenoemde instelling had ene Wessel Wijnen het visrecht in de Rijn verleend. Rhenen bracht daar tegenin dat het stuk Rijn tussen het (Op)Heusdensed en het Ingense veer kadastraal bij de gemeente behoorde en dat het “sinds onheugelijke tijden aan de Hovestads verpacht is geweest”. Ondanks de goede argumenten van het stadsbestuur weten we dat de Nederlandse overheid het pleit gewonnen heeft. Dirk van Noort moest dan ook in 1948 een verzoek om vergunning om in het Rhenense deel van de Rijn te mogen vissen aan de Inspecteur der Visserijen richten. Die bleek het viswater echter al aan Nijenhuis uit Rhenen verpacht te hebben. Later kreeg Dirk toch zijn fel begeerde vergunning tegen betaling van tien gulden per jaar. Nu is de pacht in handen van de heer Bunt uit Slijk-Ewijk die getrouwd is met Hetty ter Haar uit Rhenen. Sinds kort hebben zij een eetcafé in Deest bij Druten waar zelfgevangen “wilde” paling wordt geserveerd. Dit is best bijzonder, omdat al 90 procent van de paling van kwekerijen afkomstig is. Grote kans dat Hetty de laatste Rhenense riviervisser is. De aloude fuik is nog steeds in gebruik, maar de zogenaamde “elektrovisserij” wordt het meest toegepast. De vis wordt door een stroomstoot korte tijd verdoofd en uit het water geschept. In Nederland zijn niet meer dan 200 fulltime riviervissers over die nogal eens onenigheid met de sportvissers hebben, ondanks dat overeengekomen is dat de beroepsvissers alleen palingen mogen vangen en de sportvissers zich op de schubvis zullen concentreren.

De Voorn

Op oude afbeeldingen van kastelen met bijbehorende grachten en van de Rijn is te zien dat vroeger veel gehengeld werd. De sportvisserij ontstond pas in het begin van de vorige eeuw. De Voorn, opgericht in 1933, is met 500 leden een van de grootste verenigingen in Rhenen. De leden hebben de laatste jaren geconstateerd dat de standvissen in aantal en soort sterk zijn toegenomen. Dit is voor het grootste deel te danken aan verbetering van de kwaliteit van het Rijnwater. Voorn, brasem, baars, alver, karper, zeelt, kolblei en snoek zijn weliswaar nooit weggeweest maar de vangsten ervan zijn nu weer groter en de vissen zien er gezonder uit. Ook wordt sinds jaren weer de barbeel en de grondel gevangen. Totaal zijn er meer dan 25

verschillende soorten geteld waaronder ook exoten als de roofblei, die uit de Donau afkomstig is, en de blauwneus. Afgezien van de paling behoren trekvis- sen nog niet tot de regelmatige vangsten. Zo af en toe wordt een uitgezette of uit een kweekvijver ontsnapt exemplaar verschalkt.

Komt de zalm terug in de Rijn?

Deskundigen op het gebied van de riviervisserij realiseerden zich dat verbetering van de waterkwaliteit slechts een van de voorwaarden is om de zalm en andere trekvisseren terug te doen keren. In 1987 werd door de oeverlanden een Rijnactieplan gestart met als slogan "De zalm terug in het jaar 2000". We weten nu dat dit doel niet is bereikt maar ook dat men op de goede weg is. Naast de stuwen worden vistrappen aangelegd. Bij de stuw van Driel is er al een gerealiseerd en de bouw van een vistrap bij Amerongen wordt binnenkort gestart. Zo worden de barrières een voor een aangepakt. Ook doordat onder andere stuwen en sluizen een visvriendelijk spuibeleid zijn gaan voeren, is de kans op de terugkeer van trekvisseren toegenomen.

Inmiddels kan gemeten worden wat de effecten van de maatregelen zijn. Uitgezette zalmforellen zijn voorzien van transponders, een soort zendertjes. Bij het passeren van verscheidene meetstations in de Rijn en in de zijrivieren kan men vaststellen dat vroegere hindernissen door een aantal van de vissen zijn overwonnen. Wat ook een rol zal spelen is de wetenschap dat de rivier weer meer ruimte

Een foto uit 1934 van leden van De Voorn, gemaakt op het Cunerahoeuveltje. Links achteraan met pet staat Kas van Zetten, de Stroper. Enige andere toentertijd bekende leden zijn staand op de eerste rij, tweede van links met hoed H.P.van Noort, elfde Toon Baars en twaalfde Rothuis in trambestuurderstenue. J.van Zetten (Jan Jits) de stadsomroeper zou zich ook ergens op de foto moeten bevinden.

Vistrappen maken het voor trekvisseren mogelijk om stuwen en andere obstakels te passeren. Vooral zalm, die tot zes meter uit het water kunnen springen, hebben daar zeker geen enkele moeite mee

gegeven moet worden om zomerse overstromingen, zoals vorig jaar in Midden-Europa het geval was, te voorkomen. Het creëren van overloopgebieden komt ook de visstand ten goede. Sommige soorten zullen in achtergebleven plassen nieuwe paaigebieden vinden. In de Blauwe Kamer is in 1992 de directe toegang met het doorsteken van de zomerdijk tot de rivier hersteld, wat onder andere tot gevolg heeft dat de winde sterk in aantal is toegenomen. Ook de vogelpopulatie profiteert van dergelijke veranderingen hoewel niet iedereen even blij is met grote aantallen aalscholvers die in staat zijn hele plassen in groepsverband leeg te vissen. De wateren bevatten reusachtige reservoirs aan vissen en daarmee aan dierlijke eiwitten. Gebleken is dat de belangen van economie, natuur en recreatie goed kunnen samengaan. Wellicht dat daardoor de ingezette verbeteringen inderdaad zullen resulteren in de terugkeer van de zalm in de Rijn.

Bronnen:

1. Oud Archief Rhenen
2. J. Bosch, *Dirk van Noort, Vrijbouter aan de Rijn*. Wezep, 1988.
3. H.P. Deys, *Achter Berg en Rhenen*. Rhenen, 1981.
4. Th.H. van Doorn, *Terminologie van Riviervissers in Nederland*. Assen, 1971.
5. Th.H. van Doorn, *Mensen, vissen, vogels: riviervisserij vergane glorie*. Assen/Amsterdam, 1977.
6. D.E. van Drimmelen, *Schets van de Nederlandse rivier- en binnenvisserij tot het midden van de 20^e eeuw*. Nieuwegein, 1987.
7. C.D. Gast, *De zalmvisserij*. Wageningen, 1994.
8. R. Grift, *How fish benefit from floodplain restoration along the lower River Rhine*. Wageningen, 2001.
9. G.C. Haakman, *Rhenen en Omstreken*. Amersfoort, 1847.
10. P. Hartman, *Zalm vernomen!* Raamdonksveer, 1995.
11. W. van Iterson, *De stad Rhenen*. Assen, 1960.
12. J. van de Kam, *Rivierenland*. Amsterdam, 1975.
13. P. Lobregt en J. van Os, *De laatste riviervissers*. Zutphen, 1977.
14. F. Roks, diverse artikelen in *De Hank*. Elst, 1983.
15. Th. Westerhout, *Van Biesboschvissers tot Europaschippers*. Werkendam, 1989.
16. F. Weijs, *De ambachtelijke visserij*. Lisse, 1993.
17. J. Willems, *De Rijn, Zijn schoonheid en de Vervuiling*. Houten, 1987.
18. Werkgroep kadastrale atlas provincie Utrecht, *Rhenen in 1832. Grondgebruik en Eigendom*. Utrecht, 2002.
19. Visserijmuseum Woudrichem (C. van de Post).
20. Museum "De grote rivieren", Heerwaarden (H. van de Velde).
21. Publicaties van de OVB, Nieuwegein.
22. Interviews met J. Buitenhuis, W. Bunt, H. Bunt-Ter Haar, D.A. Hovestad en W.

Jaarverslag 2002

Werkgroep Archeologie Rhenen (WAR)

Ton van Drunen

Hugo Monnée

De gebeurtenis die in het afgelopen jaar alles overschaduwde was het overlijden van onze vriend en gewaardeerd lid van de werkgroep, Hugo Monnée. Al spoedig na zijn komst naar Rhenen meldde hij zich aan als lid. Deze aardige en rustige man paste wonderwel in onze werkgroep. Met ieder van ons kon hij met het grootste gemak door één deur. Vanaf het begin was hij een trouw bezoeker van onze wekelijkse bijeenkomsten en met enthousiasme deed hij aan alle binnen- en buitenwerkzaamheden mee.

Hugo Monnée en John Mattheij, bezig met een boorprogramma op de Plantage Willem III (foto T. van Drunen)

Al spoedig merkten wij dat hij, naar hij hoopte, genezende was van een kwaadaardige ziekte, waarvoor hij in zijn vorige woonplaats al onder behandeling was geweest. Het mocht niet zo zijn. Na vrij korte tijd moest hij de zwaarste klusjes laten voor wat zij waren en te snel moest hij noodgedwongen verzuimen. Op 5 april brachten wij hem oprecht bedroefd naar zijn laatste rustplaats op de Larikshof.

Grafheuvels Staatsbosbeheer

De assistent van de provinciaal archeoloog, de heer Ton van Rooijen, bracht onze werkgroep in contact met Staatsbosbeheer.

Op 4 februari had een tweetal vertegenwoordigers van de WAR een eerste onderhoud met dhr. C.H. Donker, opzichter Heuvelrug-Zuid van Staatsbosbeheer. Uit deze en volgende besprekingen kwam de afspraak voort, waarbij de WAR en de Werkgroep Archeologie Amerongen zich bereid verklaarden de toestand van de grafheuvels in de terreinen van SBB tussen halverwege Doorn en Rhenen te inventariseren om vervolgens de lichte herstel-

werkzaamheden te verrichten.

Bij een bezoek aan de zwaar gehavende grafheuvel tussen Elst en Amerongen ter hoogte van het Pannenkoekenhuis werd iets merkwaardigs ontdekt. Robine Mulder had hier al eens eerder wat steenmateriaal direct ten noorden van de tumulus aange troffen. Toen dit door ons voorzichtig werd afgegraven kwam een bakstenen vloertje tevoorschijn, omgeven door een rand die grotendeels uit beton bestond. Het materiaal was modern, maar waartoe het ooit gediend heeft, is althans ons nog steeds onbekend.

*Een geheimzinnig vloertje vlak bij een grafheuvel
(foto T. van Drunen)*

Cuneraweg

In februari meldde ons lid, mevr. Lot Delfin, dat de provincie met werkzaamheden aan de Cuneraweg tussen Rhenen en Veenendaal gestart was. Enkele leden van de WAR hielden het uitgraven van de wegcunetten in de gaten en konden een klein aantal vondsten uit het tracé tussen Geertesteeg en het pad naar de Duiventoren bergen. Sommige scherven van Rijnlands steengoed uit de middeleeuwen hielden mogelijk verband met het voormalige kasteel Remmerstein. De inspectie van een berm sloot tussen Schoutesteeg en Noordelijke Meentsteeg leverde een grapevoetje (grape = kookpot op 3 pootjes) op.

Overigens bleek na korte tijd onze oplettendheid nuttig, maar niet noodzakelijk.

Nu na een dikke tien jaar voorbereiding de Conventie van Malta waarschijnlijk in de loop van 2003 in onze wetgeving verwerkt wordt, zullen de beroepsarcheologen in toenemende mate bij een mogelijke bedreiging van het Nederlandse bodemarchief betrokken worden. Voor de Cuneraweg had de provincie een professioneel archeologisch bureau ingehuurd.

De Conventie van Malta is een afspraak tussen de landen van de EU om de cultuurhistorische rijkdommen in de bodem beter dan voorheen te beschermen.

Vooruitlopend op de implementatie van de Conventie in onze wetten is de overheid (rijk, provincie, gemeente) al duidelijk doende om zich in dit opzicht te profileren. Wie bijvoorbeeld in Rhenen de bodem verstoort krijgt onder het motto DE VERSTOORDER BETAALT sedert enige tijd de rekening gepresenteerd. Degene die op archeologisch interessante plekken wil bouwen moet het onderzoek door beroepsarcheologen bekostigen. Jammer voor de amateurs, meer dan in het verleden komen die aan de zijlijn te staan.

Erebegraafplaats Grebbeberg/Laarsenberg

Al geruime tijd stond bij de erebegraafplaats de bouw van een nieuwe presentatieruimte op de rol. In het begin van 2002 vond het uitgraven van de bouwput plaats. Daar de Grebbeberg en de Laarsenberg in de loop van de tijd interessante gegevens uit een ver verleden hebben opgeleverd, zou een inspectie van deze bouwput belangwekkende resultaten aan de dag kunnen brengen.

Helaas leverden onze archeologische waarnemingen alleen maar grafsteen-fragmenten van het ereveld op.

Prinsenweg en Franseweg, Elst

Op verzoek van de WAR voegt de gemeente Rhenen al enige jaren bij de verleende bouwvergunningen een brief van de Werkgroep Archeologie Rhenen toe, waarin een verzoek vervat is om een of meer leden van de werkgroep in de gelegenheid te stellen bij het uitgraven van een bouwput of wegcuinet waarnemingen te kunnen verrichten. Jammer genoeg wordt vaak aangenomen dat onze aanwezigheid mogelijk vertraging oplevert. De meeste aangeschrevenen reageren dus niet! Toch krijgen we met enige regelmaat een uitnodiging om bij de start van de bouw te komen kijken.

De huiseigenaar van Prinsenweg 42 in Elst was graag bereid om ons te waarschuwen bij het uitgraven van een put voor de bouw van een garage. Een van ons zag een grondspoor, maakte hiervan een foto en vond een brok vuursteen dat mogelijk de afslag van een prehistorisch wapen of stuk gereedschap was.

Ook de eigenaar van Franseweg 100 nodigde ons uit, doch de bouw werd korte tijd uitgesteld naar een dag waarop niemand van ons in staat was te komen.

De Dijk, Achterberg

Ook de eigenaar van een oud boerderijtje aan De Dijk waarschuwde ons dat er in september nieuwbouw zou plaatsvinden.

Waar De Dijk in het geding is zijn amateur-archeologen er extra op gespist bij bouwwerkzaamheden aanwezig te zijn. Immers, niet ver van De Dijk 54 stond eens kasteel De Horst, het verdedigingswerk dat bisschop Godfried van Rhenen in de 12e eeuw had laten optrekken om zich teweer te kunnen stellen tegen de graaf, later hertog, van Gelre.

Een bekend verhaal luidt, dat bij de afbraak van De Horst in de 16e eeuw het bouw materiaal dienst deed bij de bouw of het herstel van zowel de stadsmuur van Rhenen als van het Vredenburg in Utrecht. Echter, ook de Dijkers, de boeren die aan De Dijk woonden, konden de zware kloostermoppen prima (her)gebruiken. De bouwput leverde geen bodemsporen op, uit de stort kwam 1 middeleeuwse scherf uit de 12e

eeuw tevoorschijn en de fundamenteen bevatten een aantal kloostermoppen (= grote middeleeuwse bakstenen). Daar de kloostermoppen samen met moderne kalkzandsteen (uit de Rhenense fabriek aan de voet van de Grebbeberg?) in de fundamenteen verwerkt waren, werd geconcludeerd dat we hier niet bepaald met een erg oude boerderij te maken hadden.

Horsthofje, Rhenen

Heel wat Rhenenaren zullen het Horsthofje niet kennen. Naast café “de Grutter” in de Grutterstraat bevindt zich een laag poortje. Hierachter bevond zich vroeger een hofje met enkele eenvoudige woningen. In “Achter Berg en Rijn”, het fotoboek van onze voorzitter, de heer Deys, staan enkele afbeeldingen van het hofje en de bewoners, terwijl de kunstschilder H.E. Roodenburg aan het begin van de vorige eeuw van dit markante Rhenense stadsgezicht etsen maakte.

Poortje van het Horsthofje (foto T. van Drunen)

Kloostermoppen (foto T. van Drunen)

In oktober 2002 brachten enkele dames van de werkgroep een bezoek aan het huidige Horsthofje, omdat ze gemerkt hadden dat daar bouwwerkzaamheden plaatsvonden. Overigens had de familie Gieszen ze hierop gewezen.

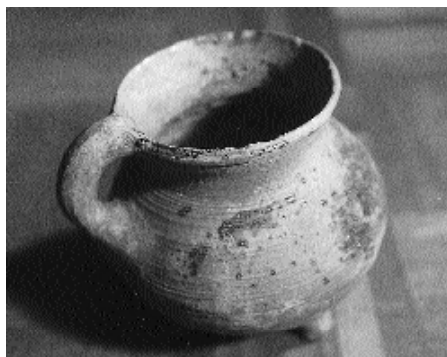
De dames troffen op het binnenplaatsje een aantal kloostermoppen aan die op een middeleeuws verleden duiden. De kloostermoppen kwamen uit een oude kelder, waarin zij als vloer hun laatste diensten hadden bewezen.

Uit deze kelder kwam ook een vrijwel ongeschonden grape (= middeleeuwse kookpot op drie pootjes) tevoorschijn, die door de WAR gedateerd werd op de tweede helft van de 14e eeuw, dus grofweg tussen 1350 en 1400.

De huidige Horsthofbewoner, de heer J.G. Drost, had een hoop puin uit de kelder in een container gestort. De dames konden hierin naar hartelust rondwroeten en kwamen met een aantal rechthoekige stukken roodbakend aardewerk en enkele potscherven in ons archeologisch depot terug.

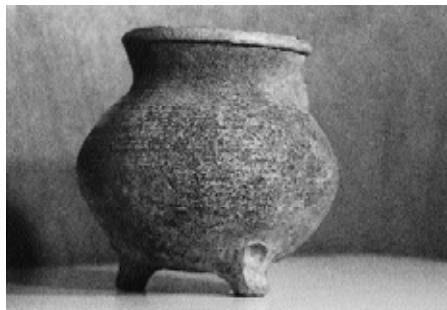

De roodbruine rechthoeken bleken bij nader onderzoek geen dakpannen, maar de oudste soort middeleeuwse daktegels te zijn. Daktegels werden in ons land voor het eerst in de 13e eeuw gebruikt, maar deden ook in de 16e eeuw nog wel dienst. Vele stadsbranden hadden al in de late middeleeuwen de stadsbesturen ertoe gebracht het gebruik van “weke” dakbedekking te verbieden, maar leien en daktegels verplicht te stellen. Overigens, daar het Rhenense stadsarchief bij een brand in de late middel-eeuwen verloren ging, weten wij niet of ook in onze stad zo’n voorschrift bestond.

De potscherven waarmee de dames aankwamen behoorden voor een behoorlijk deel uit zogenaamd steengoed uit het Rijnland. De WAR kon zowel de plaats in het Rijnland, waar de kannen en potten oorspronkelijk vandaan kwamen als de periode (late middeleeuwen) vaststellen.

Kortom, op deze manier konden we, hoogst onverwacht, langs archeologische weg de kennis omtrent onze oude binnenstad een klein stukje uitbreiden.

Tot slot

Door de vorderende leeftijd van de meeste leden van de groep komen we wat minder in de buitenlucht. De keren dat we erop uittrekken leveren echter steeds weer voldoende op, om ook in ons onderkomen op nuttige en plezierige wijze met de archeologie bezig te zijn.

Jaarverslag 2002

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o.

De vereniging heeft een prima jaar achter de rug. Het ledenbestand is, dankzij o.a. de uitgifte van de Kadastrale Atlas, gestegen tot boven de vijfhonderd leden. Tijdens de algemene jaarvergadering op 18 februari zijn de aftredende bestuursleden, de heren H. E. Dekhuijzen en dr. A. J. de Jong, bij acclamatie herkozen.

In de Hof van Rhenen zijn, in samenwerking met het Cuneragilde, een aantal interessante voorjaarslezingen onder het motto "Ter Leeringh ende Vermaek" georganiseerd, gewijd aan historische onderwerpen over Rhenen.

maandag 14-01-2002 *Klokken in het algemeen en klokken in de Cuneratoren*, door R.M. Willemse.

maandag 18-02-2002 *Cunerakerk en -toren in en na de 2^e Wereldoorlog*, door J. Klein Bluemink.

Vooraf aan deze lezing is de Algemene Jaarvergadering gehouden van 19.30-20.00uur.

maandag 18-03-2002 *Orgels algemeen en orgelhistorie van de Cunerakerk*, door leden van de orgelcommissie Cunerakerk en dhr Bouwman van de firma van Vulpen, orgelbouwers te Utrecht.

Aan deze voorjaarslezingen waren de navolgende excursies verbonden:

19-01-2002 de Cuneratoren of op 20-01-2002 de Domtoren; 23-02-2002 de R.K. Gedachtenis te Rhenen; 18-03-2002 het orgel in de Cunerakerk.

De najaarslezingen begonnen op

woensdag 18-09-2002 met een historisch café *Een praatje met een plaatje*. Korte lezingen afgewisseld met een ruilbeurs van gewone en ongewone boeken en ansichtkaarten.

dinsdag 22-10-2002 *Vissen in de Rijn bij Rhenen*, door H. Dekker.

woensdag 20-11-2002 *Rhenense dialecten*, door J.P. Menting.

Tijdens de Oranjemarkt kon het 500e lid, mw G. Kobus – van Manen uit Rhenen, worden ingeschreven waarmee de vereniging een historische mijlpaal bereikte. Op dat moment passeerde het nieuw gekozen college van wethouders en de pas twee weken daarvoor benoemde en geïnstalleerde burgemeester G.F. Naafs onze kraam; zij konden meteen kennis nemen van deze feestelijke gebeurtenis van een bloeiende vereniging.

Op vrijdag 27-09-2002 werden de eerste exemplaren van de Kadastrale Atlas Rhenen 1832 uitgereikt door mw. L. Bultje-van Dillen en dr. H.P. Deys aan de burgemeester van Rhenen, de heer G.F. Naafs, en de gedeputeerde van Utrecht, mw.

mr. M.N. Kallen-Morren. Uit brandveiligheidsoverwegingen kon de overhandiging niet in het Oude Raadhuis plaatsvinden maar moest er op het laatste moment worden uitgeweken naar de Cunerakerk. Voorafgaand aan de uitreiking van de eerste exemplaren hield dhr Deys een historische inleiding over Rhenen en het kadaster in 1832. Tijdens zijn lezing kwamen de "schout en de burgemeester van Ingen" hun beklag doen over gebiedsuitbreiding van Rhenen. Daarna volgde een receptie in het Oude Raadhuis door het gemeentebestuur van Rhenen aangeboden.

In de laatste bestuursvergadering van dit jaar heeft het bestuur het besluit genomen de voorbereidingen te starten voor de viering van het 100-jarig bestaan van de vereniging in 2007.

Er verschenen weer drie nummers van ons blad Oud Rhenen waarvan het januari-nummer geheel gewijd was aan de kalkzandsteenfabriek Vogelenzang.

De vereniging is actief op de Oranjemarkt waar de vereniging, behalve dat zij boeken en tijdschriften verkoopt, vooral zichzelf promoot.

De heren Dekhuijzen en Gieszen hebben namens het bestuur zitting in de Stichting Beiaard Cuneratoren; dhr. Deys is actief in het Cuneragilde; dhr Dekhuijzen zit ook in de plaatselijke monumentencommissie.

De Werkgroep Archeologie is actief in onderzoek, conservering en archivering van vondsten. De Werkgroep Topografie is actief in onderzoek naar veldnamen.

Het was een belangrijk, druk en interessant jaar voor de vereniging.

Rhenen 20 december 2002.

Ing. H.B.Gieszen, secretaris

Jaarverslag 2002

Stichting "Vrienden van het gemeentemuseum te Rhenen".

In april 2002 heeft het bestuur alle donateurs van de voorgaande jaren opnieuw benaderd met het verzoek een donatie te storten ten behoeve van de Stichting "Vrienden van het gemeentemuseum te Rhenen"; velen gaven daaraan gevolg. Bovendien ontving de Stichting een donatie van de Rabobank Wageningen/Rhenen ter waarde van € 500,00.

Het bestuur van de stichting vergaderde in 2002 driemaal en besprak of en zo ja welke aankopen mogelijk waren. Door de Stichting kon dit jaar worden aangekocht:

- een aquarel van de Cunerakerk door J. le Blanc
- twee absentielijsten van de Openbare Lagere School te Rhenen van de jaren

1946/1947 en 1947/1948.

Beide aankopen zijn in bruikleen aan het museum geschonken. Een uitsnede van de aquarel van J.le Blanc zal vanaf januari 2003 op de omslag van Oud Rhenen prijken.

Het bestuur was aanwezig bij het afscheid van de conservator van de gemeente, dhr. M. Synesael. Tot voor kort werd het bestuur door deze conservator gewaar-
schuwd als er ergens een voor Rhenen belangrijk kunstwerk in de aanbieding was.

Door het vertrek van de heer Sijnesael missen wij nu die bron. Graag doen wij een beroep op u om belangrijke mogelijke aankopen aan ons door te geven.

De samenstelling van het bestuur was dit jaar ongewijzigd. Dat betekent het volgende:

Voorzitter	mw. L.E.G. Bultje-van Dillen
Secretaris	dhr H.E. Dekhuijzen
Penningmeester	dhr W.H. Strous
Leden	dhr dr. H.P. Deys
	dhr A.J. van Drunen

Rhenen, 31 december 2002

H.E. Dekhuijzen, secretaris

Financieel Jaarverslag 2002

Stichting Vrienden van het Streek museum "Het Rondeel" te Rhenen

Inkomsten	€	Uitgaven	€
Jaarlijkse bijdragen, donaties	978,69	Kamer van Koophandel	30,01
Credit rente	2,63	Acceptgiro's	106,65
Gift Rabobank	500,00	Aquarel J. le Blanc	200,00
		2 Absentielijsten Bantuin- school, eind jaren '40	247,00
	<hr/>		<hr/>
	1.481,32		583,66
Saldi 01-01-2002	870,15	Saldi 31-12-2002	1.767,81
	<hr/>		<hr/>
	2.351,47		2.351,47

Rhenen, 11 januari 2003

Willem H. Strous, penningmeester

Financieel Jaarverslag 2002

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o.

<u>Inkomsten</u>	<u>€</u>	<u>Uitgaven</u>	<u>€</u>
Contributies 2001 (3x)	34,02	Oud Rhenen, incl. porti	4.968,83
Contributies 2002 (485x)	6.453,41	Lezingen/zaalhuur (6x)	467,00
Contributies 2003 (4x)	54,40	Secretariaat	985,61
Collecte Anjerfonds	26,00	Kamer van Koophandel	30,01
Introducées lezingen	14,30	Abonnementen	341,94
Renten	55,03	Kosten WAR	363,81
Subsidie Gem. Rhenen	453,78	Representatie	449,52
Gift	7,53	Kosten website	452,20
		Diverse kosten	98,06
<i>Subtotaal</i>	<i>7.098,47</i>	<i>subtotaal</i>	<i>8.156,98</i>
Saldi 01-01-2002	2.950,64	Saldi 31-12-2002	779,03
		Te verrekenen met	+ 1.113,10
		Publicatiefonds	
Totaal	10.049,11	Totaal	10.049,11

Publicatiefonds

<u>Inkomsten</u>	<u>€</u>	<u>Uitgaven</u>	<u>€</u>
Giften	268,00		
Legaat	453,78		
Verkoop publicaties	484,23		
Kadastrale atlas Rhenen	11.170,18		
Renten	205,29		
Subtotaal	12.581,48	Saldi 31-12-2002	21.511,88
Saldi 01-01-2002	7.817,30	Te verrekenen met r.c.	- 1.113,10
		HVOR	
Totaal	20.398,78		20.398,78

Rhenen, 11 januari 2003

Willem H. Strous, penningmeester

n.b. Aan de Werkgroep Kadastrale Atlas provincie Utrecht nog verschuldigd circa € 16.000, te betalen uit saldi Publicatiefonds

OUDE RHENEN

TWEEENTWINTIGSTE JAARGANG

MEI 2003

NO. 2

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

Voorzitter : Dr. H.P. Deys, Rhenen, tel. 0317-612812
Secretaris : Ing. H.B. Gieszen, Bruine Engseweg 40,
3911 CL Rhenen, tel. 0317-616076
Penningmeester : W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067,
Rabo-Rhenen 3970.24.037, Postbank 1211163
Leden : L.E.G. Bultje- van Dillen, Rhenen, tel. 0317-614058
H.E. Dekhuijzen, Rhenen, tel. 0317-612653
A.J. van Drunen, Rhenen, tel. 0317-617038
Dr A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
Website : www.oudrhenen.nl

Redactiecommissie Oud Rhenen:

Dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067

Inleveren kopij: Bruine Engseweg 25, 3911 CJ Rhenen

ISSN-1384-3338

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen dan na schriftelijke, voorafgaande toestemming van de redactie.

Omslagfoto: Uitsnede van een aquarel van J. le Blanc

O U D R H E N E N

Tijdschrift voor de Historie van Rhenen

uitgegeven door de

Historische Vereniging

Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

tweentwintigste jaargang

mei 2003

no. 2

Inhoudsopgave

Oud Rhenen op CD-ROM	blz. 5
Op stap met Jet & Jan, jong in 1910 <i>Edwin Maes</i>	blz. 6
Vuursteen, het staal der steentijd <i>Hans Smulders</i>	blz. 14
Werkgroep Toponiemen <i>Lidy Bultje</i>	blz. 26
Het Rhenense Dialect <i>Jan Menting</i>	blz. 28
Wist u dat ... ??? <i>Hans Smulders</i>	blz. 45
Rhenen of Reenen <i>H. P. Deys</i>	blz. 48
De “zusters van Rhenen” <i>Hens Dekker</i>	blz. 54
Boekbespreking Een eerlijke plaats. Memorboek van Joods Wageningen e.o.	blz. 58

Oud Rhenen op CD-ROM

Op 30 april a.s. is in de kraam van de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o. (HVOR) een CD-ROM te koop met daarop alle artikelen die in de laatste 20 jaar verschenen zijn in het tijdschrift *Oud Rhenen*. Ook boeken die door de HVOR zijn uitgegeven zijn op de CD opgenomen. De aanschaf van deze CD is een must voor iedereen die geïnteresseerd is in de geschiedenis van Rhenen.

In het najaar van 2002 werd de HVOR benaderd door Stichting Historic Future te Naarden/Huizen met de vraag of de HVOR geïnteresseerd zou zijn in het op CD-ROM zetten van de sinds 1981 verschenen edities van haar Tijdschrift voor de Geschiedenis van Rhenen *Oud Rhenen*. Bij het bestuur was enige aarzeling vanwege de voor de vereniging hoge investering en het financiële risico.

Het belang van het project werd echter wel onderkend. In verband met het naderend jubileum – in 2007 bestaat de HVOR 100 jaar! – wordt hard gewerkt aan de voorbereidingen om te komen tot een Stadsgeschiedenis van Rhenen. Voor dit standaardwerk zal nog veel gedegen onderzoek nodig zijn. Daarvoor is het belangrijk om een goede toegang te hebben tot alles wat al eens is gepubliceerd over de gemeente Rhenen. De heer Mom heeft in 1992 de eerste tien, en in 1997 de daarop volgende vijf jaargangen van *Oud Rhenen* van een index voorzien, waarvan al intensief gebruik wordt gemaakt. Maar zijn handmatig opgestelde index kan natuurlijk nooit op tegen de zoekmogelijkheden van een CD-ROM. Bovendien heeft ná 1996 niemand het aangedurfd het monnikenwerk van Mom voort te zetten.

Kortgeleden zijn er ontwikkelingen geweest waardoor de HVOR een zeker financieel risico op zich zou kunnen nemen. De vereniging is Historic Future, een stichting die tot doel heeft de Nederlandse geschiedenis op een moderne manier voor iedereen toegankelijk te maken, dankbaar dat zij het op de markt brengen van de CD-ROM heeft mogelijk gemaakt. De HVOR heeft op zich genomen reclame te maken voor de CD-ROM in Oud Rhenen en via onze website en zal tevens trachten deze aan de man te brengen.

Naast de jaargangen 1981 t/m 2002 van *Oud Rhenen* zijn ook 8 boeken (zonder index), die de HVOR en Stichting Gebroken Lente hebben uitgegeven, op de CD opgenomen. Daarmee is het een waardevol geheel geworden, voor geïnteresseerden in de geschiedenis van Rhenen én voor genealogen.

De CD-ROM is verkrijgbaar door € 40,- over te maken op postbank 91318 t.n.v. Resol bv, Postbus 321, 1270 AH Huizen.

Maar ook op de Oranjemarkt in Rhenen op 30 april, waar de HVOR als gebruikelijk in een kraam aanwezig zal zijn, zal de CD-ROM te verkrijgen zijn voor € 40,- (voor leden van de vereniging € 30,-); daarna bij de secretaris van de vereniging.

Op stap met Jet & Jan, jong in 1910

Leerlingen van de basisschool gaan terug in de tijd

Edwin Maes

Historische verenigingen streven er altijd naar om het lokale verleden te ontsluiten, voor het nageslacht zichtbaar te maken en te bewaren. Het is natuurlijk prachtig als het lokaal-historisch bewustzijn zich al op jonge leeftijd ontwikkelt. Erfgoedhuis Utrecht tracht daarom door middel van omgevings-onderwijsprojecten de jeugd te interesseren voor hun eigen 'cultuurhistorische' omgeving. Een concreet voorbeeld is het project 'Op stap met Jet & Jan, jong in 1910', een project dat al in meerdere plaatsen in de provincie met succes draait. Dit schooljaar bezoeken leerlingen van de basisscholen van Rhenen in het kader van dit project het Gemeentemuseum Het Rondeel.

Jan haalt het drinkwater uit de waterpomp op het marktplein. Geurt gaat met de hondenkar vol melkbussen langs de huizen om melk te verkopen. Elke winter als er op het land niets te doen is, helpt Jets vader in de steenfabriek met het bakken van stenen. Het is 1910 en niet alleen ziet Rhenen er anders uit, ook de leefomstandigheden verschillen duidelijk met die van nu. Hoe breng je leerlingen uit groep 5 het begrip 'eeuw' bij en hoe leer je ze iets over het dagelijks leven 100 jaar geleden in hun eigen omgeving?

'Op stap met Jet & Jan, jong in 1910' geeft leerlingen uit groep 5 van het basisonderwijs een beeld van het dagelijks leven rond 1910 in Rhenen. Het verhaal rond Jet en Jan vormt de rode draad in dit project. In de voorbereidingslessen op school maken de kinderen kennis met hun leeftijdgenootjes die omstreeks 1910 in dezelfde plaats woonden als de leerlingen die het project uitvoeren. De dingen die zij beleven zijn heel alledaags, maar wel typerend voor het dagelijks leven van een eeuw geleden. Jan zet de poepton buiten, Jet moet koffie malen en de sok van Jan stoppen.

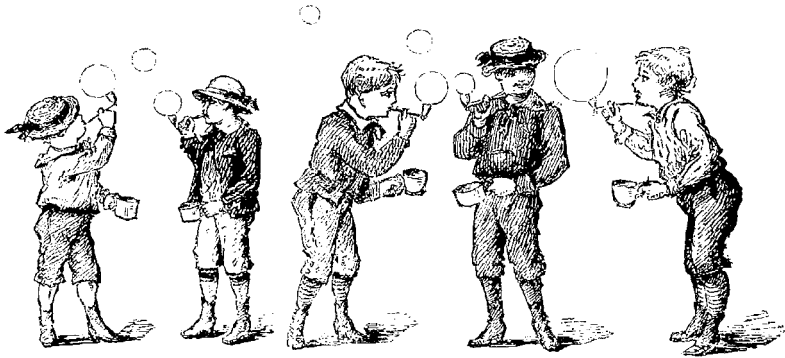
Op school leest de leerkracht voor over Jet en Jan en laat de leerlingen allerlei opdrachten doen om het verleden tot leven te brengen. Zo worden de leerlingen aan de hand van foto's op een tijdbalk mee terug in de tijd genomen. Bij een andere voorbereidingsles vergelijken de leerlingen een aantal oude en recente foto's van dezelfde straat of plek. De leerlingen bespreken de veranderingen en overeenkomsten. Sommige straten zijn totaal veranderd, huizen zijn verdwenen of andere daarvoor in de plaats gekomen. Ook zijn de personen die op de foto's staan anders gekleed. Aan de hand van oude foto's tekenen de leerlingen de kleren van Jet en Jan zoals zij die in 1910 droegen. De mooiste tekeningen gaan mee naar het

museum, om daar tentoongesteld te worden.

De geschiedenis van de eigen omgeving wordt pas echt tastbaar in het museum. Hier herkennen de leerlingen allerlei voorwerpen die al in het verhaal genoemd worden: een houten schooltas, een koffiemolen, spelletjes uit 1910. Hoogtepunt van het museumbezoek is het activiteitencircuit. Op het programma staan o.a. zeep kloppen, luiers wassen, sokken stoppen, koffiebonen malen, op een leetje schrijven en bikkelen. Doordat leerlingen zelf aan de slag gaan met concrete voorwerpen komt het verleden heel dichtbij. Bij de eerste museumles spraken de leerlingen met verbazing over de tijd die Jet en Jan dagelijks aan huishoudelijke taakjes besteden. Bij een vergelijking met hun eigen leven opperde een leerling: "Ja maar dan heb ik helemaal niet genoeg tijd achter mijn computer!". Wat opviel was dat de jongens sokken stoppen en het wassen van de luiers net zo leuk vonden als de meisjes. Een jongen nam zich dan ook voor om thuis eens wat sokken te gaan stoppen. Aan het eind van het museumbezoek ontdekten de kinderen een zilveren gulden in de schooltas van Jet. Hoe is die daar terechtgekomen? Deze vraag wordt op school beantwoord, waar de leerkracht het tweede deel van het verhaal voorleest en de leerlingen vervolgens enkele verwerkingslessen doen.

Leerkrachten zijn enthousiast over het project, en de actieve en kindvriendelijke museumles valt zowel bij leerkrachten als museummedewerkers in de smaak. Ook de voorbereidingen op het museumbezoek worden positief gewaardeerd. "Het verhaal zet de leerlingen aan het denken en het plaatsen van de foto's op de tijd-balk en het vergelijken van straatbeelden helpt om de geschiedenis in te gaan", vertelt een docent die aan het project heeft deelgenomen. 'Op stap met Jet & Jan' blijkt kortom een uitstekende manier te zijn om de geschiedenis van een eeuw geleden van het papier te tillen. Bovendien brengt het project kinderen van groep vijf op een prettige manier in contact met het fenomeen museum. Doordat kinderen in het museum werken met concrete objecten, leren ze dat hun omgeving een geschiedenis heeft en dat die geschiedenis tastbaar is. Op deze manier krijgt het cultureel erfgoed in de eigen omgeving meer betekenis voor de leerlingen en bouwen ze er een positieve band mee op. Een band, die er hopelijk voor zal zorgen dat ons erfgoed ook voor toekomstige generaties bewaard zal worden.

'Op stap met Jet & Jan' is door het Erfgoedhuis Utrecht ontwikkeld in samenwerking met het Gemeentemuseum Het Rondeel te Rhenen. Met enkele basisscholen is in het najaar van 2002 al een start gemaakt met dit project, de overige basisscholen zullen in de maanden april, mei en juni 2003 aan dit project deelnemen.

Het Marktplein met het raadhuis rond 1910

Het Marktplein met het raadhuis anno 2002

afgave P. Stolp, Rhenen.

De Herenstraat rond 1910

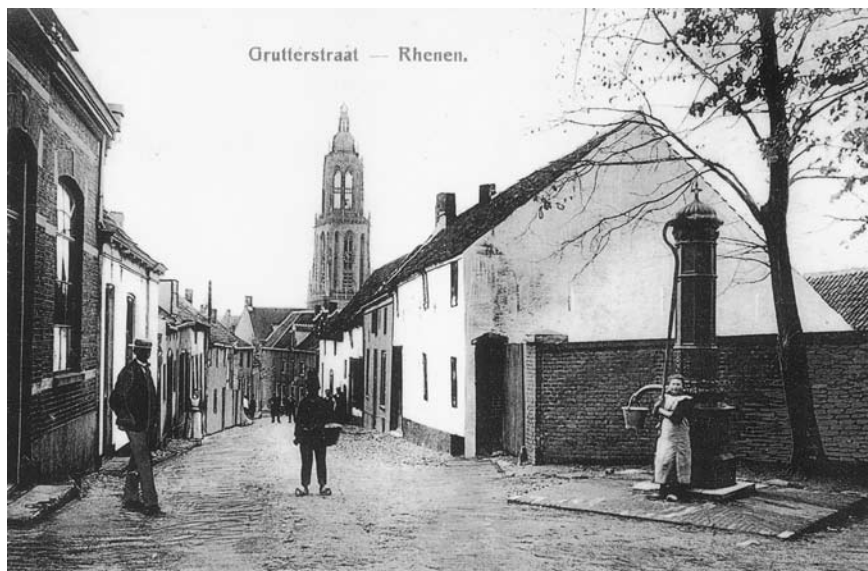
De Herenstraat anno 2002

De Rijnstraat rond 1910

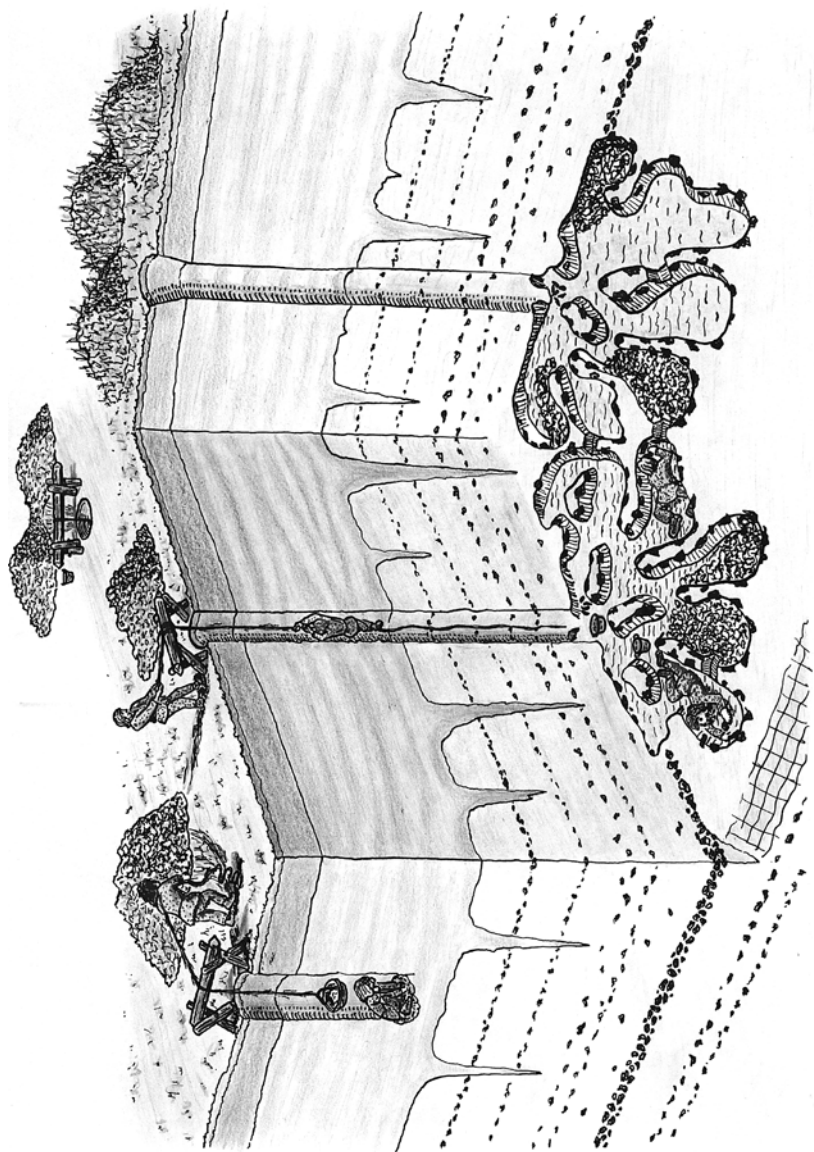
De Rijnstraat anno 2002

De Grutterstraat rond 1910

De Grutterstraat anno 2002

Een schematische voorstelling van een vuursteenmijn (tekening H. Smulders)

Vuursteen, het staal der steentijd.

Hans Smulders

Dit artikel is bedoeld als aanvulling op Het Project Ringwalburcht op de Heimenberg dat verschenen is in mei 2002, 21e jrg. no. 2 van Oud Rhenen, met name het onderwerp vuursteen waaruit de, tijdens de werkzaamheden gevonden, dolk bestaat. Over het onderwerp vuursteen bestaat veel literatuur. In dit artikel wordt geprobeerd een zo duidelijk mogelijk beeld van dit onderwerp te geven. Rhenen heeft als vindplaats van vuurstenen werktuigen in 1979, tijdens de afgraving van Kwintelooyen, in Nederland een belangrijke plaats verworven.

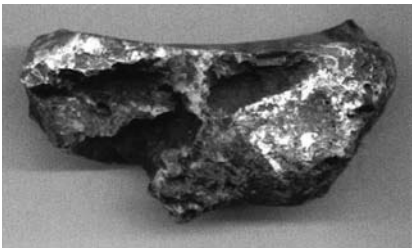
De basis

Vuursteen is vrij algemeen bekend als steentjes die men in het grind kan vinden. Door ze tegen elkaar te slaan ontstaan er helder witte vonken. Daarom heet het natuurlijk vuursteen, denkt men. Het is echter één van de mogelijkheden van vuursteen. Het vormde de basis van de technische ontwikkeling van de mensheid en daarmee ook van hun levensonderhoud. Wereldwijd wel te verstaan want vuursteen komt namelijk vrijwel overal ter wereld voor. Alleen in Europa kan het vrij frequent worden aangetroffen. Belangrijke vindplaatsen zijn te vinden in o.a. Polen, Duitsland, Hongarije, Spanje, Engeland, België en in Nederland met name in Zuid-Limburg. Waar het niet voorkwam werd het door de zee en de rivieren naar toe gespoeld. De prehistorische mens vervoerde het in een veel later stadium als handelswaar.

Het ontstaan

Hoe is vuursteen ontstaan? Uit recent onderzoek bleek het volgende. Het ontstond tijdens een proces dat 136- 70 miljoen jaar geleden begon, een proces dat zich nu nog steeds afspeelt. Enkele ingrediënten voor het ontstaan van vuursteen zijn: concreties van kiezelzuur (SiO₂), andere chemische reacties, een tropisch klimaat, een zeebodem, sediment, kalk, fijn schoon zand, water, miljoenen jaren, en een immense druk. De kalk is voor het merendeel afkomstig van de skeletjes van miljarden microscopisch kleine zeediertjes en plankton die in de oceanen voorkomen. Nadat ze zijn afgestorven zakken zij langzaam als sediment naar de bodem. Dit proces is niet constant, er zijn rustige en woelige perioden die jaren zoniet eeuwen kunnen voortduren. Men kan dit waarnemen in zandlagen waarvan de soms scherpe begrenzing aangeeft dat de periode waarin de laag was ontstaan, overging in een volgende. Dit verschijnsel is vaak te zien in steile bergwanden die bestaan uit lagen die ooit deel hebben uitgemaakt van een zeebodem.

Tijdens een rustige periode boorden wormen, kleine kreeften en andere zeedieren, gangen en holtes in de zeebodem. Deze ruimtes hadden een inhoud van enkele kubieke centimeters tot in enkele gevallen, ruim één kubieke meter. Veel van deze ontstane ruimten bleven bestaan en vulden zich geleidelijk onder toenemende druk, met stoffen die ontstonden door chemische reacties in de omringende zandbodem of het klonterde onder bepaalde omstandigheden om een schelp of een zeeegel heen. Het duurde lang voordat zo'n substantie zich uithardde. Het kon gebeuren dat opnieuw zeedieren daarin nieuwe gangen boorden die zich daarna niet meer vulden dan alleen met water.

Ruwe, onbewerkte vuursteen met door zeedieren geboorde gangen. (foto H. Smulders)

Daardoor verkreeg de nog in wording zijnde vuursteen de meest vreemde vormen van grillig afgeronde knollen tot aan boomstronkachtige en met gaten voorziene structuren. Ook de kleur van de steen was afhankelijk van de stoffen die zich in de omgeving bevonden en of er in de steen een verstoring of vervuiling aanwezig was. In Zuid-Limburg is de kleur blauwachtig grijs, heeft soms een zwarte kern en gele vlekken. Daarnaast kan het ook doorzichtig zijn als ware het

glas. Daar is het dan ook aan verwand. De zwarte vuursteen kan als de meest zuivere soort gezien worden. Wanneer er een splinter vanaf geslagen wordt, vertoont het breukvlak dezelfde waaierachtige, golvende structuur die vooral bij dik glas te zien is. De randen van de breuk zijn net zo scherp en dat is één van de redenen waarom generaties mensen die leefden van ver voor tot in de ijzertijd, gebruik maakte van vuursteen.

Een stuk glas met breukvlakken (foto H. Smulders)

De ouderdom van de artefacten

De vuurstenen werktuigen die in 1979 in Kwintelooyen zijn aangetroffen, zijn van hoge ouderdom. De Utrechtse Heuvelrug is een overblijfsel van een ijstijd die 120.000 jaar geleden heeft plaats gevonden. Dat was geen incidentele gebeurtenis maar is een eeuwenlang durende situatie geweest. Aan de ijstijd ging een mild klimaat vooraf en werden onze streken al honderden jaren door mensen bewoond.

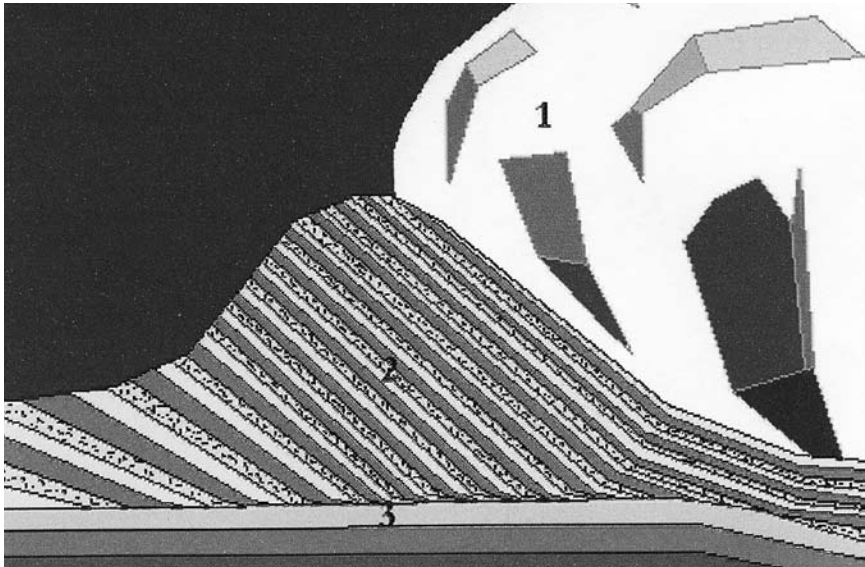
Men leefde van de jacht en het verzamelen van bessen, noten en andere vruchten in de bossen en velden. Net als nu had men voor het verrichten van arbeid gereedschap nodig. Zij moesten zich behelpen met de middelen die de natuur hen bood en konden dat vervolgens door hun vindingrijkheid en vernuft aan zich dienstbaar maken. Daar speelde de vuursteen een belangrijke rol in. De invloed hiervan werkt zelfs door tot in onze dagen. De steen was goed te bewerken, men kon er allerlei werktuigen van maken al was daar veel ervaring en vakmanschap voor nodig. Behalve de schroevendraaier, bako en waterpomptang, maakte men naalden, priemen, schrapers, pijlpunten, hamers, bijlen, boren, messen, dolken en nog veel meer. Dat men dat nu weet is te danken aan het feit dat de geologen en archeologen deze kunstmatig gevormde voorwerpen, in archeologische termen artefacten genoemd, kan bestuderen en ze zelf proberen na te maken. De voorbeelden liggen namelijk voor het oprapen tenminste als men de vindplaatsen kent en soms bij toeval, als men er oog voor heeft.

Een bewerkt stuk vuursteen met door afslagen ontstane breukvlakken. De verwantschap met glas is duidelijk te zien.

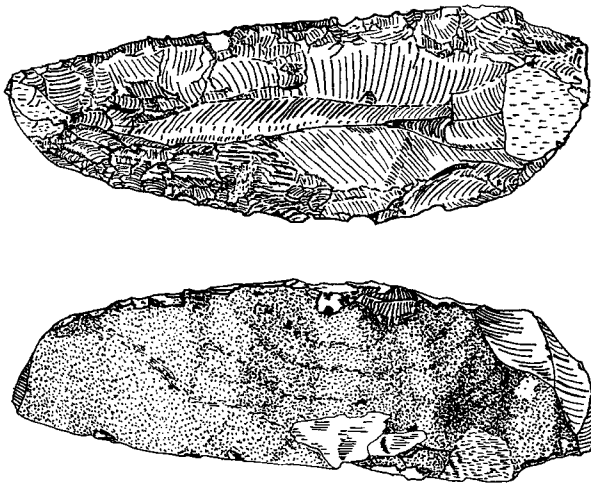
Toen het klimaat in onze streken kouder werd, trokken de mensen weg en lieten hun verloren, versleten en kapotgeslagen vuurstenen achter. Het klimaat veranderde in een langdurige ijstijd. Het Scandinavische gletsjerijs rukte op tot aan onze streken. Ter hoogte van Opheusden kwam het ijs tot stilstand. Gezien de afstand moet het er honderden jaren over hebben gedaan om ons gebied te bereiken. De gletsjer moet hier een hoogte van 300 meter hebben gehad. Het duwde de bevroren grond, de permafrost, voor zich uit en naar opzij waardoor de Utrechtse Heuvelrug en de Veluwe ontstonden. De Grebbeberg en de Wageningseberg maakten toen deel uit van een enorme, meer dan 100 meter hoge wal. Aan de zuidkant van de gletsjer liep de wal van Rhenen via de Blauwe Kamer en Opheusden in een boog naar Wageningen. De Rijn was nog in geen velden of wegen te bekennen. Na tientallen eeuwen begon de temperatuur weer op te lopen, de gletsjer trok zich terug, het smeltwater brak zich een weg door de wal in de Betuwe dat door de voortdurende wind- en water-erosie uiteindelijk vrijwel geheel verdween. Vrijwel... alleen in de bodem en onder de kleilagen van de Betuwe is de “fundering” van de wal in de vorm van een gebogen, brede zandbank terug te vinden. Toen de gletsjer de

bevroren grond opzij schoof, gedroeg zich dat als kruierende ijsschotsen in een rivier. De grond brak in stukken die vervolgens over elkaar heen werden geschoven. In feite vormen de heuvels waarop Rhenen is gebouwd, de oorspronkelijke

Het ontstaan van de Utrechtse Heuvelrug in schematische voorstelling (tekening door H. Smulders):
1. Gletsjerijs. 2. De stuwwal bestaat uit opgeschoven, bevroren en gebroken grond, afkomstig uit thans de Vallei. 3. De oerlaag, de oorspronkelijke grondlagen.

bodem van de Gelderse Vallei die door de gletsjer 100 meter werd uitgediept. De sporen van de bewoners van voor de ijstijd werden letterlijk op een hoop geschoven en zijn nu in diagonale lijn in de heuvels terug te vinden. Tijdens de afgraving van Kwintelooyen werd de ijsschotsstructuur van de bevroren, over elkaar geschoven, aardlagen in de steile wanden goed zichtbaar. De diagonale lijnen en de volgorde van de diverse lagen waren goed te zien met dit verschil dat dit beeld zich steeds weer herhaalde. Geologen en archeologen hebben deze doorsnede onderzocht op laagopbouw, stuifmeel, kleilagen, botten van kleine en grote dieren en natuurlijk op vuurstenen artefacten. Talrijke z.g. stenen werktuigen van de “oermens” zijn gevonden, in rapporten beschreven en in diverse musea tentoongesteld. Door de verschuiving is echter niet meer vast te stellen op welke locatie de bewoning heeft plaats gevonden. Na de ijstijd werd het door de gletsjer veranderde gebied weer geleidelijk bewoond. Ook deze bewoners maakten van vuurstenen werktuigen gebruik. Deze werktuigen kan men soms met een geoefend oog en wat geluk aan het oppervlak van een pas geploegde akker, vinden. Dit zegt

Vuistbijl, opgebaggerd te Lienden. Tekening H. Smulders)

niets over de vindplaats zelf, de grond is meestal opgebracht en van elders afkomstig. Dat feit speelde, waarschijnlijk, ook mee toen men 800 tot 1.000 jaar geleden de ringwalburcht op de Heimen- of Grebbeberg opwierp. Men gebruikte hiervoor grond uit de directe omgeving. Daarin zwierven, net als nu nog steeds het geval is, bewerkte en onbewerkte door de mens achtergelaten of verloren vuurstenen rond. Waarschijnlijk is de in de wal gevonden vuurstenen dolk ook zo'n geval. Deze dolk wordt geschat op een ouderdom van 4.000 jaar - ofwel daterend van 2.000 jaar v. C. Op verschillende hoogten in het zandlichaam werden fragmenten vuursteen gevonden. Dit feit deed bij de archeologen het idee ontstaan dat onze ringwalburcht van oudere datum zou kunnen zijn dan tot dan toe werd gedacht. Later realiseerde men dat de dolk met het zand uit de omgeving kan zijn mee gekomen.

Het rapport betreffende het onderzoek

Het ontstaan van de Ringwalburcht werd geschat tussen de achtste en de twaalfde eeuw. Het onderzoek van de ROB dat in het vorige artikel Het project Ringwalburcht op de Heimenberg wordt genoemd is nog niet afgerond maar het heeft geen aanleiding gegeven aan deze schatting te twijfelen.

Vuursteenmijnen

Vuursteenlagen ontstonden in zee- of oceaانبodems. Doordat de aardkorst constant in beweging is, dat kan men merken aan aardbevingen en vulkaanuitbarstingen, rezen door inwendige spanningen gedurende miljoenen jaren grote gebie-

den langzaam omhoog. De krijtrotten bij Dover, Engeland, Zuid Limburg met zijn kalkgesteente en de Mount Everest met zijn top op een kleine 9.000 meter hoogte, het zijn ooit een zeebodems geweest.

In Zuid-Limburg komt veel kalkhoudend gesteente voor, mergel genaamd. Hier gaat het om een voormalige zeebodem uit de Krijtperiode van rond, grofweg, 70 tot 25 miljoen jaar geleden, die het rijkst aan vuursteenknollen was. Het grootste deel van de vuursteen die door de prehistorische mens is gebruikt voor het vervaardigen van wapens en gebruiksvoorwerpen, stamt uit deze lagen die zich over kilometers uitstrekken. Al heel vroeg, 50.000 jaar geleden, werd hier al vuursteen gewonnen. Door de erosie van de kalkstenen lagen kwam de vuursteen in grote getale aan de oppervlakte. Het lag er als het ware voor het oprapen. In de omgeving van de mijn bevindt zich een ravijn of erosie dal, het Schone Grub genaamd, met een lengte van ongeveer 1200 meter. In de wanden hiervan zijn, hier en daar, lagen met vuursteen te zien. Aan alles, ook al duurde het honderden jaren, komt een eind. Men moest om nog met succes vuursteen te vinden de grond in. Het oppervlak werd aanvankelijk alleen maar omgewoeld, later werden er open groeven aangelegd. Toen ook dat uitgeput dreigde te raken ontstond de ondergrondse mijnbouw. Het winnen van vuursteen uit de aardlagen had ook een andere praktische reden. Deze vuursteen was niet verweerd zoals de stenen die soms honderden jaren aan weer en wind door schuiven en val beschadigingen hebben opgelopen doordat ze aan de oppervlakte gelegen hebben. De verweerde vuursteen was kwalitatief minder en voor bewerking onbetrouwbaar, in tegenstelling tot vers gedolven vuursteen. Uit C14 dateringen blijkt dat rond 5150 jaar geleden in Zuid-Limburg een levendige ondergrondse mijnbouw plaatsvond. Vuursteenwin- en werkplaatsen zijn op verschillende plaatsen bekend. De bekendste is het mijnbouwcomplex bij Rijckholt ten zuiden van Maastricht. Vastgesteld is dat de prehistorische mens hier van 5 tot 12 meter diepe verticale schachten groef waarvan de diameter zelden meer was dan 1 meter. Niet alle vuursteenlagen waren geschikt voor exploitatie. Men groef naar de laag waar de meest rendabele vuurstenen gedolven konden worden. Daarvoor passeerden ze tijdens het graven hoger gelegen lagen die ze ongemoeid lieten. Praktisch denken was hun niet vreemd. Had men de gewenste vuursteenlaag bereikt dan groef men vanuit de schacht horizontale gangetjes naar verschillende richtingen.

De voor bewerking geschikte vuurstenen werden in een mand gelegd die op de bodem van de schacht stond. Deze werd daarna omhoog getakeld door een helper aan de oppervlakte. Men heeft dat kunnen vaststellen aan de slijtsporen in de mergelwand van de schacht, afkomstig van de touwen waarmee de manden met kalk en vuurstenen naar boven werden gehesen. (zie afbeelding op pagina 14). Men groef daar beneden niet zomaar in het wilde weg. Om instorting te voorkomen liet men zuilen staan en werd ook de losgewerkte kalksteen en de niet

geschikte vuursteen als opvulling voor de afgewerkte gangen gebruikt, zo hoefde de helper aan de oppervlakte niet de gehele inhoud van de mijn naar boven te halen. Daardoor was vast te stellen waar de prehistorische mijnwerker het laatst gewerkt heeft, deze gang lag nog open. Per gang kon slechts één persoon werken. Deze gangetjes waren erg laag (ca. 60 cm), engtevrees (claustrofobie) kwam waarschijnlijk nog niet voor. Een vuursteenlaag werd op halve hoogte aangesneden. Op dat niveau werd de vuursteen met vuurstenen of hertshoornen houwelen losgehakt. Men werkte met hulp van daglicht dat via de schacht op de bodem viel. Doordat het gesteente een lichte mergelkleur heeft, drong de weerschijn goed in de gangen door tot op een afstand van 7 meter van de centrale schacht. Dan werd het te donker en ging men niet verder en begon men aan een nieuwe gang. Er zijn geen roetsporen van vuur als verlichting gevonden. Viel er niets meer te halen dan stopte men met de werkzaamheden en verliet de mijn. Men groef aan de oppervlakte op 14 meter van de bestaande schacht weer een nieuwe schacht en begon het werk weer van voren af aan. Daardoor ontstond er een rasterwerk van schachten. Soms raakte men tijdens het graven een gang van een naburige mijn en ontstonden er zo openingen die nu vensters genoemd worden omdat ze te nauw zijn om een volwassen persoon door te laten. Wijst dat op kinderarbeid? Temeer omdat ook verondersteld wordt dat het vluchtgaten kunnen zijn. Er deden zich wel eens instortingen voor. Dat ervoeren oud kolenmijnwerkers die voor onderzoek de nauwe mijngangen inkropen en oude instortingen tegenkwamen, zelf werden zij met nieuwe geconfronteerd. Dat is een levensgevaarlijke gebeurtenis, toen en nu. Dit werd veroorzaakt door scheuren (thans “orgelpijpen” genoemd) in het mergelgesteente die gevuld zijn met stenen, zand, leem en klei (zie tekening), afkomstig van de lagen boven het gesteente. Dat was vrijwel niet te stutten en te stuiten. Men vermoedt dat het hele mijngebied bij Rijckholt uiteindelijk 12 hectare besloeg met naar schatting 2000 schachten. De exploitatie van de mijnen heeft ongeveer 500 jaar geduurd, veertien miljoen kilo aan bruikbare vuursteen is er gedolven, de vuursteen uit de directe omgeving niet meegerekend. Men is plotseling met de exploitatie gestopt, het lijkt of men van de ene dag op de andere het mijngebied verlaten heeft. Toen men ongeveer 2650 v. C. de mijnen verliet, was men in Egypte nog druk bezig met piramidebouw.

Waarom hield men plotseling op?

De vuursteencultuur ontstond in de zo genoemde Steentijd. De Steentijd bestaat uit drie tijdperken, de Oude Steentijd of Paleolithicum, de Midden Steentijd of Mesolithicum en de Jonge Steentijd of Neolithicum, het laatste tijdperk duurde van 4500 tot 2000 v.C. Dit ging geleidelijk over in de Bronstijd van 2100 tot 700 v.C. Deze tijd ging weer over in de IJzertijd van 700 tot 50 v.C. In de laatste twee tijden ontdekte men ertsen en, geleidelijk, metaalsoorten en leerde dat ook te

bewerken. Men was in staat van brons werktuigen te vervaardigen. Hieruit ontstonden werktuigen waarvan een aantal dezelfde taken vervulde waarvoor eerder vuursteen werd gebruikt. Het was echter duurzamer, ondervond minder slijtage en men kon er grotere werktuigen van maken. Vuursteen raakte geleidelijk in onbruik al heeft dat nog vele eeuwen geduurd. Lang gebruikte men beide artefacten tegelijkertijd, dat kon worden vastgesteld nadat er bronssporen op bewerkte vuursteen werden ontdekt. Om een vuursteen te bewerken gebruikte men een hardere steensoort voor de harde bewerking (percussie), voor de zachtere en preciezere bewerking gebruikte men het botmateriaal van herten- of rendiergeweien en hout. Uiteindelijk ging men geheel over tot het gebruik van brons, en later ijzer. Zo zal er op een gegeven moment een besluit zijn genomen te stoppen met de exploitatie van vuursteen en de mijnen werden verlaten.

Vondsten

In 1886 werd op de begroeide helling van het Savelsbos, ten oosten van Rijkholt, de eerste ontdekking gedaan van sporen van de vuursteenindustrie die zich in de prehistorie op deze plek heeft bevonden. Men vond onder andere vreemde trechervormige kuilen onder het struikgewas. Daarnaast waren verschillende kuilen gevuld met afslagen van vuursteen. Uit later onderzoek bleek dat de trechervormige kuilen de overblijfselen waren van de eerder genoemde schachten. Deze schachten waren ingestort of vol geraakt met zand en bosmateriaal. Nadat men dit uit enkele schachten verwijderd had kwam men dicht bij de sfeer van de prehisto-

Een oude mijngang (foto H. Smulders)

rie. Op de bodem van de schachten vond men de hakken samen met de klopstenen waarop de mijnwerker zijn stomp geworden werktuig in het licht dat door de schacht viel, aanscherpte. De horizontale gangetjes waren gevuld met, zoals reeds is omschreven, achtergelaten stort; op de wanden kon men duidelijk sporen van mijnwerkershakken zien. Thans is een klein deel van de mijn museum geworden

Vuursteenknollen in de wand (foto H. Smulders)

en op aanvraag, te bezichtigen. Er is door oud kolonmijnwerkers in acht jaar tijd, een brede, 150 meter lange, moderne, mijngang gegraven, dwars door de vuursteenmijnen. Door openingen in de wanden van deze gang kan men in de oude mijngangen kijken. Men kan zien onder welke benauwende omstandigheden de prehistorische mijnwerker zijn werk heeft moeten verrichten.

Handel en wandel

Er ontstond, vermoedelijk, een levendige handel in vuursteen. Binnen een straal van ongeveer 120 km rondom Maastricht heeft men tijdens diverse opgravingen, vuurstenen artefacten aangetroffen die afkomstig bleken te zijn uit Rijckholt. Dat wil nog niets zeggen over de absolute grens van hun handel. Onlangs werd gemeld dat in een bouwlocatie in het centrum van Rotterdam een vuursteen bijl werd gevonden, afkomstig uit Rijckholt. De gevonden vuurstenen dolk in de Ringwalburcht op de Heimen- of Grebbeberg, zoals in het vorige artikel werd gemeld, is volgens een geoloog afkomstig uit een vuursteenmijn in een gebied in de Ardennen, ten zuiden van Brussel. Waar handel is is concurrentie, blijkbaar

ook in die tijd.

Uit onderzoek van vuurstenen die in de directe omgeving van de mijnen bij Rijckholt werden aangetroffen, bleek dat zich daar geen bewerkte stenen onder bevonden. Wel voorbewerkte dat wil zeggen dat men stenen heeft gevonden die geschikt waren gemaakt voor verdere afwerking tot werktuig. Kennelijk hadden de vuursteenmijnwerkers hun eigen handelsreizigers die de “boer” op gingen. Zij verkochten of ruilden hun waren ° echter tegen wat? De afwerking liet men over aan de “klant”, die wist waar hij het voor nodig had. De klant liet, vermoedelijk op zijn beurt, het weer over aan moeder de vrouw en oudere en jonge familieleden

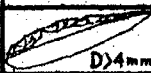

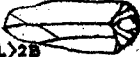

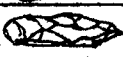
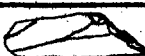
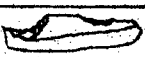
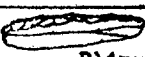

Bewerking van vuursteen (Tekening Lot Delfin)

Bewerking van vuursteen (Tekening Lot Delfin)

om de stenen tot werktuigen te slaan of te slijpen en te onderhouden terwijl hij op jacht en uit vissen ging of op het land werkte. Het bewerken van vuursteen is een vak waar in de prehistorie vele generaties voor nodig waren om de nodige ervaring, vindingrijkheid, deskundigheid en precisie te ontwikkelen. Dat heeft men thans kunnen ondervinden toen men ging proberen de verschillende werktuigen na te maken. In onze tijd van de vele cursussen is daar ook een cursus voor bedacht en net als in onze politiek worden daar veel misslagen gemaakt.

Conclusie

Macrolithen e.a.		
 D > 4mm	Diverse grote spitsen	G
	Boren en opruimers	boers/reaners Räumen
	Stekers	gravers Stichel
	Lange krabbers	long scrapers
L > 2B 	Korte krabbers	short scrapers
L < 2B 	Microkrabbers	micro-scrapers
L < 17mm 	Dubbele krabbers	double scrapers
	Kernbijlen	L
	Afslagbijlen	M
	Driehoekige werktuigen	H
	Klingen, afgeknot	O
	Klingen, met kerven	O ¹
 D > 4mm	Messen	R
	Pseudo-microstekers	I ²

Diverse vormen van bewerkte vuurstenen

De vuursteen, het staal der Steentijd, is de vader c.q. moeder van het grootste deel van onze gereedschappen. Staal is thans het materiaal!

Literatuur

Beuker J.R. *Vakmanschap in vuursteen*, Assen 1983 .
 Bloemers J.H.F., L.P. Louwe Kooijmans, H. Sarfarij, *Verleden Land*.

Werkgroep Toponiemen

Lidy Bultje – van Dillen

Het bestuur van de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en omstreken heeft al vele jaren geleden enkele werkgroepen ingesteld, waarin minimaal één bestuurslid vertegenwoordigd is. De archeologische werkgroep kent u van de vele publicaties die u in de loop van de jaren in het blad Oud Rhenen kon aantreffen. Maar welke werkgroep is er nog meer en wat doet die?

De werkgroep toponiemen

Deze werkgroep bestaat uit vier personen, die op twee fronten actief zijn. Allereerst houdt de werkgroep zich bezig met het doen van onderzoek naar veldnamen in het archief van de gemeente Rhenen. Dit archief is opgeslagen in Wijk bij Duurstede, waar onlangs een enorme waterschade ontstond. Daardoor ligt dit onderzoekwerk nu tijdelijk stil, maar er is goede hoop dat in de toekomst het werk kan worden voortgezet. Het kan zijn dat niet alle oude stukken voldoende hersteld kunnen worden, maar er is hoop op een goede afloop. De werkgroepleden bestuderen het oud-archief van vroegere notarissen uit Rhenen. Gestart is met het archief uit rond 1800. Wanneer men in die tijd een stuk grond wilde kopen of verkopen, verliep zo'n actie (net als tegenwoordig nog het geval is) via de notaris. Omdat in 1800 en voor die tijd er nog geen kadaster was ingesteld, moest men het stuk land op een andere manier omschrijven. Soms werd dat gedaan door te melden bijvoorbeeld: ten noorden grenzend aan, ten oosten grenzend aan enz. Men vulde dan op die plaatsen een naam in van een buur, van een weg of van een rivier. Maar vaak ook hadden die stukken land een eigen naam en werd die naam vermeld in de notariële akte.

De werkgroep noteert zo'n veldnaam, geeft aan uit welk archief de naam afkomstig is en probeert het stuk land te lokaliseren. In latere aktes wordt soms een kadastraal nummer vermeld, waardoor de locatie exact is aan te geven. Sinds de invoering van het kadaster in 1832 blijven echter de veldnamen vaak afwezig. Op deze wijze heeft de werkgroep inmiddels enkele honderden veldnamen gevonden.

In het jaar 2002 heeft de Historische Vereniging een kadastrale atlas van Rhenen uitgegeven. De gevonden veldnamen worden op dit moment in die kadastrale atlas ingevuld, waardoor het verleden van Rhenen weer iets van zijn geheimen heeft prijsgegeven.

De Koerheuvel, een oud toponiem dat we reeds in 1489 tegenkomen

Een tweede werkzaamheid van de werkgroep is het inventariseren van alle woonhuizen in Rhenen, zowel uit het verleden als in het heden. Van de makelaars uit Rhenen ontvangt de werkgroep regelmatig foto's van huizen die in de verkoop waren. Deze foto's worden aangevuld met foto's die van de leden zijn ontvangen en die door het bestuur van de Historische Vereniging in het verleden gemaakt zijn. Ook ansichtkaarten geven een welkome aanvulling.

Deze verzameling van foto's wordt op straatnaam ingeplakt en gesorteerd.

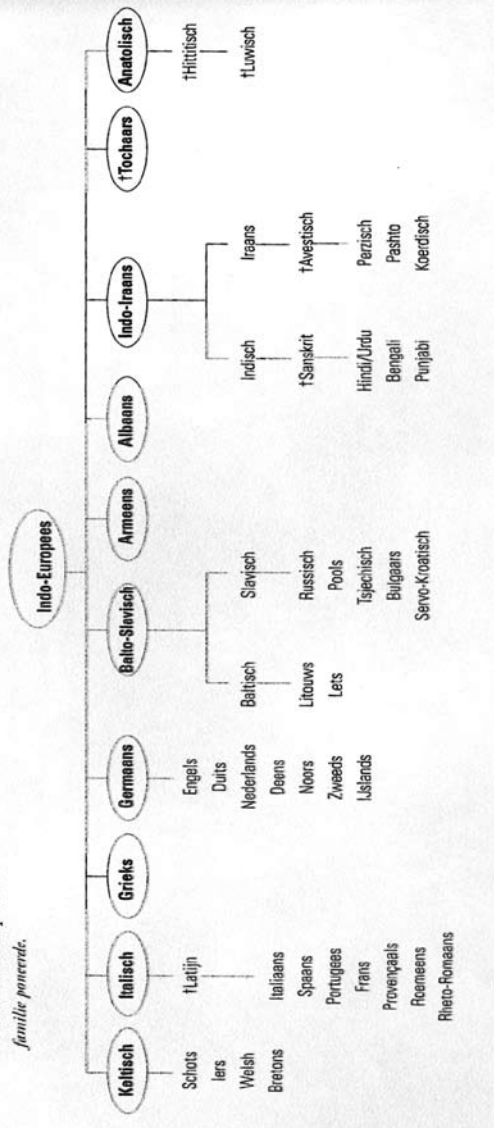
Inmiddels is een groot deel van de woonhuizen van Rhenen op foto geïnterviewd. Desondanks blijven er nog kale plekken in het archief, met namen van huizen die sinds lange tijd niet meer in de verkoop waren. Daarom doet de werkgroepen bij deze een beroep op u als lezer, om een foto van uw woonhuis in te leveren bij één van de bestuursleden. Dank zij uw steun en de steun van de makelaars kan de werkgroep komen tot een zo compleet mogelijk overzicht van alle woonhuizen uit Rhenen.

Sir William Jones, die als eerste de Indo-Europese taalfamilie ontdekte.

DE INDO-EUROPESE TALEN

Het Indo-Europees is de grootste taalfamilie ter wereld. De boomstructuur laat alleen de grootste talen zien; andere talen staan vermeld in de secties die gewijd zijn aan de verschillende takken. Uitgestorven talen zijn aangegeven met het symbool †.

Het Rhenense dialect

J.P. Menting

Inleiding

Het hier volgende is de neerslag van een eerder gehouden lezing voor de Vereniging. Voor de toen aanwezigen is het misschien prettig het nog eens na te lezen, de thuisblijvers biedt het de gelegenheid alsnog van de inhoud kennis te nemen. Interessant is het in ieder geval dat naar aanleiding van die lezing vanuit de Vereniging het initiatief is genomen tot de vorming van een commissie. Die gaat aan het werk om de taal van Rhenen en omstreken op te tekenen, bij voorbeeld in de vorm van een boekje, mogelijk ook met voorbeelden van gesproken taal erbij. Het is een nuttige taak voor een lokale historische vereniging. Niet alleen in de grond of in oude foto's en allerlei documenten, in gebouwen en voorwerpen, is geschiedenis te vinden, maar ook in verhalen, ook in het taalgebruik van vroeger.

Dit artikel valt in vier delen uiteen. Het eerste deel behandelt in grove lijnen de "taalAtlas" van Europa, van de oudste tijden tot zo ongeveer het jaar 1000. Het tweede deel geeft ook een ruwe schets van de taalontwikkelingen in Nederland, vanaf het begin van de jaartelling tot rond 1500. In de hoofdstukken Dialect en Taal en Standaardtaal worden behandeld het ontstaan van dialecten (en dialecten van dialecten); het begrip "dialect" als zodanig; tenslotte de ontwikkeling van de nationale- of standaardtaal en het verdwijnen van dialecten. In de laatste twee hoofdstukken gaat het alleen over het "Rhêânes".

Ontwikkeling van talen en dialecten in Europa

In Europa hebben al vele tienduizenden jaren mensen rondgelopen, maar van hun talen weten we niets, hooguit dat men waarschijnlijk over taal beschikte. Taalkundig gezien begint de voor ons nog net waarneembare geschiedenis van Europa zo'n vijf-, zesduizend jaar geleden, toen in het gebied tussen de Karpaten en de Oeral, ten noorden van de Zwarte Zee, de Kaukasus en de Kaspische Zee, een daar gevestigd, ondernemend en succesrijk volk in beweging begon te komen. Eerder dan van een volk, moeten we waarschijnlijk spreken van een stammenverband van verschillend gearde, zelfs verschillend gekleurde mensen, maar met een zelfde cultuur en taal. Het waren half-nomaden, ze waren al bezig met landbouw en veeteelt. Dat in beweging komen met heel hun hebben en houden was mogelijk geworden door de domesticering van het paard en door de uitvinding van het wiel, bij hun zuiderbuuren in de Kaukasus. Ze trokken in verschillende richtingen, en natuurlijk in verschillende periodes, uit hun stamlanden weg, naar Iran en India, over de

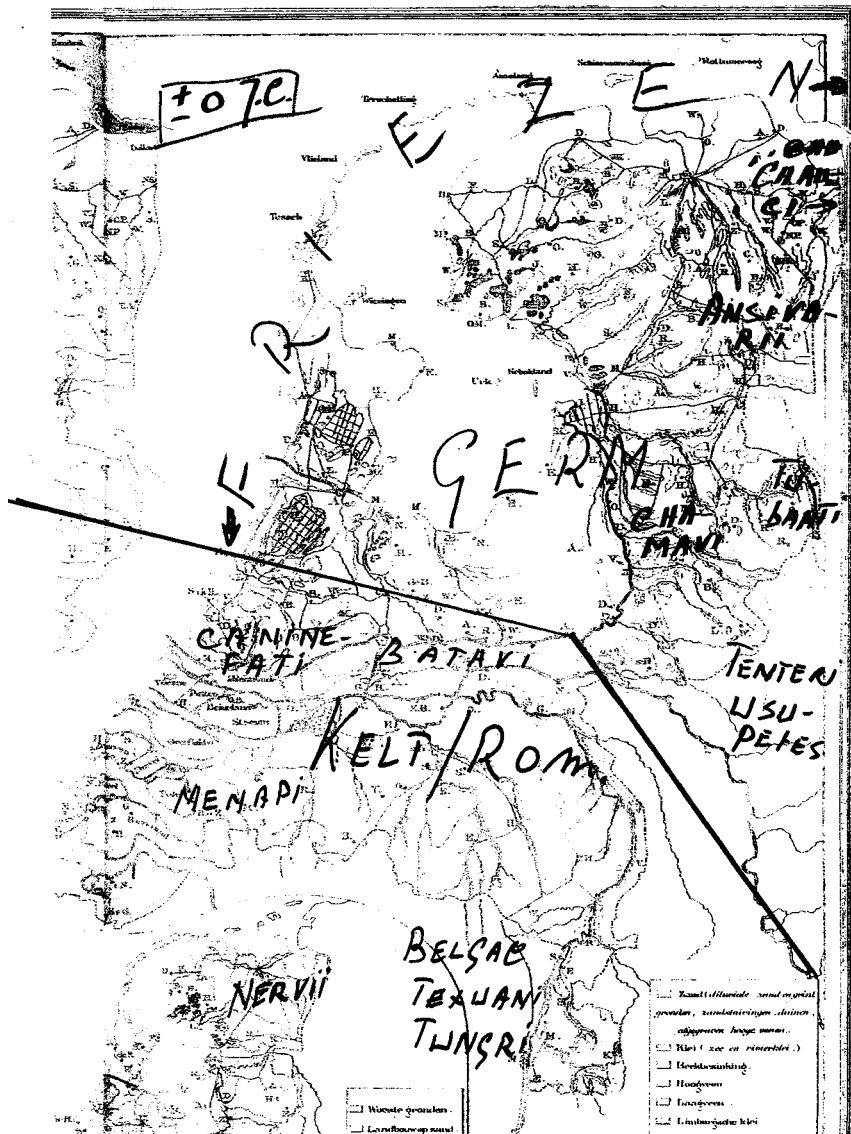
Kaukasus naar Turkije (waarschijnlijk waren dat de vanuit de Bijbel bekende Hittiten), en, vooral, naar het westen, Europa in. Taal en cultuur namen ze mee. Dát er sprake geweest moet zijn van één oorsprong, tonen de vele overeenkomsten aan tussen zo ver uiteenliggende talen als het oude Indiase Sanskrit, de Perzische talen, Grieks en Latijn en oudere vormen van het Germaans en het Slavisch. In Europa troffen deze immigranten (Indo-Europeanen, zoals ze later zijn genoemd) schaarse groepjes jagers/vissers/verzamelaars aan, die daar rondtrokken in een niemandsland. In het koude en natte Noord-Europa zullen er in die tijd zeer zeker maar heel weinig mensen hebben gewoond..

Deze eerste bewoners zijn opgegaan, althans verdwenen in de ongetwijfeld dominante cultuur van de nieuwkomers. Ook hun talen zijn geheel verdwenen. De Basken, samengedrongen in het uiterste Westen, rond de Golf van Biskaje, zouden een restant kunnen zijn van die oorspronkelijke bevolking. In ieder geval is het Baskisch, als enige uitzondering in Europa, geen Indo-Europese taal, evenmin als nog enkele andere, geheel verdwenen en ook onbekende talen als bij voorbeeld het Etruskisch.

Het – overigens op goede gronden, zie boven – veronderstelde Indo-Europees is maar zeer ten dele bekend, evenals de er uit voortgekomen oer- “dialecten”.

Alles moet moeizaam, en met maar zeer gedeeltelijke successen, gereconstrueerd worden uit de modernere Europese, Indiase en Perzische talen.

Als de Indo-Europeanen als het ware in tongen over Europa uitzwermen, kan men alras niet meer van een gemeenschappelijke taal spreken. Er vallen vier belangrijke en enkele kleine tongen te onderscheiden. Ten eerste zijn er de Balten (voor de goede orde: het zijn nog geen Balten, ze worden het, gaandeweg en in de loop van een lange ontwikkeling; hetzelfde geldt voor de andere hier genoemde groeperingen), de Balten dus, gevolgd door de Slaven, die relatief dicht bij huis blijven hangen, langs de kusten van de Baltische zee en verder in Oost-Europa. Naar de Noordepse laagvlakten en Scandinavië gaan de stammen die later als Germanen in de geschiedenis te boek zullen staan. Naar de Mediterrane gebieden trekken, met enkele minder belangrijke groeperingen, de proto-Grieken en de Italische stammen. Langs de Donau trekken de Kelten westwaarts, naar het huidige Zuid-Duitsland en Frankrijk. In volgende golven bereiken de Kelten de Atlantische Oceaan, Engeland, Ierland en Spanje. Gallië, Galicisch, Galicië (2x zelfs, in Spanje en in Zuid-Polen), Galliërs, Wales, Welsh, Gaelic, Walen, Wallonië, Walachije, Galaten: allemaal namen die duiden op de aanwezigheid of de afstamming van die Kelten (K = G = W), dat grote, wat mysterieuze volk (volk niet in politieke, maar meer in culturele en taalkundige zin), dat in zijn glorie dagen, vóór de grote uitbouw van het Romeinse

Rijk, een brede band bezette diagonaal van Ierland over Midden-Europa tot in Turkije toe.

Wat de taal betreft, ontwikkelen zich dan in de Europese tak van dat Indo-Europees grote oerdialecten: het Baltisch, Slavisch, Germaans, proto-Grieks, Italisch en Keltisch. Die oerdialecten zijn ook grotendeels onbekend, net als hun “moeder”. In Europa vormen het Grieks en het Latijn (belangrijkste Italische dialect) uitzonderingen: dankzij het schrift zijn zij in een vrij oude vorm bewaard gebleven (wie schrijft, die blijft!). Slaven, Germanen en Kelten schreven nog niet, of nauwelijks, vóór het begin van onze jaartelling.

Dit proces van uitsplitsing in dialecten of subtalen heeft zich nog eens en nog eens herhaald. In kleinere gebieden ontwikkelen zich zo, uit het Germaans, het Gothisch, het oud-Noors en de Westgermaanse dialecten (ook: oud-Hoog- en –Nederduits; de terminologie is wat wazig) “Ons” Frankisch en Saksisch, en, in een wat eerder stadium, ook het Fries, zijn weer dialecten van het laatste. Uit het Latijn (dwz het Volkslatijn of Vulgairlatijn, de taal van de Romeinse soldaten en kolonisten, níét de klassieke cultuurtaal van een geleterde bovenlaag) komen de voorlopers van de huidige Romaanse talen te voorschijn, zo in de eerste duizend jaar van onze jaartelling. In diezelfde periode wordt op het vasteland het Keltisch verdrongen en raakt geheel ondergeschoffeld. Keltische dialecten worden nog wel gesproken aan de uiterste Westgrens van Europa: Wales, Ierland, West-Schotland. Het Bretons is niet oorspronkelijk vasteland-Keltisch, maar is een herimport vanuit Cornwall: niks dus Asterix en Obelix!

Het Nederlandse taalgebied

We beperken ons verder zo veel mogelijk tot wat nu Nederland heet. Waar staan we dan, taalkundig gezien, rond het jaar 0, rond het jaar 1000, rond het jaar 1500?

Toen tegen het begin van de jaartelling de soldaten van Caesar vanuit “Gallia” noordwaarts trokken, op zoek naar hun uiteindelijke grens, de Rijn, troffen ze daar Keltische stammen: Belgae, Tungriërs, Menapiërs, Caninefaten en, waarschijnlijk, Bataven. Ten noorden van de oude loop van de Rijn zijn Germaanse stammen: Chauken, Chamaven, Tubanten, proto-Franken, - Saksen en –Angelen. Verder natuurlijk de Friezen, langs de hele kuststrook , van zeker de Rijnmond tot in Jutland. De invloed van de Romeinen op de taal is in deze streken, en evenzo in Engeland, beperkt geweest: te weinig Latijnsprekenden en over een te korte tijd; ook weinig of geen blijvende kolonisten. Na een goede honderd jaar beginnen ze zich reeds terug te trekken en laten de grensbewaking over aan bevriende Keltische, eventueel Germaanse stammen in het gebied. Mede door de vanuit Duitsland binnendringende Germaanse stammen zijn al ver vóór 500 onze streken niet meer echt Romeins. Nederland en Noord-België zijn en blijven definitief Germaans gebied,

waarvan de zuidelijke taalgrens met het Gallo-Romaanse gebied, vanaf Duinkerken tot boven het Luikse, zich al is begonnen af te tekenen.

De Kelten en de Keltische talen (de Bataven ook?), verdwijnen uit onze boeken. Saksen en Angelen in het noorden en Franken in het Zuiden, en de Friezen nog steeds langs de kusten, zijn de heersende stammen/volken met hun talen. In het Brabantse, in Vlaanderen en het zuiden van Holland zijn er Neder-Frankische dialecten. In het oosten, midden en noorden overheersen Saksische dialecten. Langs de kusten het Fries. In de Romeinse tijd heeft de Friese invloed zich ook landinwaarts, tot Utrecht en omstreken, doen gelden. Later in het millennium wordt het Westfries “afgesneden” van het Oost- en Noordfries door de tot de noordkusten opkomende Saksen (het Gronings is een Saksisch dialect). Met de invloed van het zich ontwikkelende graafschap Holland, tussen 1000 en 1500, verdwijnt het Fries ook uit de kop van Noord-Holland; het zal voortaan verder beperkt blijven tot het stamland Friesland.

In de eeuwen tussen 500 en 1000 is iedereen in West-Europa zo'n beetje gesettled. De volksverhuizingen zijn achter de rug, de stammen trekken niet meer, verliezen hun karakter van “stammen”, vermengen zich verder met de reeds aanwezige bewoners tot vaste, steeds homogener wordende bevolkingen, die zich gaan groeperen in leefgemeenschappen en wat meer omvattende belangengemeenschappen; de eigen staatsvorming neemt een aanvang. Na Karel de Grote (768-814) met zijn enorme Westeuropese rijk als een verre echo van het Romeinse imperium, komen we alras, via de dan volgende politieke verbroekeling, vooral ten gevolge van het leenstelsel en de eeuwige strijd om de macht tussen Kerk en Staat, Paus en Keizer, terecht bij het ons vertrouwde beeld van Nederland-in-de-Middeleeuwen, verdeeld in graafschappen, hertogdommen, bisdommen, en met een verre leenheer/landsheer op de achtergrond.

Vanaf dan verdwijnen ook de namen van de stammen en maken plaats voor andere: het hertogdom Gelderland, het graafschap Holland, het bisdom Utrecht. Voor de talen eveneens spreken we verder (wij in de moderne tijd tenminste) van het Gronings, het Brabants, enz. De politieke verdeling van Nederland in ministaatjes tussen 1000 en 1500 heeft niet zo'n grote invloed gehad op het taalgebruik en de dialectgrenzen, maar toch wel enige. Genoemd is al de verdwijning van het Fries uit het Noordhollandse vanwege de expansie van Holland. Ook het westen van Utrecht en het Gooi beginnen waarschijnlijk al de invloed van de machtiger wordende westerbuurman te ondergaan, in de politiek en in de taal. Men kan ook nog wijzen op de invloed van het Zuid-Gelders tot ver in de Betuwe. En dicht bij huis: zijn niet ook de Utrechtse trekken in het Rhenens terug te voeren op de banden van de verre grens-vestingstad met de hoofdstad van het Sticht?

Belangrijker echter dan de zuiver politieke invloeden op de dialecten zullen de economische en culturele blijken te zijn: daarover meer verderop in dit artikel.

Dialect en taal

Het woord “dialect” heeft twee delen: dia = doorheen, door het gebied heen, verspreid; en “lect” = kiezen/zich uitspreken/spreken. Naar ons toe vertaald betekent het oorspronkelijke woord zo iets als : het zich duidelijk maken, het gebruik van de taal zoals dat zich in de verscheidenheid van het gebied voordoet. En zo begrijpen we het woord nog. Een dialect is een variant van een eerdere, als homogeen opgevatte taal. Het woord wordt ook vooral gebruikt met de gedachte áán die eerdere of voorliggende taal. Men zegt: het “A’s” is een dialect van (taal) “B”.

Men moet wel zeer voorzichtig zijn met dan direct in de vorm van stambomen te denken, hoewel dit erg verleidelijk is: de “moedertaal” die rondom zich heen stekjes uitzet – de van haar “afstammende” dialecten – en die dan zelf vrolijk voortleeft. Bij zo’n beeldvorming sluipen haast vanzelf denkfouten en vooroordelen in: -de moedertaal zet geen stekjes uit en bestaat niet voort. De eerdere taal, zo kan men het beter noemen, differentieert zich in regionaal bepaalde varianten en er blijft geen “zuivere taal” achter: die eerdere taal bestaat dan niet meer. -De eerdere taal is is taalkundig gezien niet meer, of beter, of zuiverder, of correcter dan haar dialecten. In ieder geval kan men niet op grond van een vermeende afstamming een dialect kleineren ten opzichte van een taal. In de taalkunde spreekt men ook onbekommerd door elkaar over taal of dialect. Het Fries en het Nederlands zijn Germaanse dialecten. Frans en Italiaans zijn dialecten van het Vulgairlatijn.

Er zijn enkele belangrijke vragen die hier een antwoord behoeven: hoe ontstaan dialecten?, waarom verdwijnen ze?, waarom heeft, ondanks het bovenstaande, een dialect toch een slecht imago ten opzichte van de standaardtaal?

In de eerste plaats dan: vanwaar die groeiende verscheidenheid, die versnippering van een taal in tijd en ruimte? Het antwoord is, kort geformuleerd: isolement, verstoorde contacten met de taalverwanten elders, gescheiden ontwikkelingen. Er is door de verspreiding bij het rondtrekken van stammen, geen sociale contrôle meer op elkaars spraak, geen overnames. De verschillende groepen komen bij hun omzwervingen ook met heel verschillende eerdere bewoners in contact en nemen er dingen van over. In verschillende gebieden ontstaat ook behoefte aan woorden voor zaken die men dáár tegenkomt en elders niet, en zo voort. Kleine verschillen hebben ook de neiging om met de tijd zich verder te verbreden en te verdiepen. Vergelijk het met de evolutionaire biologie van Darwin: aanvankelijk gelijke vogeltjes, die zich op verschillende eilanden en daardoor van elkaar gescheiden,

ontwikkelen tot verschillende soorten. In de ontwikkeling van groepen mensen en talen zit iets analogs. Het paren gaat dan wellicht nog wel, maar het elkaar verstaan wordt allengs moeilijker. Franken en Saksen zullen nog wel hebben kunnen communiceren in de tijd toen ze de Romeinen belaagden, maar het is niet zo waarschijnlijk dat een jager uit Zwabenland en een visser uit Trondheim, beiden Germanen, samen over hun vangsten konden praten.

Als het gedifferentieerde, van de rest afgescheiden dialect maar genoeg geïsoleerd is - bij voorbeeld door een diep dal, achter een moeras of een watervlakte of een bergrug, zich bevindend aan de periferie van een taalgebied, of bij een vijandige grens (in de Koude Oorlog bij voorbeeld begonnen de talen van West- en Oost-Duitsland al duidelijk verschillen te vertonen), of bij weinig of geen verkeers- en communicatiemiddelen – zal het zich lang en weinig geschonden kunnen handhaven.

Dit laatste geeft tegelijk antwoord op de tweede vraag: hoe en waarom verdwijnt een dialect?

Een dialect bestaat bij de gratie van isolement. Als dat isolement wordt verbroken, wordt het dialect aangetast, op verschillende manieren, al naar gelang de aard van de verstoring. Voor nagenoeg alle dialecten die in de moderne tijden zijn en worden belaagd, gelden als voornaamste vredeverstoorders:

- Toeneming van verkeer en contactmogelijkheden. Betere wegen, wegvallen van grenzen, tolposten e.d. Betere vervoersmiddelen en openbaar vervoer. Voor Nederland heeft sinds het eind van de negentiende eeuw de fiets gegolden als sterk de beslotenheid van de dialectgebieden aantastend.
- Migraties. De mensen die uit een achterblijvend dialectgebied wegtrekken naar de grote steden, de centra van economische en culturele activiteiten. Industrialisatie. Ze verliezen hun geworteldheid in hun geboortestreek en hun dialect; tegelijk beïnvloeden zij soms ook de spraak daar waar ze zich vestigen. Later zien we ook het omgekeerde: de Randstedeling die de provincie opzoekt om er te wonen en die daar de staat van het dialect nadelig beïnvloedt. In dit verband kan ook de militaire dienstplicht worden genoemd, waardoor jonge mannen tijden lang in een andere omgeving terecht komen.
- De centraliserende tendensen van de overheid. Wat eerst op lokaal of regionaal niveau kon worden behandeld, verhuist naar het nationale niveau, met verlies voor het dialect van uitdrukkingsmogelijkheden voor allerlei moderne zaken. Het dialect wordt zo gaandeweg gereduceerd tot haast letterlijk een huis-, tuin- en keukentaal, bruikbaar voor het dagelijkse leven in het gezin en de buurt, mogelijk nog het werk, de kleine leefgemeenschap, maar zonder uitdrukkingsmiddelen voor zaken als: kinderbijslag, oorlogsvoorbereidingen, cultuuromslag, uitgaansleven enz. Het

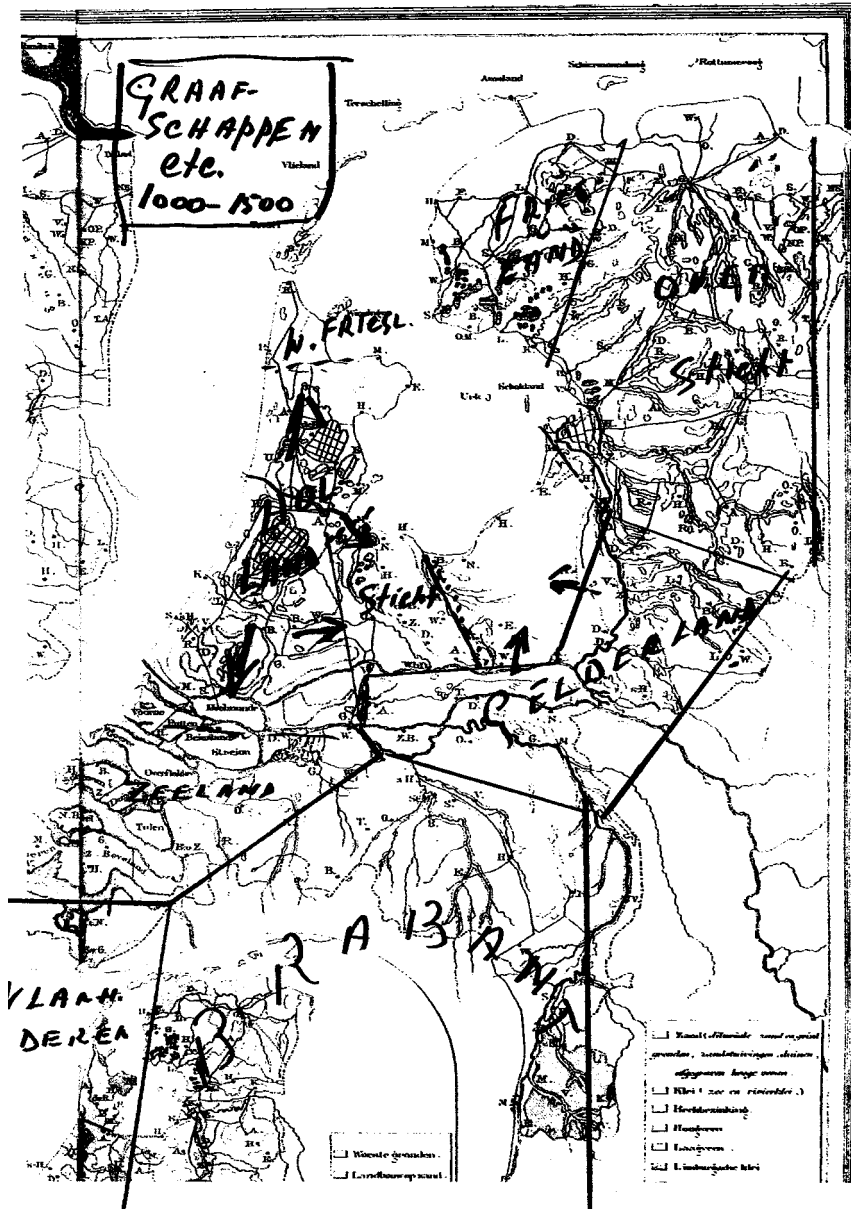
- moderne leven in al zijn ontwikkelingen en behoeften ontstijgt het dialect.
- De grootste bedreiging voor het dialect wordt echter gevormd door het ontstaan van de nationale taal of de standaardtaal, die, gedragen door de hierboven al genoemde factoren, maar vooral ook door factoren die zeer sterk van taalgebruik doordrenkt zijn: onderwijs (in alle vormen), media (radio, telefoon, televisie, internet) pers (eigenlijk praktisch alle drukwerk). Het dialectklasje een keer per week, het rubriekje in de lokale krant, een paar uur regionale televisie halen niets uit tegen al dat nationale taal-geweld.
 - Een laatste factor, die in het voorgaande al op enkele plaatsen zich manifesteerde, is het ontbreken in het dialect van de geschreven taal. Vaak is er niet eens een vastgelegde en erkende spelling. En afgezien nog daarvan: er wordt haast geen dialect geschreven. Velen noemen dát het beslissende onderscheid tussen “taal” en “dialect”: het al of niet bezitten van een schrijftaal, een traditie van geschreven taal, een volwaardige pers, lectuur, literatuur.

Standaardtaal

Van Troubetskoy, een Praagse taalkundige in het begin van de vorige eeuw, komt de volgende definitie: Een taal is een dialect met een leger. De Groninger hoogleraar dialectologie Reker drukt in totaal tegengestelde bewoordingen hetzelfde uit: Een dialect is een taal die pech heeft gehad. De betekenis van beide definities is duidelijk: als een dialect over voldoende macht beschikt (politiek, economisch, cultureel, militair,...), zal het gaan overheersen en worden tot de nationale taal, de standaardtaal. De dialecten die niet over macht beschikken, houden de status van dialect ten opzichte van de (nu inderdaad bovenliggende, dominerende) nationale taal en zijn in deze moderne tijden (zie alle hierboven genoemde factoren) gedoemd te verdwijnen.

Het is hier belangrijk zich goed te realiseren dat een nationale taal, bij ons: dat het Hollands (het “proto-Nederlands”, zo men wil) een dialect is als alle andere, en dat het niet op grond van taalkundige kwaliteiten is voorbestemd een overheersende rol te spelen. De factoren die dat bepalen, zijn alleen en altijd van maatschappelijke aard. Dat vervolgens zo'n bevoorrecht, met “macht” behept dialect veel meer en veel verder uitbot dan zijn broertjes, is overduidelijk en begrijpelijk. Praktisch overal in West-Europa kan men deze gang van zaken waarnemen, vanaf ongeveer 1500, na of aan het eind van de Middeleeuwen, als de vorming van de nationale staten zoals wij die kennen, een aanvang neemt. Duidelijke voorbeelden zijn het Frans en het Nederlands.

Wat nu Frans heet, was in het jaar 1000 een onbetekenend dialect van een onbetekenend gebiedje: Ile-de-France, d.w.z. Parijs en omstreken. Het Frans dankt

zijn huidige allesoverheersende positie louter aan het feit dat daar in Parijs het formele, maar nog onbetekenende koningschap werd gevestigd, als een soort compromis tussen de machtige provinciale heersers, die elkaar die centrale functie niet gunden. Het koningshuis blééf daar gevestigd en de verschillende volgende koningen hebben er alles aan gedaan om die centrale macht te houden en sterk uit te breiden, tot het absolutisme toe van Lodewijk XIV, de Zonnekoning. Tot op de huidige dag is “Parijs” uiterst dominant in de Franse samenleving.

Voor Nederland is het verhaal bekend. Holland werd in de 16e/17e eeuw economisch en politiek steeds belangrijker. Het Hollands is meer en meer de schrijftaal geworden. De Statenbijbel (1637) wordt in het Hollands gedrukt. De literatuur (Vondel!) is Hollands. De Staten-Generaal vergaderen in Den Haag, de Stadhouder woont er met zijn hofhouding. Het pleit is dan al beslecht. Het Hollandse dialect wint op alle fronten en wordt de nationale taal, de standaardtaal, de taal van de overheid in al haar uitingen, van het onderwijs, de kranten, de literatuur, de radio en televisie. De andere dialecten krijgen het moeilijk en gaan verdwijnen.

De Nederlandse dialecten zijn praktisch verdwenen. Alleen in de periferie zal men nog min of meer zuivere dialectsprekers aantreffen, in Oost-Groningen, in Limburg. Friesland, dat altijd in de geschiedenis een soort status aparte heeft gehad, ook taalkundig gezien, is er veel aan gelegen het Fries staande te houden. Zeker is dat men daar beduidend veel meer heeft bereikt dan elders: een studiecentrum (de Fryske Akademy), spelling, onderwijs, rechten, literatuur...

Het wordt tijd eens te gaan kijken naar het Rhenens.

Rhenens

Rhêânes, Rhêânes, Rhêânes. Met de paplepel, of in ieder geval vanaf je jonge kinderjaren, krijg je het ingegoten. Zó klinkt je taal, zó verwoord je je wereld. De taal van je jongensjaren, die diep in je beklijft, die je eigenlijk nooit meer kwijt raakt. Natuurlijk, je krijgt andere contacten, je verlaat de streek, je duikt onder in een andere cultuur, een ander taalbad, je vergeet haast dat je een Rhêânese bent. En dan ineens, bij een toevallig contact, een paar dagen terug in je geboorteplaats, een oude kennis met wie je praat over vroeger, dan ineens is het er weer. Natuurlijk, de scherpe kantjes zijn er af, je aarzelt, je moet soms zoeken naar woorden en naar namen. Maar herkennen doe je onmiddellijk, en je doet zó weer mee, de “tongval” is er nog, er schieten je weer lang niet gebruikte zegswijzen door de geest, je hoort er weer bij als je wilt...

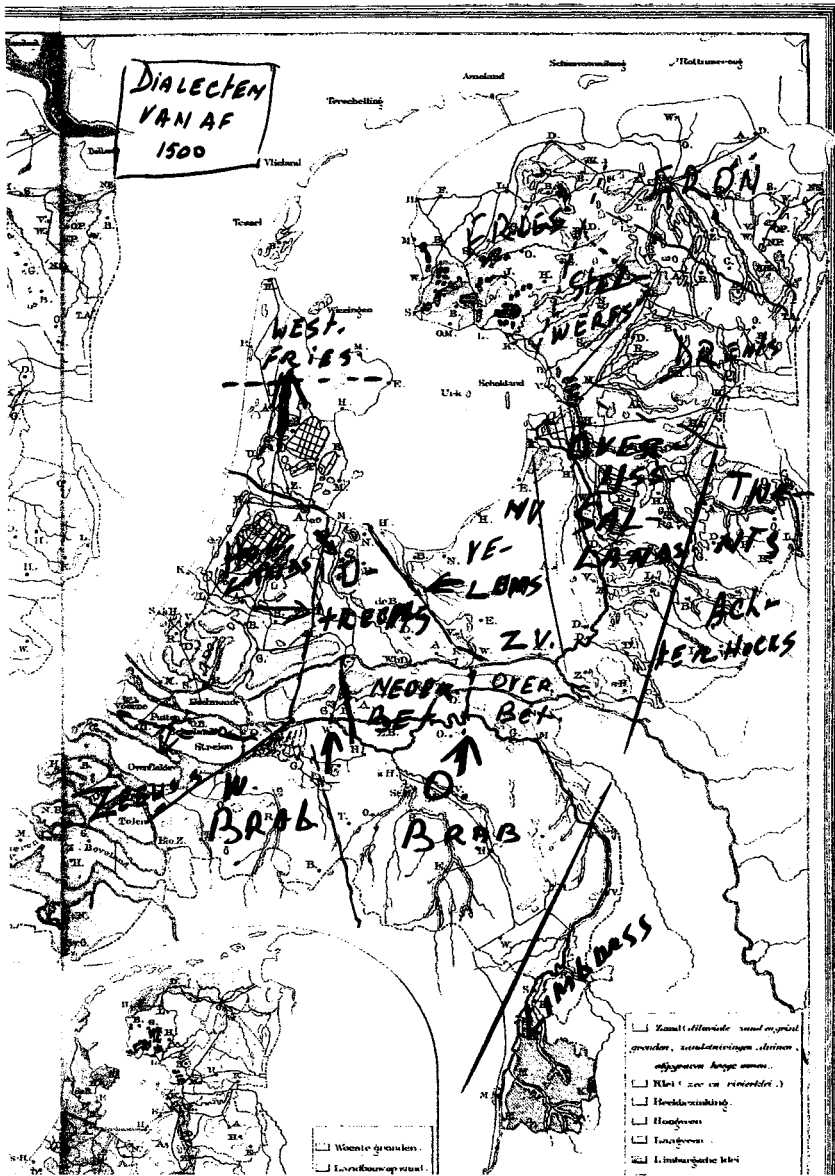
Denk je, verwacht je. Hoop je? Allengs besef je dat het anders ligt. Dat waarop je terug wilt grijpen, is van zestig jaar her, meer dan een halve eeuw, is niet meer zo. Je gesprekspartner weigert in te gaan op je enthousiaste dialectische avances, hij geeft bescheid in Hilversum-Nederlands, hij rept van zijn zakelijke successen, van zijn kinderen die het ook al goed blijken te doen, elders in het land of de wereld. Zijn tweede vrouw komt uit Den Haag en vindt het hier maar niks in Rhenen.

Het Rhêânes is niet meer. Men spreekt Nederlands, men wil niet als “achtergebleven” te boek staan. Rhêânes is ook léluk (niet lillek). Als men kan spreken van een doodsteek van binnen uit, dan is dát het wel: de geringschattende, zo niet minachtende houding ten aanzien van de streektaal bij wie eigenlijk de verdediger ervan zou moeten zijn. En dit aftakelingsproces is onomkeerbaar. Probeer maar niet het Rhenens te promoten. Veel moeite voor niets. Het enige wat rest, is boedelbeschrijving, voor de wetenschap wellicht, voor de aardigheid in ieder geval.

Op verschillende manieren ligt Rhenen nogal centraal in Nederland. Trek bij voorbeeld maar eens lijnen over de landkaart, horizontaal, verticaal, diagonaal. En ook wat de taal betreft, is Rhenen en omstreken een merkwaardig ontmoetingsgebied tussen enkele grote dialectgroepen: de Saksische, de Hollands/Utrechtse en de Brabantse. Een korte karakterisering van elk van deze toeleveranciers.

Heel Oost- en Noord-Nederland is Saksisch gebied: Gronings, Drents, Twents, Sallands, Achterhoeks, Noord-Veluws, Zuid-Veluws, Zuid-Gelders. Het Rhenens wordt erdoor beïnvloed zowel rechtstreeks uit het oosten, via de Gelderse Vallei, als uit het Zuiden, over de rivier vanuit de Betuwe. Tussen, ruwweg, Rhenen en Bunschoten/Spakenburg heeft zich een taalstrijdje afgespeeld tussen het Utrechts en het Veluws. Isoglossen (grenslijnen w.b. uitspraak, woordgebruik en grammaticale zaken, die tot stand komen na onderzoek met dialectsprekers: bevraging, bandopnames), zoals bij voorbeeld de isoglossen voor huis/huus/hoes, wijzen dat uit. De Utrechtse Heuvelrug, en vooral, naar het schijnt, het vroeger niet zo gemakkelijk toegankelijke en nogal woeste gebied ervoor, is een belemmering gebleken voor de oprukkende Saksische tongvallen.

Heeft tegen de invloed van de Zuid-Gelderse dialecten, het Over- en Neder-Betuws, de Rijn niet voor een stevige, natuurlijke grens gezorgd? Niet zo veel als men zou verwachten.. Er waren bruggen over de Rijn, en veren, er waren bootjes. Als jongens en meisjes zwom je er overheen, of er was iemand met een kano of een zeilbootje. Soms kon je 's winters over het ijs. Betuwse jongelui kwamen aan de overkant naar de Mulo of de HBS. Valkersen en pruimen halen, voor de weck. De wintervoorraad erepels van de klei kwam er vandaan. In de oorlog tarwe en inmaakvlees en vat spak. Markt. Kermis. Over en weer werd gevoetbald en gevoch-

ten, gevrejen en getrouwd. Het Betuws is bepaald niet vreemd in Rhenen, en overnames en invloeden zijn er zeker.

Ook het Brabants komt, op de rug van de Betuwse dialecten, vrij gemakkelijk over de rivieren, zeker in het Utrechtse. Het is een natuurlijk en langdurig proces, en er zijn zeker belangrijke Brabantse trekken te onderkennen in de spraak boven Maas en Waal, bij voorbeeld de j voor de d (braaien, boje, enz.). Het Rhenens heeft, als enige dialect boven de Rijn, het Brabantse ge en gij. Hedde lusies op zaak? Witte gij ok of.... In Holland, met name in de grote steden, is nog een andere, directe Brabantse invloed van belang geweest. Na de herbezetting van België door de Spanjaarden en de val van Antwerpen (1585) komen veel Vlamingen en Brabanders met hun kapitaal, hun wetenschap en vakkennis en hun culturele prestige naar het noorden en vormen een factor van belang in de ongekende ontwikkeling en bloei van de jonge Republiek in de Gouden Eeuw. Ook hun taalgebruik heeft prestige en vindt navolging in de Hollandse spraak.

Het Utrechts is een problematisch dialect. Sommigen beweren dat het niet bestaat, dat het een uitbreiding is van het Hollands, later vrij sterk beïnvloed door het Brabants. In Rhenen hebben en voelen we affiniteit met het Utrechts: de gerekte, naar aa verkleurde korte a van het Nederlands (lastpak wordt in het Utrechts laastpaak), het weglaten van de slot -t (daa gif nie), jochie en dinnie (?). Tiny Schouten, Rijk de Gooyer, Herman van Veen: in bepaalde opzichten zouden het Rhenenaren kunnen zijn. We zitten in Rhenen nog aan de hoge kant van de Heuvelrug, de hierboven al genoemde scheidslijn tussen het Hollands/Utrechts en het Saksisch/Veluws. Tenslotte zijn er nog de historisch bepaalde banden tussen de hoofdstad van het Sticht en de vroeger niet onbelangrijke vestingstad aan de oostgrens. Samenvattend: het Rhenens is voorshands niet zó eenvoudig te klasseren. Meer dan elders, zo lijkt het, ligt het in de invloedssferen van drie grote dialectgroepen tegelijk. Hóé precies (nou ja, precies...), dat zou nader moeten worden onderzocht, als dat nog is te achterhalen.

Opvallende trekken

Hetzelfde geldt voor de hieronder bijeen gebrachte lijst van opvallende kenmerken van het Rhenens, een voorlopige, wat impressionistische en wat geïmproviseerde opsomming, die niet door onderzoek is gesteund. In ieder geval kunnen er wel enkele opmerkingen vooraf worden gemaakt, die het lezen van de lijst vergemakkelijken en die ook mogelijke misverstanden bezweren.

Voor dit artikel is afgezien van het gebruik van taalkundige terminologie en symboliek. Er wordt zo veel mogelijk met voorbeelden aangegeven wat bedoeld wordt,

zodat een en ander voor iedereen begrijpelijk is.

Het is goed zich voor ogen te houden dat zeker op zo'n klein oppervlak als Nederland is, dialectische kenmerken vaak samengaan met die in andere gebieden, of elkaar overlappen. Vaak houdt een leek (of een dialect-enthousiasteling) iets voor typisch of heel speciaal voor zijn of haar dialect geldend, wat in feite een op verschillende plaatsen voorkomend verschijnsel of woord is, soms zelfs gewoon wat slordige Algemeen-Nederlandse spreektaal.

Een klein dialect, bij voorbeeld "het Rhenens", bestaat niet in een scherp afgebakende vorm los van naburige dialecten. Het gaat eerder om een verzameling van trekken en trekjes die vaak óók bij de burens, of in een groot gebied, voorkomen, alleen wat meer of wat minder uitgesproken hier dan daar. Als men zich van Rhenen verwijdert, zal allengs het taalgebruik veranderen, maar het is niet vast te stellen waar precies "het Rhenens ophoudt". Het weglaten van de slot -t moge dan Utrechts zijn, het is tegelijk een zeer algemeen verschijnsel. En "jochie", zó typisch Rhenens, is tenslotte ook een woord in het A.N. Zelfs als het grote dialect-gehelen betreft, mag men blij zijn als een aantal isoglossen (grenslijnen voor één geïsoleerd taalverschijnsel, bij voorbeeld een bepaalde klank, een afzonderlijk woord) parallel lopen, als een bundel, een kenmerk dat zich een echte dialectgrens aftekent. Vaak lopen de lijnen nogal door elkaar en zijn ze moeilijk te interpreteren.

Een bepaalde trek die men als kenmerkend voor dit of dat dialect beschouwt, strekt zich lang niet altijd uit over alle woorden. Een paar voorbeelden ter verduidelijking:

- in het Rhenens mins en bin, wit en gif wordt gezegd voor mens, ben, weet, geef, dan betekent dat nog niet dat je dan ook zegt: in, hin, rinnen, schit en nif, voor resp. en, hen, rennen, scheidt en neef.
- Je zegt veul en speulen en zeuven, maar daarom nog niet keul en verveulen en beuven.
- Geleuven, heuren, gleude gij da? hedde 't geheurd? een deusje, leveren nog niet automatisch óók: beuven, euren, verleufde, hij het een gaat gebeurd, een rood reusje...

In het algemeen vindt men dialect-kenmerken vooral in frequente woorden in de dagelijkse omgangstaal. Naarmate een woord minder algemeen is en/of vooral voorkomt in wat verzorgder of intellectueler taalgebruik en in de geschreven taal, zal het minder dialect-kenmerken vertonen.

De hier volgende trekken van het Rhenens zijn genummerd en in vier kolommen ondergebracht: a) de omschrijving van het verschijnsel, b) voorbeelden Algemeen-Nederlands, c) voorbeelden Rhenens, d) sterkte of kenmerkendheid van het verschijnsel (+, ++).

Omschrijving	Voorbeelden AN	Voorbeelden Rhenens +, ++
1. korte a	bak	Baak ++
2. lange a	Baars	Baors ++
3. è-klank vóór n; onbeklemtoonde -ee- of -ij-	mens, ben, weet, kijk, nu eens, dat geeft niet, man, meisje	mins, bin, wit, kik, gif, killie, dinnie +
4a. lange, beklemtoonde -ee-, + n, r, l, t, z, ?	Rhenen, veer, keel, eten, lezen, bezem	steeds -eea-: tweeklank ++ -ee- die overgaat in een soort -a-
4b. idem, met j, k, s, g, f, v, ?	keek, vlees, beek, regen	tweeklank die van -ee- + overgaat in i/j: eei/j
4c. idem, soms	veel, spelen, zeven	-eu-
5. ò-klank	kop, koffie, rogge, potlood, mosterd	gaat richting korte a; ++ vgl. Eng. cup, to cut (geen liprondding)
6. onbeklemtoonde -oo-	geroosterd brood, pootje over, pootaardappels	-ò- +
7a. lange, beklemtoonde -oo-	poten, potlood, brood, bonen, school, zolen (boter, schotel)	(vgl. 4a) -ooa- botter, schottel ++
7b. idem, soms	stoken, kopen, oog, oog, boven, oven	(vgl. 4b) -oou- ++
7c. idem, soms	geloven, horen, doos	(vgl. 4c) -eu- +
8. weglaten van slot -t	gebracht, gedacht, dat geeft niet	da gifnie ++
9. de zachte g	komt veel voor in de zuidelijke helft van Nederland	
10. invoegen van een kleine ù-klank tussen l of r enerzijds en k, p, g, m, ? anderzijds	melk, help, Belg, berg, arm	mellek, enz. +
11. verkleinwoorden	-tje, -sje	-tie, -sjie ++
12. 2e persoon enkelvoud	je, U heb je, krijg je, zeg je, gelooft U? U bent gek	-e, -de, versterkt met gij ++ hedde, kredde, zedde, gleude gij? Ge bin gek gij

13. dubbele ontkenning		nooit geen, nooit niks, + ok nie ok nie
14. inwoner van	Rhenenaar, Veenendaler, Wageningen	Rhêânese, + Vêânse, Waogeningse
15. bijwoordelijke -s	hebbes, gaans, bloedens	menes, lopes, fietses, + voor houwes, op z'n hondjes, derds, insies, twinsies, driesies, hanges en wippes (termen bij het pinkeren)
16. d tussen klinkers wordt j	rode, gemeentebode, roede, gereden, tevreden	rooie, gemêanteboje, roei, gereje, tevreje
17. karakteristieke woorden, bij bosjes	een paar voorbeelden	heel nie, daor haak geen erg in, doedaa zeer? eigen, eiges, grei, hucht, sloets, 'n end hout, bekant, stik, een stuk richter, de schup en de bats, een zots, geld zaat, lusies, zund, visgard, ouwe boks, schielijk
18. uitdrukkingen, lokale namen, bijnamen	p.m.	

Slotopmerking

Het bovenstaande was, naast wat algemene beschouwingen over taal en dialect, een voorlopige verkenning van het Rhenens, geschreven door niet zozeer een deskundige als wel een liefhebber van taal en taalverschijnselen, met ook een beetje nostalgie over zijn jonge jaren hier.

Het zou een goed ding zijn als enig dialectonderzoek en –beschrijving in de komende tijd in Rhenen van de grond zou kunnen komen. Zo dit schrijfsel daartoe bijdraagt, des te beter.

Wist u dat...???

Hans Smulders.

In maart brachten mijn vrouw, een kennis en ondergetekende een bezoek aan de Duitse stad Kleve of, zo u wilt, Kleef. Het is een stad waar het goed winkelen is, waar vele landgenoten dan ook te vinden zijn. Leuk maar wat heeft dat nu met de historie van Rhenen te maken, hoor ik u zich afvragen. Het winkelen op zich niets maar de stad heeft daar wel mee te maken. Nu wil en kan ik u op dit moment daar ook niet veel over vertellen, dat ligt ook niet in mijn bedoeling. Wat wel in mijn bedoeling ligt is de toevallige ontmoeting die ik daar had uit de (wurg)doeken te doen.

Terwijl mijn echtgenote en kennis zich in het Kaufhaus stortten, liep of klom ik, ik prees mij gelukkig dat ik in Rhenen woon en in goede klimconditie verkeer, naar het hoger gelegen deel van de stad alwaar oude torens van een kasteel en een kerk zich tegen de, helaas druilerige, hemel aftekenden. Na een steile klim kwam ik bij het kasteel, Schwanenburg genaamd, aan. Het was niet te bezichtigen omdat o.a. het Landesgericht Ambt daarin is gevestigd.

St. Maria Himmelfahrt in Kleef (D) (foto H. Smulders)

Het Cunerabeeld in de St. Maria Himmelfahrt in Kleef (D), met de sierlijk omgeslagen halsdoek (foto H. smulders)

Even verder stond de Propsteikirche, St. Maria Himmelfahrt. Deze kerk heeft twee torens, een schip met koor, geen dwarsschip maar wel een dakruiter. Het was goed te zien dat ook deze kerk onder WO II te lijden heeft gehad. De twee torens hadden wel een eeuwenoude uitstraling maar waren na de oorlog herbouwd. Het interieur is voor een Rooms Katholieke kerk sober en strak ingericht. Het is hoog en blijkt toch twee zijbeuken te hebben wat aan de buitenkant niet te zien is. De hoge gotische ramen zijn voorzien van modern aandoende glas-in-lood ramen. Van heiligenbeelden was niet veel te zien dan beeldengroepen in het schemerdonker in brede nissen in de zuidmuur. Zij waren achter traliewerk opgesteld. Daardoor viel het mij op dat een eenzaam en frêle aandoend houten beeldje van een Maria-achtig uitzierend vrouwspersootje op ooghoogte, tenminste vanuit de kerkbanken gezien, beschenen werd door het licht dat vanuit de gotische ramen van een aangrenzende kapel komt.

Het is niet veel hoger dan 35 cm. Ietwat verloren op een naar mijn bescheiden mening, ongebruikelijke plaats, staat ze daar direct naast de toegang naar de consistoriekamer. Ze heeft op afstand, tegen het decor van de hoge zuidmuur, iets nietigs. Ze heeft een charmante uitstraling, ook devoot en is vertederend. Ze staat op een console of voetstuk en onder een baldakijn. Het maakte mij nieuwsgierig. Om bij haar te kunnen komen moest ik tussen twee rijen kerkbanken doorlopen; er loopt geen pad tussen de kerkbanken en de zuidmuur van de kerk. Toen ik haar dicht genaderd was, zag ik tot mijn verbazing dat het Cunera von Rhenen V.M. was. Dat staat in grote letters onder de console. Haar hoofd neigt iets naar links, zij leest een boek (de Bijbel?) dat ze in haar linkerhand houdt. Haar rechterarm is iets gebogen, zij houdt een slip van haar gewaad op dat bevallig, fraai geplooid, om haar ranke lichaam valt. Het haar is weelderig en wordt door een band bijeen gehouden. Zelfs het wurgdoek hangt sierlijk om haar slanke hals.

Ze is niet zo statisch zoals ze boven de toegangsdeuren van de Cuneratoren en op sommige andere afbeeldingen te zien is. U merkt het, ik word er bijna lyrisch van. Ik begrijp nu waarom de roverhoofdman Radokus, ofwel koning Radbout, zijn oog liet vallen op haar. Hij werd getroffen door zoveel fraais in één figuur. Het maakte iets menselijks in hem wakker, al bleef hij net zo inhalig als altijd. Hij tilde Cunera op, zette haar voor op zijn paard, sloeg zijn mantel om haar heen en bracht haar in veiligheid. U kent haar geschiedenis toch wel? Met een warm gevoel verliet ik de kerk, ik had Cunera in mijn camera gesloten.

C. Kochler del.

J. V. Umbach sculp.

DR. DE C. M. N. N. N. N.

Druck & Verlag v. G. H. Lange in Darmstadt.

C. Kochler del.

Kon. bij G. H. Lange, Darmstadt.

J. V. Umbach sculp.

DR. DE C. M. N. N. N.

Uitgeverij van Gooij, te Gouda.

Rhenen of Reenen?

H.P. Deys

Regelmatig wordt de vraag gesteld, waar komt de naam Rhenen vandaan, en is de naam altijd Rhenen geweest?

Over het ontstaan van de naam Rhenen is helaas weinig bekend. Prof. Van Iterson heeft hier onderzoek naar gedaan, en komt slechts tot de constatering, dat er in een acte van 855 gesproken wordt over 'In villa Hreni mansum I unum', maar we vinden ook afgeleiden hiervan als Hrenhem en Renhem. In 1150 staat er ergens Renen. Dat is al wat we weten. Verder zien we dat geruime tijd de naam Renen de gangbare spellingswijze wordt voor ons Rhenen. De naam Renen komt dan ook in oude documenten vaak voor. We vinden in de periode vóór 1600 diverse schrijfwijzen voor Renen: Rene, Rienen, Ryenen. Soms zelfs treffen we in eenzelfde acte twee verschillende spellingen aan, bijvoorbeeld Ryenen en Renen. In het geval van de y in Ryenen kan nog gesteld worden dat in het oudschrift een y en een i volledig uitwisselbaar waren, en dat er dus is er geen fundamenteel verschil tussen Ryenen en Rienen bestaat. De naam Rheenen vinden we nog in 1817 in een document van de Domeinen van de Provincie Utrecht, maar deze spelling komt toch ook elders voor.

In vele correspondenties uit 1512 en 1513¹ vinden we de spelling Reenen. Ook in enkele rekeningen van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht² uit 1669 wordt nog de naam Reenen gebezigd. Dit is ook het geval met de inscriptie achter op de lezenaar, die bevestigd is aan de preekstoel in de Cunerakerk. Deze lezenaar is vervaardigd in 1676, toen na het vertrek van de Fransen de Cunerakerk weer in protestantse handen was gekomen. Het kerkinterieur moest toen weer geheel worden ingericht, en daarbij is onder andere deze lezenaar in gebruik genomen³. Kerkmeester was toen Cornelis Boonsaijer.

CORNELIS BONSAEYER
KARCK MESTER
TOT REENEN
ANNO j676

Ook als familienaam komen de varianten Van Rhenen, Van Renen en Van Reenen voor. Het is duidelijk dat al deze verschillende schrijfwijzen min of meer officiële spellingen vertegenwoordigen, en dat de geconstateerde verschillen verklaard kunnen worden door onvoldoende bekendheid van individuen met de taal of met de schrijfkunst.

In 1884 vestigde de toenmalige wethouder Sandbrink de aandacht van de gemeenteraad op het feit, dat de naam Rhenen in ons land niet overal juist werd gespeld, zoals in de notulen van B&W te lezen valt:

B&W 10/06/1884

“De Wethouder Sandbrink wijst er op dat de naam dezer gemeente sedert eenigen tijd verschillend gespeld wordt en stelt dien tengevolge voor de openbare onderwijzers dezer gemeente te verzoeken de leerlingen op hunne scholen de naam dezer gemeente te leeren spellen Rhenen en niet Reenen, alsmede om in officieele stukken, ook de spelling Rhenen te willen gebruiken even als die in de acte hunner benoeming vermeld staat. Waartoe eenparig wordt besloten”.

Het is echter een ernstiger zaak, wanneer een overheidslichaam bewust een andere naam voor Rhenen gaat bezigen, dan gebruikelijk en historisch verantwoord is. Wat is namelijk het geval?

In de jaren ‘80 van de 19de eeuw werd door de H.I.J.S.M. (de Hollandsche IJzeren Spoorweg Mij) de spoorlijn Amersfoort-Rhenen-Kesteren aangelegd. In Rhenen kwam een mooi station (1886) te staan, maar wat bleek: in de gevel van dit station was op een steen de naam REENEN gebeiteld. In het College van B&W en in de Raad heeft men zich hier aan gestoord, gezien de volgende fragmenten uit de diverse B&W- en raadsverslagen:

Raadsvergadering 31/08/1886

“Op voorstel van den heer Sandbrink wordt eenparig goedgevonden, Burgemeester en Wethouders op te dragen, om namens den gemeenteraad, Z.E. den Minister van Waterstaat, handel en Nijverheid bij request te verzoeken, om de spelling dezer gemeente "Rhenen" bij Z.E. departement weder in te voeren en de naam Reenen in het station gebouw alhier te willen doen veranderen in Rhenen”.

B&W schreven daarom de volgende brief:

14/09/1886 Aan de minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid.

.... dat de Raad dezer gemeente met leedwezen heeft gezien dat door Uwe Excell. Ambstvoorganger, de onder het bestuur van uw Departement staande ambtenaren en Collegien zijn aangeschreven om bij de spelling van plaatsnamen te volgen de naamsaanwijziging (!) door de Koninklijke academie van Wetenschappen gegeven dientengevolge de naam dezer

gemeente te spellen "Reenen".

Dat, zoowel tengevolge van gemelde aanschrijving, als van de schrijfwijze, aangenomen door het aardrijkskundig genootschap, de naam dezer gemeente op verschillende wijze gespeld wordt, als: de oude naam "Rhenen" zooals die (behalve bij Uw Departement) in bijna alle officiële stukken wordt geschreven en met welke schrijfwijze het bestuur dezer gemeente voornemens is voort te gaan; Reenen, zooals door Uw departement is aangenomen, en Renen, zoals door het aardrijkskundig genootschap als juiste spelling wordt aangegeven.[de naam werd dus niet eenvormig gespeld...]..... dat die eenvormigheid weer zou worden bevorderd door intrekking van meergemelde aanschrijving, voor zover deze gemeente betreft, en verandering van de naam "Reenen" geplaatst in het stationsgebouw van de Staatsspoorweg alhier in "Rhenen".

Schrijven HIJSM 06/11/1886 betreffende wijziging Reenen in Rhenen.

De maatschappij heeft er geen bezwaar tegen dat de naamspelling in den gevelsteen van het station in 'Uwe gemeente, door U op Uw kosten wordt gewijzigd,' (echter alleen in overleg met de hoofdopzichter).

23/11/1886 B&W

Verder deelt de Voorzitter mede dat 'Z.E. de Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid in antwoord op het adres van den gemeenteraad omtrent de naamspelling dezer gemeente heeft berigt dat er bij (...) Z.E. geen bezwaar bestaat om de naamspelling in den gevel van het station dezer gemeente te veranderen, doch dat de kosten daarvan niet door den Staat, noch door de Maatschappij die de Spoorweg exploiteert kunnen worden gedragen, doch dat Burgemeester en Wethouders zich daartoe zouden kunnen wenden tot den raad van Administratie der Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij, met aanbieding om de kosten voor rekening dezer gemeente te nemen'.

In verband met de geringe kosten, hieraan verbonden, werd besloten goedkeuring tot het aanschaffen van een nieuwe gevelsteen te verlenen, hetgeen inderdaad geschied is.

Het gebruik van de naam Reenen is vermoedelijk van 'buiten af' gebeurd, en manifest geworden bij de bouw van het station. Het station werd ontworpen in 1883 en gebouwd in 1884/85. Uit oude foto's blijkt, dat dit station inderdaad aanvankelijk de naam Reenen heeft gekregen, en dat deze naam later veranderd werd in Rhenen. De uitgaande brieven uit de betrokken periode zijn niet (meer) aanwezig in ons oud-archief.

Vanaf 02/09/1879 heb ik in de notulen van B&W of van de gemeenteraad geen enkele aanwijzing inzake een eventuele naamsverandering van Rhenen in Reenen gevonden, steeds wordt uitsluitend de naam Rhenen gebezigd. Protesten tegen de naam Reenen door burgers ben ik niet tegengekomen, maar zoals hierboven beschreven was met name het gemeentebestuur er niet gelukkig mee. In de notulen van 06/02/1883 staat wèl ergens : ‘Gezien de rekening van de inkomsten en uitgaven der gemeente Rhenen over het dienstjaar 1881, ...’. Nergens anders wordt de naam Rhenen onderstreept. Overigens is de naam Reenen wel in gebruik geweest als haltestempel op de tramlijn door Rhenen (verstrekt 05/03/1886)⁴.

Als curiosum kan ik nog mededelen, dat ik mij herinner dat een van de toenmalige wethouders van Rhenen, Mr. J. Deen, omstreeks 1970, voorgesteld heeft de naam Rhenen weer in Reenen te veranderen, ‘omdat de naam vroeger zo gespeld werd’. Hier is echter niets van gekomen en Rhenen is dus Rhenen gebleven.

Op het oudste schilderij van Rhenen uit omstreeks 1500 staat geschilderd: ‘Die inneminghe van rienen geschiet in ‘t jaer 1499’.

Ook in de prentkunst blijkt dat de naam Rhenen op verschillende manieren verbasterd werd. In Deys (1981) zijn hier voorbeelden te over van aan te treffen. Een tweetal voorbeelden tot slot:

Jan de Beijer (ca. 1750) placht zijn tekeningen aan te duiden als “Rheenen” of “Rheenschen ...”. Achter op het bekende gezicht vanuit de overkant van de Rijn (ABR 125), schreef hij “De stad Rheenen, ...”, terwijl de hiervan gemaakte gravure (ABR 124) “De Stadt Rhenen” vermeldt.

Het gezicht op Rhenen door C. Koehler⁵, dat vanuit hetzelfde punt als dat van Jan de Beijer werd getekend, vermeldt in de Duitse editie “RHEENEN”. In de Nederlandse vertaling⁶ heet deze staalgravure ‘RHENEN’.

Literatuur:

Deys, H.P., *Achter Berg en Rijn*, Rhenen 1981. De afbeeldingen in dit boek worden aangeduid met: ABR, voorzien van het nummer van de afbeelding.

Deys, H.P., *Rhenen en het Rampjaar 1672*, in: Oud Rhenen 19 (1), 2000, pag. 5-21.

Dotd van Flensburg, *Archief voor Kerkelijke en Wereldlijke Geschiedenis van Nederland, meer bepaaldelijk van Utrecht*, uitgegeven door A.M.C. van Asch van Wijck. Utrecht 1853, zie Derde deel (begin 16de eeuw).

Iterson, W.A. van, *De Stad Rhenen*, Assen 1960.

Jong, A.J. de, en H.P. Rozema, *De Posthistorie van Rhenen, Elst en Veenendaal*, Rhenen 1996.

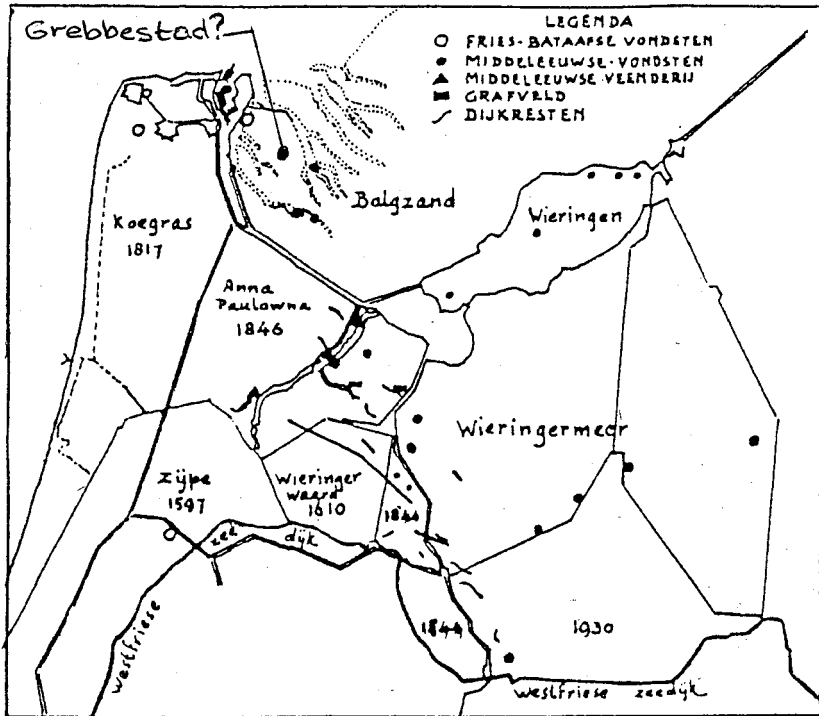
- ¹ Zie Dodt van Flensburg
- ² Archief Duitse Orde, inv.nr. 2349 (anno 1669) en 2352
- ³ zie Deys 2000
- ⁴ zie De Jong en Rozema
- ⁵ zie de hiervan gemaakte staalgravure door J. Umbach, in 'Der Rhein und die Rheinlande in malerischen Original-Ansichten', G.G. Lange te Darmstadt, ca 1850
- ⁶ Terwen, J.L., 'Het Koninkrijk der Nederlanden', G.B. van Goor, Gouda 1858

RAADSEL

Eén van onze leden heeft indertijd in Achterberg een ronde, bronzen knoop gevonden met een diameter van 3,2 cm. De voorzijde is geëmailleerd met een Chinese voorstelling: twee mannetjes met een draagstoel, waarin een derde persoon gezeten is. De achterzijde van de knoop is voorzien van een uitstulping om de knoop hiermee in een knoopsgat te kunnen steken.

Wie van onze lezers heeft enig idee, wat dit voor knoop is en kan nadere informatie hierover verschaffen?

Oudheidkundige vindplaatsen
in de kop van Noordholland

Kaartje van de Wieringermeer en omgeving waarop vondsten, die misschien van de verdronken Grebbestad afkomstig zijn, aangegeven zijn.

De “Zusters van Rhenen”

Hens Dekker

In dit nummer wordt in een artikel van H.P.Deys uit de doeken gedaan hoe de naam van onze grebbestad in vorige eeuwen nogal eens veranderingen heeft ondergaan. Elders in de wereld zijn plaatsen te vinden die de naam kennelijk aan Rhenen te danken hebben of die op het eerste gezicht er een duidelijke verwantschap mee vertonen. Een speurtocht via onder andere Internet leverde het volgende over dit onderwerp op.

De bedenkers van de naam Rhenendael, de nieuwe woonwijk die op de plaats van het Julianaziekenhuis gebouwd is, hebben waarschijnlijk niet geweten dat in Zuid-Afrika een dorp met bijna dezelfde naam bestaat. Dat Rheenendal ligt in de Kaapprovincie aan de zogenaamde Gardenroute met een oude goudmijn in de nabijheid. De vele hotels in Rheenendal doen vermoeden dat de omgeving de moeite van het bezoeken zeker waard is. De naam Rhenendael met “ae” ziet er oud uit; de naam Rheenendal met “ee” is waarschijnlijk echt oud. Misschien kunnen Zuid-Afrikagangers van onze vereniging, zoals binnenkort Pim Strous, uitzoeken of Rheenendal door de eerste kolonisten gesticht is of dat de naamgeving van latere datum is. Heeft het in 1672 gebouwde fregatschip van de VOC genaamd “Rheenen” er mee te maken? Dat schip heeft in 1693 de Kaap op de eerste en helaas tevens laatste reis inderdaad enige weken aangedaan, zoals in een artikel van Strous in Oud Rhenen 1994-1 te lezen is. Maar er blijken ook nogal wat Van Rheenens in Zuid-Afrika te wonen en mogelijk is een der voorouders de naamgever geweest. Dit is zelfs waarschijnlijk voor een andere plaats aldaar genaamd Van Reenen, bij de Drakensbergen op de grens van de Oranje Vrijstaat en Lesotho gelegen, want ook families met de schrijfwijze van de naam zonder “h” zijn in Zuid-Afrika goed vertegenwoordigd. Kennelijk is daar het spellen van namen ook niet al te consequent uitgevoerd. Dit slaat niet op de naam van een andere plaats op het Afrikaanse continent. Diep in Senegal ligt Rhénène, een bijna naamgenoot. Dit zal wel op toevalligheid berusten hoewel niet ver er vandaan ligt ook een Ede!

Ten noorden van Goteburg in Zweden ligt een plaats met exact dezelfde naam waaronder Rhenen ook bekend is, namelijk Grebbestad. Het is een oud stadje met 's winters niet meer dan een paar duizend inwoners maar 's zomers wordt de stad bevolkt door duizenden toeristen. Grebbestad is een vissersplaats met haven waar vroeger de vissersboten en nu de jachten domineren. Grebbe heeft in het Zweeds geen directe betekenis. Grebba betekent dame en “Damesstad”

is danook de perceptie die de Zweden van de naam hebben.

Veel industrie heeft Grebbestad niet. Een conservenfabriek van vis met de niet voor de hand maar wel goed in de markt liggende naam ABBA is na overname door een Noorse firma uit Grebbestad verhuisd. De granietindustrie is gebleven, evenals een bedrijf dat voor Rhenen mede aanleiding zou kunnen zijn om banden

De haven van Grebbestad waarbij ook een visafslag en kleine scheepswerf aanwezig is.

met het Zweedse plaatsje aan te gaan: de Grebbestad Bryggeri oftewel bierbrouwerij. Grebbestad heeft een gezellig winkelcentrum. Mocht ons gemeentebestuur op zoek zijn naar een zusterstad dan ligt het net als Rhenen bij toeristen bekende Grebbestad in Zweden voor de hand.

Wist u trouwens dat er in Nederland ooit nog een Grebbestad gelegen zou hebben? Volgens een artikel van J.T.Bremer in het maartnummer van 1991 van Nederlandse Historiën doen op Wieringen verhalen de ronde over de verdronken stad Grebbe. In een beschikking van Karel V van 1515 over de dijken van Wieringen, blijkt een deel van de Marskedijk Grebber Marseke te heten. Buiten die dijk ligt een stuk land, Grebber genoemd. Dit land is later verdwenen. Het feit dat men op diverse plaatsen op het Balgzand (zie kaartje) oude "muralies" gevonden heeft, zal wellicht de gedachte van een ommuurde nederzetting opgewekt hebben. In 1698 wordt een brok tufsteen bij de Gecommitteerde Raden van Holland gedeponereerd. De Amsterdamse burgemeester Nicolaas Witsen schreef in 1710 over dergelijke vondsten: "Omdat de duyfsteen, so ik meine, niet onder de Romeinen, maer in de seven- en agthonderste eeuw aen de benedenlanden bij de Rijn en ook hier gebruikt wiert, so soude ik wel agten, dat dese rudera van die eeuw soude sijn". Mits zo'n veronderstelling op waarheid blijkt te berusten bekruipt je de gedachte dat de stichting van de verdronken Wieringse Grebbestad en de Grebbestad Rhenen, voor het eerst in 855 vermeld, geen eeuwen uit elkaar zullen liggen. Het is ook merkwaardig dat in het korte artikel een aantal namen en

zaken vermeld worden die sterk aan onze omgeving doen denken, waaronder Marskedijk (wij kennen de Marsdijk).

Ook Achterberg heeft z'n zusterdorpen. In Noord-Duitsland liggen er twee: één bij Hannover en de andere net over de grens bij Twente. Ons Elst heeft, zoals bekend, een naamgenoot in de Betuwe. België telt maar liefst vier dorpen met dezelfde naam. Remmerden ben ik nog niet elders tegengekomen. Het is echter mogelijk, zo niet waarschijnlijk, dat met name in emigratielanden meer plaatsen bestaan met namen die aan Rhenen of één der dorpen binnen de gemeente doen herinneren.

Boekbespreking

A.G. Steenbergen, *Een eerlijke plaats. Memorboek van Joods Wageningen en omgeving*. Wageningen 2002. ISBN 90-9016386-7. 128 blz. incl. 80 ill. Prijs € 19,--

Op 27 november vorig jaar vond de presentatie plaats van een bundel verhalen over de joodse gemeenschap in Wageningen en omgeving gedurende de periode 1567 - 1945. Steenbergen houdt zich al decennialang bezig met onderzoek naar deze bevolkingsgroep en heeft hierover veelvuldig gepubliceerd. Zijn interesse werd al vroeg gewekt omdat hij dagelijks, op weg naar de rooms-katholieke jongensschool aan de Otto van Gelreweg en terug naar huis, langs de oude joodse begraafplaats aan de Veerstraat liep en verwonderd keek naar de stenen met Hebreeuwse opschriften. Zijn jarenlange onderzoek heeft nu geresulteerd in een bundeling van schetsen waar de artikelen van de afgelopen jaren aan ten grondslag liggen. Hoewel chronologisch ingedeeld is het boek niet als een doorlopend verhaal te lezen; ieder hoofdstuk staat op zichzelf. Het begint met de toestemming in de 16e eeuw aan een joodse Bank van leninghouder welke toestemming in 1570 op last van Alva door het gemeentebeestuur wordt ingetrokken. In de 17^e eeuw is er toch weer een Bank van lening waarbij de bankhouder Isaac Adolph in 1667 bij octrooi van het Wagenings stadsbestuur een "eerlijke plaats in de Sandtcuijl" wordt gegeven om als begraafplaats te dienen, voor joden een belangrijke voorwaarde bij vestiging in een stad want op een christelijke begraafplaats konden zij natuurlijk niet terecht. Eenzelfde recht is al te vinden in Rhenen in 1634. Dit Wageningse octrooi was aanleiding tot de titel van het boek. Andere hoofdstukken handelen over het joodse onderwijs, de synagogen in de Riemsdijkstraat en de Walstraat – waar op 2 mei 2000 het Joods Gedenkteken werd onthuld -, een Bar Mitswa in de oorlogsdagen en een joodse huwelijksluiting door onderduikers in 1945. De begraafplaats aan de Veerstraat is de oudste nog bestaande joodse begraafplaats op het platteland; zij dateert uit 1688.

In ieder van de 29 hoofdstukken worden, zeer gedetailleerd, de onderwerpen beschreven en alles is minutieus voorzien van noten. Voor (joodse) genealogen is het een onmisbaar naslagwerk door de vele verwantschappen en namen; voor kijkers zijn de circa 80 afbeeldingen bijzonder vanwege de vele originele familiefotos die Steenbergen dankzij zijn wereldwijde contacten ontving.

Achterin het boek zijn de namen van de 71 omgekomen joodse burgers uit Wageningen, Ede, Renkum en Rhenen opgenomen; samen hoorden zij tot de joodse gemeente Wageningen.

Doe zoals opperrabbin J.S. Jacobs in zijn voorwoord schreef: "Leest u dit boek niet maar bekijk het en luister naar de verhalen die ons zoveel te vertellen hebben".

Het boek is te verkrijgen bij de auteur (tel 0317-416675) en Boekhandel Kniphorst te Wageningen.

OLD RHENEN

TWEEENTWINTIGSTE JAARGANG

SEPTEMBER 2003

NO. 3

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

Voorzitter : Dr. H.P. Deys, Rhenen, tel. 0317-612812
Secretaris : Ing. H.B. Gieszzen, Bruine Engseweg 40,
3911 CL Rhenen, tel. 0317-616076
Penningmeester : W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067,
Rabo-Rhenen 3970.24.037, Postbank 1211163
Leden : L.E.G. Bultje- van Dillen, Rhenen, tel. 0317-614058
H.E. Dekhuijzen, Rhenen, tel. 0317-612653
A.J. van Drunen, Rhenen, tel. 0317-617038
Dr A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
Website : www.oudrhenen.nl

Redactiecommissie Oud Rhenen:

Dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067

Inleveren kopij: Bruine Engseweg 25, 3911 CJ Rhenen

ISSN-1384-3338

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen dan na schriftelijke, voorafgaande toestemming van de redactie.

Omslagfoto: Uitsnede van een aquarel van J. le Blanc

O U D R H E N E N

Tijdschrift voor de Historie van Rhenen

uitgegeven door de

Historische Vereniging

Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

tweentwintigste jaargang

september 2003

no. 3

Inhoudsopgave

Voor of tegen de Delftse School <i>Lidy Bultje – van Dillen</i>	blz. 5
Rijksstraatweg 234, Elst (U) <i>H.E. Dekhuijzen</i>	blz. 11
De Nederlands Hervormde Gemeente te Elst (U), haar kerk en de restauratie van 2002 <i>N.G. van den Oosterkamp</i>	blz. 17
Vuursteen en het Egelmeer <i>Ad J. de Jong</i>	blz. 41
De “nieuwe” stadsbrief van Rhenen uit 1403 <i>A. J. de Jong en Ph. J. van Dael</i>	blz. 45

Van de redactie

Zaterdag 13 september a.s. wordt in heel Nederland weer de landelijke Open Monumentendag gehouden met dit jaar als thema Het Jaar van de Boerderij. Het Rhenense organisatiecomité heeft daarvoor een boerderijenroute uitgezet in Rhenen, Elst en Achterberg, die per bus maar ook met de fiets gereden kan worden. Ons tijdschrift heeft daarop willen inspelen door aandacht te schenken aan een paar rijksmonumenten die zich in Elst (U) bevinden, namelijk een vroegere tabaksboerderij aan de Rijksstraatweg en de in 2002 gerestaureerde Nederlandse Hervormde kerk; de laatste is op deze dag geopend. Maar ons septembernummer begint met een verhandeling over de architectuurstijl waarvoor in de oorlogsjaren werd gekozen bij de wederopbouw van de binnenstad van Rhenen na de oorlogshandelingen van mei 1940. En we besluiten dit nummer met de stadsbrief van Rhenen die diende ter vervanging van de stadsbrief die bij de brand, die in de herfst van 1400 heel Rhenen in de as legde, verloren is gegaan.

Voor of tegen de Delftse School?

Lidy Bultje-van Dillen

Niet alle inwoners van Rhenen zijn gecharmeerd van de wederopbouw van hun stad. Onlangs zei iemand tegen me: “Men heeft Rhenen na de oorlog totaal verprutst. Kijk eens wat men in Duitsland aan herbouw gedaan heeft! Vóór de oorlog was Rhenen een mooie stad, nu is het niets meer”. Over smaak valt niet te twisten, zegt een bekend spreekwoord. Maar waarom koos men in Rhenen en elders eigenlijk voor de herbouw in de traditie van de Delftse School?

De slagvelden te Rotterdam, Middelburg, Rhenen en Wageningen openden voor de architectuur –zij het wrange- mogelijkheden. Behalve dat de oorlog vele slachtoffers had geëist, werden in de periode 1940-1945 in Nederland 80.000 woningen totaal verwoest, 40.000 zwaar en 400.000 licht beschadigd. Weldra werden de eerste plannen gesmeed om tot een integrale wederopbouw te komen. De voorname taak van het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting hierbij was, zoals de toenmalige premier Schermerhorn in juni 1945 formuleerde: “mede te helpen aan het opbouwen van organisaties, die bij machte zijn, het wederopbouwwerk in het gewenste tempo in te voeren”.

Enkele gevels in de Herenstraat (foto Gemeentearchief Rhenen)

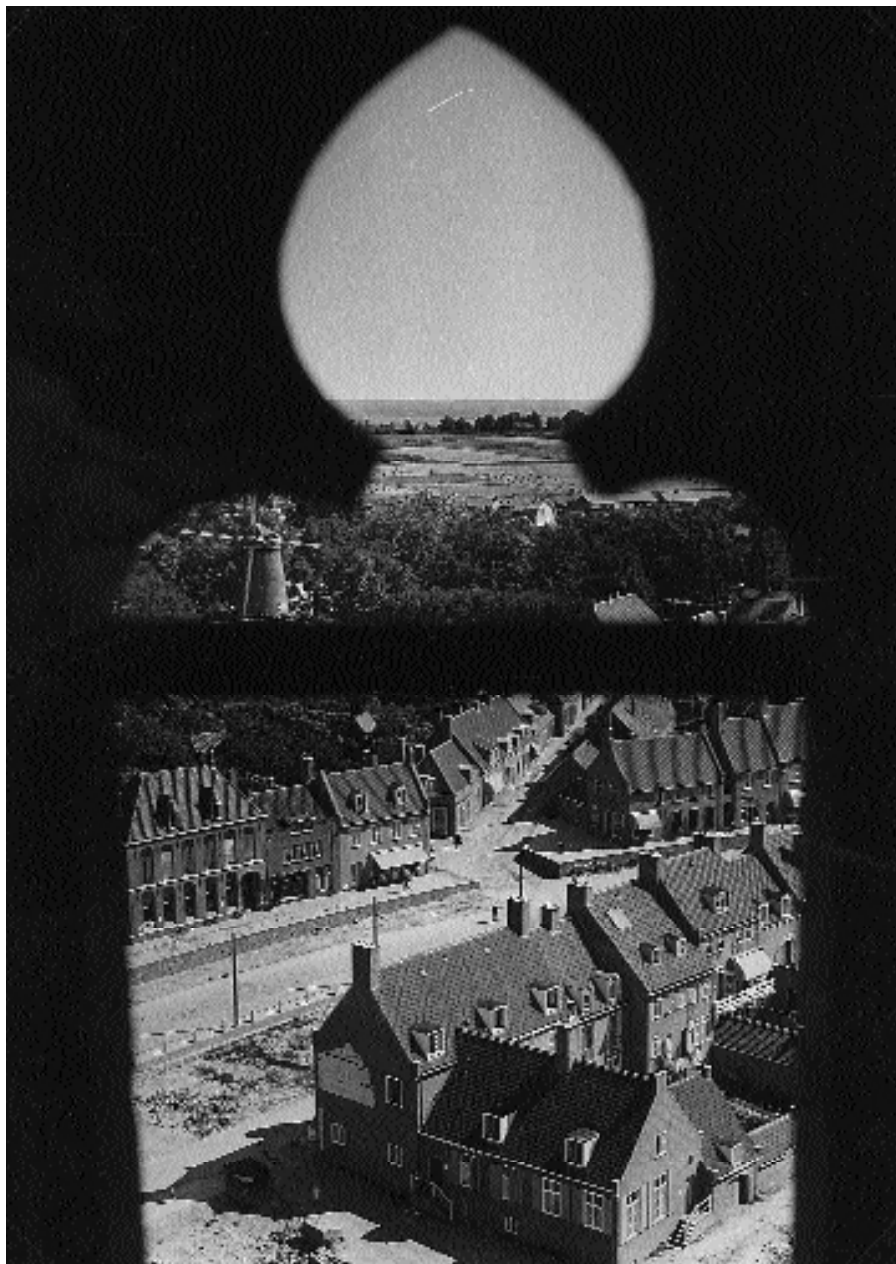
Men zag zich evenwel spoedig geplaatst tegenover aanzienlijke problemen. Zo was er sprake van een stagnatie in de opleiding van architecten en vooral van bouwvakarbeiders. Er was een nijpend gebrek aan bouwmaterialen en bovendien ontbraken de deviezen om op gewenste schaal bouwmaterialen en machines uit het buitenland te kunnen betrekken.

Toch markeerde de oorlog niet het begin van een architectonische bezinning over te volgen aanpak van de wederopbouw. In het begin van de oorlog, in 1941 reeds, toen de publicatiemiddelen sterk beknot en bijeenkomsten bemoeilijkt werden, riep de Vereniging Architectura et Amicitia te Doorn vertegenwoordigers van de diverse architectuurstromingen bijeen, om tot een forum te komen waar niet-gelijkgestemde vakgenoten elkaar zouden kunnen ontmoeten. Rond de tafel schaarden zich toen de aanhangers van de traditie, de traditionalisten, en de aanhangers van het moderne bouwen (het Nieuwe Bouwen, de Nieuwe Zakelijkheid), de modernisten.

De leidsman van de traditionalisten was professor ir. M.J. Granpré Molière (1883-1972), hoogleraar bouwkunde te Delft. Na mei 1940 probeerde Granpré Molière aanvankelijk zijn colleges te continueren. Maar toen het zelfs niet meer mogelijk bleek colleges aan huis te verzorgen, zag hij zich genooddaakt zijn onderwijs via brieven aan studenten voort te zetten. Vast staat dat Granpré Molière tijdens de bezetting onderdook, terwijl juist gedurende de oorlogsjaren bleek dat zijn traditionalistische architectuuropvattingen bijzonder goed pasten in de culturele theorie van de Duitse bezetter.

Nieuwbouw om de later afgebroken Gasthuiskapel (foto Gemeentearchief Rhenen)

Herenstraat hoek Molenstraat vanaf de Cuneratoren (foto Gemeentearchief Rhenen)

De Weverstraat na de herbouw (foto Gemeentearchief Rhenen)

Tot de oorlog had Granpré Molière vooral aan de Technische Hogeschool in Delft zijn architectuuropvattingen vormgegeven. De Tweede Wereldoorlog met zijn even dramatische als voor de architectuur veelbelovende afloop bracht voor het eerst de confrontatie van ideeën met de andere architecten, de modernisten.

Sinds 12 juli 1941 was de wederopbouw in handen van een zevental architectencommissies die klaarblijkelijk geporteerd waren voor de traditionalistische architectuur. Het waren de navolgers van Granpré Molière die gedurende de oorlogsjaren openlijk werkzaam bleven en konden blijven, omdat zij in hun architectuur tegemoetkwamen aan de opvattingen van vele Nederlanders én van de Duitse bezetter. Hierdoor kreeg de traditionalistische architectuur de gelegenheid zich openlijk te ontplooiën. In Rhenen stond de wederopbouw onder leiding van ir. Van Pouteroyen, die eveneens een navolger van Granpré Molière was. Een ander belangrijk argument voor het kiezen van de traditionele architectuur was het aanvankelijke tekort aan materialen als staal en cement. Men kon nu putten uit de ervaringen van de traditionele wijze van bouwen.

Reeds tijdens de oorlog rees binnen het moderne kamp van architecten verzet tegen de dominante positie van de traditioneel-historische architectuur. Naar buiten toe konden deze fricties toen echter niet geuit worden. Noodgedwongen

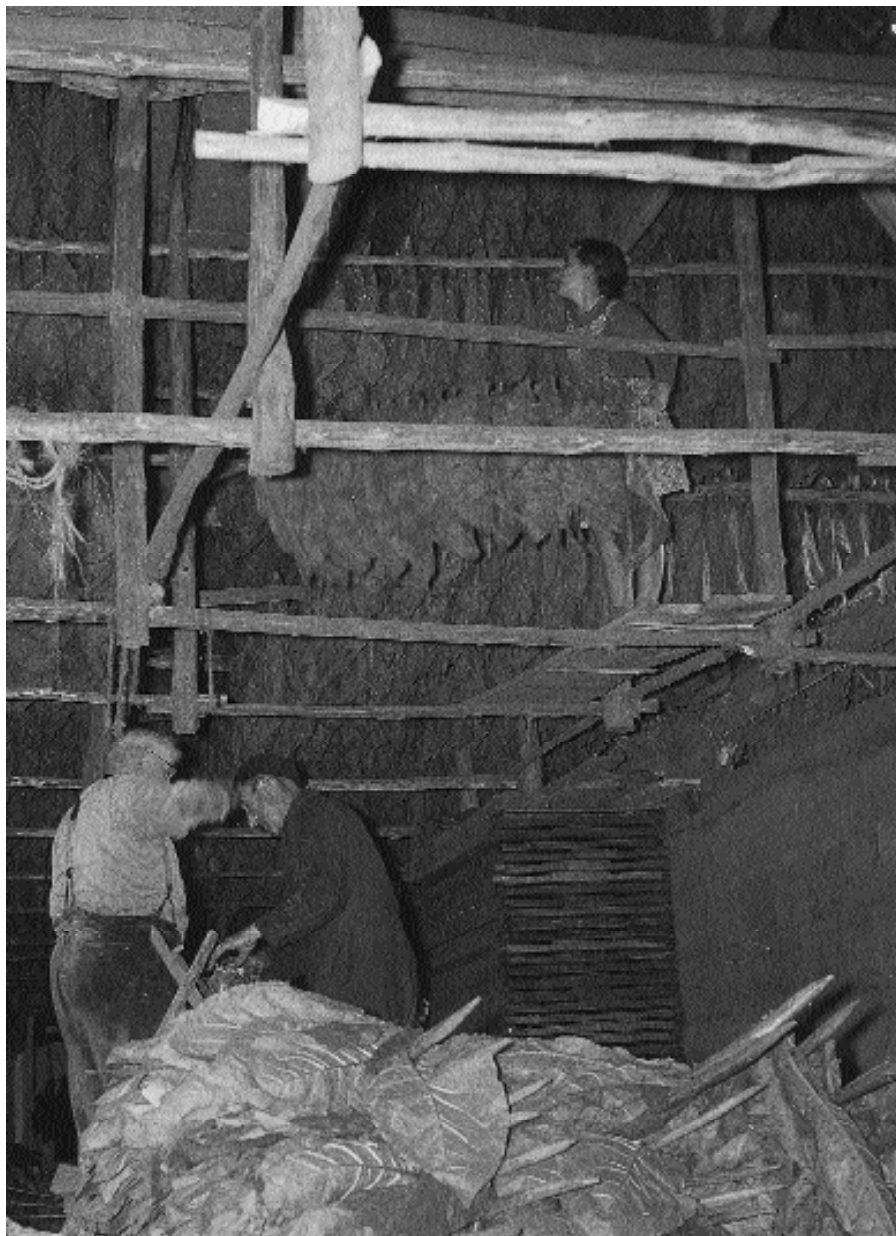
Het Administratiegebouw van Oudehans Dierenpark in Delftse School-stijl (foto Gemeentearchief Rhenen)

bestond er een sfeer van verdraagzaamheid. De oppositie trad pas aan het licht na 5 mei 1945 en is vanaf dat moment goed te volgen aan de hand van de pennensrijd die zich in de verschillende bouwbladen ontwikkelde.

Tegenstanders zagen de dreiging van een afglijden naar het kleinburgerlijke en romantische, naar een geesteshouding die teveel gericht was op het verleden, als het gevaarlijke aspect van de Delftse School. Men vond het eenzijdig overheersen van de Delftse School ten nadele van andere architectuuropvattingen. Hoewel beide kampen uitgingen van hetzelfde, te weten de wederopbouw van Nederland, was hun benadering van de problematiek totaal verschillend. Granpré Molière en de zijnen zagen architectuur als “schone” kunst, de modernisten benaderden architectuur functioneel.

Vanaf het jaar 1945 kregen de modernisten steeds meer invloed over de te bouwen werkwijze. Architecten als Rietveld, Oud, Van den Broek en Bakema, Maaskant, Dudok en Aldo van Eyck wilden niets weten van het terugrijpen op het verleden en ontwierpen strakke gebouwen. De architectuur veranderde in die jaren wezenlijk.

In 1953 zou voorgoed de “dictatuur” van de Delftse School gebroken blijken.

De geogste tabaksbladeren worden aan de spanten in het gebint aan spijlen opgehangen om te drogen (foto P. Terlouw, 1960)

Rijksstraatweg 234, Elst (U)

H.E. Dekhuijzen

In het kader van het “Jaar van de Boerderij” een artikel, gewijd aan deze tabaksboerderij in Elst. Bij dit artikel is dankbaar gebruik gemaakt van een “Bouwhistorische verkenning” door de Stichting Historisch Boerderij Onderzoek

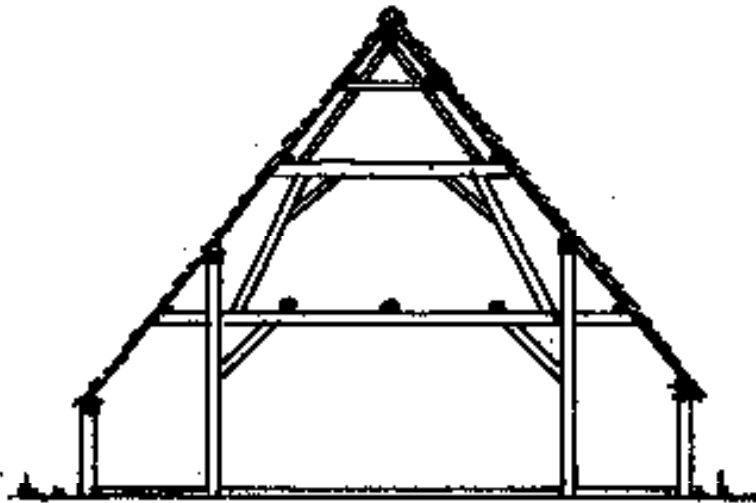
Rijksstraatweg 234, Elst (U) (foto H. E. Dekhuijzen)

(SHBO) te Arnhem.

Deze tabaksboerderij – welke thans leeg staat – heeft de status van Rijksmonument hetgeen inhoudt dat van deze tabaksboerderij voldoende oude onderdelen overgebleven zijn om deze rijksbescherming mogelijk te maken.

Mede de aanleiding om dit artikel te schrijven is het feit dat het pand thans leeg staat: een nieuwe bestemming is nodig en op komst. Leegstaande rijks- of gemeentemonumenten zijn een grote zorg; normaal onderhoud en gebruik is te allen tijde nodig om instandhouding te waarborgen. Als voorbeeld: kasteelruïnes zijn zeer kostbaar in onderhoud omdat hiervoor geen bestemming meer bestaat. Zoals bekend ligt deze boerderij pal langs de doorgaande weg – een zeer oude weg – en heeft daarbij aan de zuid-, oost- en westzijde nog veel boerderij-terrein over

waar in de loop van de tijd nog vele nieuwe schuren e.d. bijgebouwd zijn. De tabaksboerderij – thans liggende in de bebouwde kom van Elst (U) – komt thans nog als tabaksboerderij geloofwaardig over omdat het omliggende boerderijterrein ook onlosmakelijk bij dit Rijksmonument behoort. Vele boerderijen – met al of niet een monumentenstatus – hebben hun geloofwaardigheid verloren omdat de omliggende erven verdwenen zijn: veelal gebruikt voor woningbouwprojecten. Wij beperken ons ten aanzien van de beschrijving tot deze tabaksboerderij zelf. Bovengenoemde recente schuren etc. hebben geen echte relatie met de tabaksteelt. Uit kadastraal onderzoek is gebleken dat deze boerderij terecht het jaartal 1857 op de oostelijke gevel laat zien. Typologisch kan deze boerderij als hallehuis omschreven worden. Dit type – in de middeleeuwen ontstaan – is een ruimte die woon-, stal- en werkruimten onder één dak herbergt. Rechthoekig van vorm en in drie beuken verdeeld. Deze boerderij heeft zeer lage zijgevels. Het gebint – zie schets – heeft behalve de dragende functie ook een bedrijfsfunctie die functioneel is bij de tabakscultuur. Het woongedeelte omvatte in eerste instantie slechts één gebint-

Een schetsmatige voorstelling van het gebint (tekening H.E. Dekhuijzen)

vak en ligt aan de oostzijde van de boerderij. De tabaksteelt is – in Nederland – begonnen eind 17e eeuw en in de 18e en 19e eeuw verder goed ontwikkeld. Streken waar de tabakscultuur in die tijd goed ontwikkeld is, waren te vinden in of rond de volgende plaatsen: Amersfoort, Nijkerk, Amerongen-Rhenen, De Liemers, Over-Betuwe, deel van de Neder-Betuwe én het land van Maas en Waal. Na de 2e Wereldoorlog is de teelt geleide-

Tabaksoogst aan de Rijksstraatweg in Elst(U) (foto P. Terlouw, 1960)

lijk aan gestopt.

De tabaksbladeren werden – om te drogen – gehangen aan spijlen die op hun beurt weer op de spanten van de schuur gelegd werden. Hierna – na het drogen – werd het fermenteren begonnen: bladeren vochtig gemaakt en op stapels gelegd.. Door de dan optredende broei ontstond een gistingsproces waarbij eiwitten ontstonden als gevolg van afbraak van stoffen. Als de kern van de tabaksbladeren de 50 graden bereikt had werden de stapels “herlegd”. Dit werd enkele malen herhaald waarna de gefermenteerde bladeren, geselecteerd naar kleur en maat, naar de tabaksfabriek vervoerd konden worden.

Deze boerderij vertoont met zijn gepotdekselde wanden mogelijkheden voor ventilatie welke ventilatie ook kan gebeuren via het dak welke met oud-hollandse, grotendeels rode pannen gedekt is.

Deze tabaksboerderij is een gemengbedrijf geweest, waarbij de twee oogstrondes van de tabaksteelt een belangrijk onderdeel vormde. In 1959 brak een tabaksziekte uit die toen de commerciële tabaksteelt in feite deed stoppen. Daarna zijn bij deze boerderij voornamelijk bieten en aardappelen geteeld en waren er ook koeien, varkens en kippen. Geleidelijk aan werd de bedrijfsvoering verkleind tot circa 10 jaar geleden, toen er nog 2 koeien en wat jongvee aanwezig waren. Zoals gemeld is de boerderij driebeukig. De schets geeft het principe aan van de gebinten. Er zijn hier een elftal gebinten waarvan één gebruikt voor de vroegere – kleine – woning. Rond 1960 is een gebintvak aan de woning toegevoegd.

Het voorste – oostelijke – deel van de woning is voor een groot deel nog oorspronkelijk. Twee kamers met elk een raam met daartussenin een gang met de toegangsdeur van buiten. De westelijke achterwanden van beide kamers waren en zijn voorzien van een schouw. Deze twee kamers hadden elk aan de zijkant van de kamer een bedsteewand met elk twee slaappleatsen. De beide kamers hadden en hebben nog een deur naar de tussengang. Later - bij de verbouwing in 1960 – heeft men in de schouw wanden nog elk een deur naar de achtergelegen nieuwe ruimtes aangebracht. Deze nieuwe ruimtes – ruim 40 jaar geleden aldus ontstaan – bevatten keuken, toiletten, eetkamer en een extra slaapkamer: in het verlengde van de tussengang. De bestaande trappen naar de kelder en de zolder zijn bij die verbouwing gehandhaafd. Op de verdieping zijn nog een viertal slaapkamers aangebracht.

Het stalgedeelte – hierboven beschreven – was vroeger grotendeels bestemd voor de tabaksteelt doch kreeg geleidelijk aan meer functie als gewone boerderij. Het feitelijke tabaksteelt-gedeelte van het staldeel is nog wel te herkennen maar was vroeger groter.

Het exterieur laat – nu - nog grotendeels het oude karakter van de tabaksboerderij zien. Het dak grotendeels gedekt met rode oud-hollandse pannen, aangevuld met

Tabaksveld aan de Rijksstraatweg te Elst(U) (foto P. Terlouw, 1960)

blauwe exemplaren van dit type. De lage zijkant vertoont voor een groot deel de reeds genoemde donkerbruin gekleurde houten gepotdekselde delen, doch het oudste woongedeelte laat hier evenals de oostelijke gevel baksteenmuren zien uit 1857. Wel heeft men eind 19e begin 20e eeuw een deel van de genoemde houten delen in metselwerk vervangen, voorzien van raampjes, luiken en deurtjes. Dit had uiteraard te maken met de verminderende tabaksteelt en de grote behoefte aan nodige veestalgedeelten.

De oostelijke voorgevel heeft rond 1960 een niet al te fraaie verandering/modernisering tot gevolg gehad; op dat ogenblik was deze boerderij nog geen Rijksmonument! De bestaande ramen – waarschijnlijk 6-ruits schuiframen – en de voordeurpartij zijn bij die gelegenheid gemoderniseerd. Bij de komende restauratie/opknopbeurt die de boerderij te wachten staat zullen deze in de midden-19e eeuwse trant hersteld moeten worden. Daarbij kan men op eenvoudige wijze aansluiten aan de nog aanwezige rollagen boven de toen aanwezige ramen en deur. Het venster op de zolderverdieping is zeer waarschijnlijk een luik geweest voor opslag op de zolder. De top van deze bakstenen voorgevel kan dan ook in de oorspronkelijke vorm hersteld worden. De achtergevel – westgevel – is nog geheel opgebouwd uit donkere gepotdekselde delen met in het midden de grote deeldeuren.

Al met al een fraaie tabaksboerderij, ondanks alle veranderingen heel waardevol. Omdat deze boerderij een andere functie gaat krijgen zal het zeer belangrijk zijn om met vormgeving, materiaal en kleuren het oorspronkelijke karakter zoveel mogelijk te bewaren, waardoor het zijn status van Rijksmonument waard blijft!

De Nederlandse Hervormde Gemeente te Elst (U), haar kerk en de restauratie van 2002

N.G. van den Oosterkamp

Een stukje beknopte plaatselijke kerkhistorie, geschreven ter gelegenheid van de ingebruikname van de gerestaureerde kerk op 28 november 2002.

Nu we weer gebruik kunnen gaan maken van ons prachtig gerestaureerde kerkgebouw willen we u mee terug nemen naar de ontstaansgeschiedenis van onze Nederlandse Hervormde Gemeente en vervolgens een aantal interessante zaken uit de “plaatselijke kerkhistorie” onder uw aandacht brengen. Een stukje plaatselijke kerkhistorie is tegelijk een stukje dorps historie, want vroeger was de kerkelijke gemeenschap veel meer dan nu verweven met de gehele dorpsgemeenschap. Op beknopte wijze wordt op de hierna volgende pagina’s getracht om u daarover iets te vertellen.

Voordat de definitieve stichting van onze kerkelijke gemeente een feit was, is er aan het bereiken van dit resultaat een aantal jaren van strijd en moeite voorafgegaan. Een periode vol zorgen van een kleine gemeenschap, voornamelijk bestaande uit tabaksplanters en dagloners. Eenvoudige hardwerkende mensen welke zo graag een eigen kerkgebouw en predikant bezaten.

We gaan terug in de tijd; het is 1814 als in de buurtschap Elst onder Rhenen een commissie wordt opgericht welke de mogelijkheid gaat onderzoeken om te komen tot stichting van een eigen kerkelijke gemeente met kerkgebouw en pastoriehuis. De archiefboeken van onze kerkelijke gemeente beginnen in september 1814. Sinds die tijd worden er notulen van alle officiële kerkenraads- en kerkvoogdijvergaderingen bijgehouden.

In het archiefboek wordt vermeld dat Elst in 1785 in totaal 150 zielen telde. Twintig jaar eerder, in 1765 waren dat er nog 100. Op 2 januari 1815 is het aantal inwoners toegenomen tot 385, waarvan er 71 belijdend lidmaat zijn. Allen zoals het archiefboek meldt, van de zuivere gereformeerde godsdienst.

Onder hen zijn 40 tabaksplanters. De tabakscultuur was in die tijd de voornaamste bron van inkomsten.

Sinds in 1793 de legers van Napoleon vanuit Frankrijk Nederland binnentrokken verkeerde ons land gedurende twintig jaren in een rampzalige toestand aldus het archiefboek. Door deze situatie is het verzoek om een eigen kerkelijke gemeente te mogen stichten niet eerder ingediend. Toen de Fransen uiteindelijk in 1813 verdwenen, nam men de kans waar om de onder de bevolking levende plannen om te zetten

Overzicht van predikanten der Nederlandse Hervormde gemeente te Elst

Naam:	Gekomen uit:	Bevestiging:	Vertrokken naar:	Afscheid:
Ds. G.W. Bisschop	Veen (N.B.)	11-07-1820	Doornspijk	19-09-1824
Ds. A. v.d. Brandhof	Schalkwijk	15-05-1825	Suriname	06-04-1845
Ds. W. Pollen	Elden	12-10-1845	Hattum	30-03-1851
Ds. J.G. van Rijn	Kandidaat	23-11-1851	Harderwijk	22-04-1855
Ds. J.G. Blauw	Noorden	07-10-1855	Steenderen en Bronkhorst	02-08-1857
Ds. D. Niesen	Molenaarsgraaf	03-04-1859	Heemse	15-07-1860
Ds. H.F.W. van Straaten	Kandidaat	23-09-1860	Antwerpen	27-09-1863
Ds. G.H. Bleeker	Kandidaat	03-01-1864	Fijnaard en Heiningen	14-10-1866
Ds. C. Leffef	Heemskerck	19-04-1868	Silvolde	03-08-1873
Ds. D.J. Veen	Kandidaat	10-10-1875	Bergharen	11-07-1880
Ds. C. Leffef	Silvolde	11-03-1881	Nieuwendam	15-12-1884
Ds. W.J. Pijzel	den Ham	04-04-1886	Leiderdorp	11-04-1887
Eerw. Hr. R. v.d. Kieft	Abcoude	01-12-1889	Amerika	28-04-1895
Eerw. Hr. H. van Meerten	Oosterwolde	03-11-1895	Overleden te Elst	10-08-1902
Ds. H. v.d. Brink	Curaçao	19-07-1903	Emeritaat	26-11-1911
Ds. P. Snoep	Waarde	05-08-1912	Nuenen	21-09-1919
Ds. A. Hoogendijk	Stellendam	11-12-1921	Echteld	16-02-1930
Ds. P.M. van Galen	den Bommel	01-07-1945	Brakel	13-04-1947
Ds. C. Vlasblom	Overlangbroek	16-10-1947	Emeritaat	15-10-1950
Ds. L. v.d. Peut	Besoijen	22-10-1950	Renswoude	26-08-1956
Ds. A. Stekelenburg	Linschoten	20-09-1959	Lexmond	31-05-1964
Ds. J. van Malenstein	Kampen	25-02-1968	Emeritaat	30-09-1973
Ds. C.J. Klop	Lage Vuursche	04-06-1975	Emeritaat	12-07-1998
Ds. N. Noorlander	Noordhorn en Saaksum	25-04-1999	-----	-----

Tussen 1930 en 1945 heeft de kerkelijke gemeente een heel moeilijke periode mee gemaakt. Voornamelijk vanwege financiële problemen kon er in die 15 jaren geen predikant beroepen worden.

De kerk met de pastorie in lang vervlogen tijden. De pastorie, waarvan de studeerkamer van de predikant met een tussendeur was verbonden met de kerkzaal, werd in 1959 gesloopt.

in werkelijkheid.

Omdat Elst behoorde tot het rechtsgebied van de stad Rhenen, was men ook kerkelijk op Rhenen aangewezen. Dit betekende wel $1\frac{1}{2}$ uur lopen om de zondagse kerkdiensten bij te wonen, waardoor de “tedere jeugd en de zwakke ouderen” vaak verstoken bleven van kerkbezoek. Vooral ‘s winters had het kerkvolk nogal eens last van koude en sneeuw, omdat er tussen Elst en Rhenen maar een drietal huizen stond en schuilgelegenheid nauwelijks mogelijk was.

De Rhenense kerkenraad blijkt niet gelukkig te zijn met de plannen in Elst om een eigen kerkelijke gemeente te stichten. De Elstenaren krijgen te maken met alle mogelijke tegenwerking vanuit de kerkenraad van Rhenen.

De stad Rhenen bezit op dat moment twee predikantsplaatsen. Eén van de beide predikanten, ds. J van Campen is echter ziek en later (op 3 februari 1815) tengevolge van zijn ziekte overleden, waardoor een nieuwe predikant beroepen moet worden. Men vreest echter dat door ledenverlies de tweede predikantsplaats in gevaar komt. Rhenen ziet het verzoek uit Elst ook als hoogmoed.

Kennelijk speelde in deze tijd de gedachte dat het dorp Elst, evenals Veenendaal dat eerder tot Rhenen behoorde maar op 30 juni 1795 na de nodige strijd een zelfstandige gemeente werd, volledig zelfstandig wilde worden want de afwijzing van

de Rhenense kerkenraad luidt:

“Als Elst een eigen kerk en predikant krijgt, zal het ook een eigen regering willen hebben en daardoor zich geheel van Rhenen willen afzonderen.”

Ook zou de kerk in Rhenen benadeeld worden als Elstenaren niet meer in of buiten de Rhenense kerk begraven zouden worden en wat zou er van de armen terecht komen, als men in Rhenen het collectegeld van de Elstenaren moest missen?

Als blijkt dat men met de Rhenense kerkenraad niet verder komt, wordt besloten een verzoekschrift te richten tot de Koning, als hoofd van de staatskerk.

“Dat aan de gemeente van Elst, wier bevolking door de Goddelijke Zegen zo uitermate is toegenomen en voorzien is, dat deze meer en meer zal aangroeien, een gewoon Herder en Leeraar mag worden toegestaan. En dat de bezoldiging op den voet, als in veel kleinere gemeenten van 's landswege mag geschieden. De inwoners uit eigen middelen tot het uiterste vermogen zullen bijdragen voor de bouw van een kerk en pastoriehuis”.

Zo luidt dit rekest dat op 13 februari 1815 door enkele personen naar den Haag gebracht wordt. In die tijd een reis waarover men vier dagen deed!

Doordat de Rhenense predikant ds. B. Taay legerpredikant geweest was en zodoende nog veel directe invloed had op “Zijner Koninklijke Hoogheid de Souverijne vorst der Nederlanden” komt er een negatief advies vanuit de Rhenense kerkenraad tot Koning Willem I.

Het antwoord vanuit den Haag aan de Elstenaren luidt:

“Is het een ware welgemeende zucht van de bevolking van Elst om de bijwoning der Openbare Godsdienst, of komt het voort uit hoogmoed hunner harten?”

Men is tevergeefs naar den Haag geweest en krijgt geen toestemming om een eigen kerkelijke gemeente te stichten.

Anno 1816 komen er door de hoge waterstand in de Rijn zulke overstromingen, dat bewoners van een aantal laaggelegen huizen moeten vluchten en er grote schaarste aan voedsel ontstaat. Door deze gebeurtenissen lopen de plannen opnieuw stagnatie op en worden de plannen voorlopig stilgezet.

In 1817 neemt men echter de draad weer op, men is inmiddels in contact gekomen met iemand “Zeer bekend met de Minister en Secretaris der Eredienst van de Hervormde Kerk”. Met zijn medewerking wordt een nieuw rekest ingediend. Ditmaal heeft het één en ander een positiever gevolg. Het antwoord vanuit den Haag luidt:

“Dat Elst als het uit eigen middelen een kerk en pastoriehuis kan bouwen en onderhouden, wordt toegestaan een afzonderlijke Kerkelijke Gemeente te

vormen en een predikant te beroepen uit 's lands toelage".

Na dit verheugende bericht komt de geldwerving op gang. Er wordt een fonds opgericht van tabaksplanters, die een flink gedeelte van hun tabaksopbrengst (zo'n 7%) afstaan. Ook onder de dagloners wordt een inzameling gehouden, de opbrengst hiervan is f 300,-.

Ten behoeve van de nieuw te bouwen kerk en pastorie wordt langs de "Nieuwe Straatweg" (dit is de huidige Rijksstraatweg, welke omstreeks 1815 d.m.v. bestrating verhard werd) een geschikt perceel grond gekocht voor f 900,-. De Elsterse bevolking verplicht zich om de tabaksplanter schadeloos te stellen door een nog groter stuk heidegrond voor hem ter compensatie te ontginnen.

Godert Adriaan de Ridder *Mr. Timmerman wonende te Amerongen in der bouwkunde en aritekteure zeer ervaren zijnde, aan hem verzogt zijnde van gemelde grond een tekening te maake ter opbouwning van Kerk en pastoriehuis* krijgt de bouwopdracht. De door hem vervaardigde ontwerp-tekening wordt ter goedkeuring aan de bewoners van Elst voorgelegd en na goedkeuring wordt gestart met de bouw in november 1818. De eerste steen wordt gelegd op 7 april 1819; voor de kerk door H.J. de Ridder, voor de pastorie door Joh. Quint. De eerste steen voor de kerk wordt geplaatst boven de ingang en is daar nog steeds aanwezig.

Uit een "Franse kerk" in Leiden, welke buiten gebruik geraakt was, koopt men voor de inrichting van de kerk de volgende materialen aan:

- een predikstoel zonder klankbord uit goedkoopte
- 2 banken voor den kerkeraad
- het doophekke

In Amsterdam worden twee massief koperen kronen met 10 armlakkers en 12 stuks 2-armige blakkers voor op de banken besteld.

Al deze goederen zijn per schip naar Elst vervoerd. Aan de werklieden bij de bouw der kerk werd een bedrag ter hand gesteld *"ter bemoediging van het werk en ter veraangenaming in gepaste vrolijkheid"*.

Als in 1819 de uitvoer van tabak stagneert door de hoge toltarieven van de Pruisische Koning, drukken de bouwkosten zwaar op de buurtschap. Opnieuw gaat er een verzoekschrift naar den Haag. Als antwoord ontving men een besluit van Koning Willem I, gedateerd op 19 augustus 1819.

Vanaf dat moment is bij Koninklijk Besluit bepaald dat de inwoners van de buurtschap Elst onder Rhenen voortaan een eigen kerkelijke gemeente hebben als Nederlandse Hervormde Kerk. Daarnaast werd een subsidie verleend van f1000,- wat voor die tijd een groot bedrag was.

De classis Wijk benoemt in augustus 1819 een kerkenraad, bestaande uit vier

ouderlingen en twee diakenen. Als voorzanger wordt benoemd en aangesteld Jan Gijsbert van Veenendaal, schoolhouder te Elst. Tot doodgraver en klokkluder wordt benoemd Rijk Klaassen.

Van het gemeentebestuur uit Rhenen komt een commissie de nieuw aangelegde begraafplaatsen in en achter de kerk inspecteren. Deze begraafplaatsen zijn tot 1829 in gebruik geweest. Toen werd een wettelijke regeling van kracht, waardoor begraven in een kerk verboden werd. In 1829 werd de algemene begraafplaats aan de Rijksstraatweg nabij de Veerweg in gebruik genomen.

In totaal zijn er voor in de kerk rond de preekstoel 29 mensen begraven.

Op 7 november 1819 wordt de nieuwe kerk ingewijd door Ds. G.J. Coolhaas te Amerongen. De tekst van de preek was Ezra 3:11; *“En het volk juichte met groot gejuich.”* Vanuit Wageningen kwamen 18 muzikanten, uit Ingen, Rhenen en Veenendaal kwamen 70 van de beste zangers.

Zeer veel mensen, waaronder vele uit de omliggende plaatsen waren gekomen voor deze plechtigheid. Hierdoor was het kerkgebouw te klein, men had daarom de deuren opengelaten tijdens de dienst. Het archief vermeldt, dat men veel hinder ondervond van opdringerige marktkooplui, die met hun koekkramen voor en na de dienst goede zaken deden.

De eerste bediening van de Heilige doop vond plaats op 14 november 1819. De bevestiging van de eerste kerkenraad vond plaats op 21 november 1819, door ds. J.W. Kersten te Driebergen. De eerste predikant wordt ds. G.W. Bisschop uit Veen (N.B.) Hij wordt op zondagmorgen 11 juli 1820 bevestigd door ds. van Doesburg uit Wijk bij Duurstede, de scriba van de classis Wijk.

In 1824 is het aantal gereformeerde zielen van de gemeente volgens de archiefboeken gestegen tot 500. Op 19 september van dat jaar neemt ds Bisschop afscheid wegens zijn vertrek naar Doornspijk.

De nieuwe predikant die daarna het op hem uitgebrachte beroep aanneemt is ds. Arend van den Brandhof uit Schalkwijk. Op 15 mei 1825 doet hij intrede.

Op het predikantenbord in de kerk staat onder vertrokken naar: Suriname. Ds. Van den Brandhof blijkt al vanaf 1840 bezig te zijn om als predikant naar Suriname te komen maar alle predikantsplaatsen in de kolonie zijn bezet. Vanwege de verslechterde omstandigheden onder de eigen gemeenteleden in Elst trof hij zijn voorbereidingen om in Suriname een kolonie voor Nederlandse boeren te stichten. Tegenslagen zorgden voor uitstel en zelfs bijna voor afstel. De predikant wilde met de Surinaamse boerenkolonie laten zien dat het goed mogelijk was om zonder slaven plantages in volstrekte harmonie te bewerken. Hij wilde daartoe een modelplantage inrichten, met predikanten en boeren in het bestuur. Vanwege de positieve

grondhouding zag het gouvernement in Paramaribo er wel wat in.

In mei 1845 vertrok ds. Van den Brandhof met een grote groep gemeenteleden en streekgenoten uit de omgeving van Elst naar Suriname. Het is wat merkwaardig dat er in het lidmatenboek geen enkele aantekening van deze voor Elsterse begrippen zeer ingrijpende volksverhuizing van zo'n 300 personen is opgetekend. Uitsluitend het vertrek van ds. Van den Brandhof is genoteerd.

Mogelijke oorzaak van dit niet vermelden is de eenvoudige afkomst van de meeste kerkenraadsleden die nauwelijks enige schriftelijke uitdrukingsvaardigheid bezaten. Het was gebruikelijk dat de predikant als scriba van de kerkenraad zelf de kerkelijke administratie als notulenboeken en lidmatengegevens bijhield.

De kolonisatie liep uit op een grote teleurstelling. De plantage werd in 1853 gesloten. Eén jaar later keerde ds. Van den Brandhof terug naar Wijk bij Duurstede. In 1857 verhuist hij naar Terborg in de Achterhoek. Op de algemene begraafplaats aan de Silvoldseweg herinnert een eenvoudige grafzuil aan zijn overlijden op 13 april 1863.

Op 20 december 1860 wordt voor het eerst een organist benoemd. Er staat dan voorlopig een huisorgel in de kerk. Uit de notulen van de kerkenraadsvergadering van januari 1861 blijkt, dat er een kerkorgel aangekocht is. Dit orgel is in mei 1861 gereed. Voor de periode van één half jaar wordt dhr. C. van Voorthuizen tot organist benoemd. Orgeltrapper wordt Dirk van Baaren.

Nadere gegevens over de bouwer van het orgel ontbreken in het archief. Door het raadplegen van andere bronnen is het echter mogelijk geweest om wat meer over dit orgel en haar bouwer te weten te komen.

In de verzameling van disposities der verschillende orgels in Nederland, samengesteld door M.H. van 't Kruis in 1885, staat op pagina 143 het volgende vermeld: *Het orgel in de Hervormde kerk te Elst heeft één klavier, aangehangen pedaal en 6 sprekende stemmen. Het is in 1861 door Lindsen uit Utrecht geleverd.*

Dispositie manuaal:

Prestant 8'

Holpijp 8'

Prestant combiné 4'

Fluit 4'

Octaaf 2'

Mixtuur

Aangehangen pedaal

Organist is de heer Rense.

Dat men in Elst heel tevreden was met dit orgel blijkt wel uit een ingezonden

stukje dat geplaatst werd in de Boekenzaal der Geleerde Wereld en als volgt luidde:

“Heden werd ons nieuwe orgel plechtig ingewijd. Het kunstwerk vervaardigd door de Heeren Lindsen te Utrecht en onderzocht door den Heer G. Klimmerboom jr, organist te Rhenen verdient alle lof en aanbeveling.”

De orgelbouwer H.D. Lindsen te Utrecht was een regionaal bekende orgelbouwer welke voornamelijk in de eerste helft van de 19e eeuw werkzaam was. Opmerkelijk is dat Henricus Lindsen voor de ingebruikname van het orgel in mei 1861 reeds was overleden. In het hiervoor opgenomen stukje uit de Boekenzaal der Geleerde Wereld wordt gesproken over de Heeren Lindsen. Uit historisch onderzoek is gebleken dat hiermee waarschijnlijk de zonen van orgelbouwer H.D. Lindsen zijn bedoeld. Zij waren op dat moment echter nog te jong en onervaren om zelfstandig een orgel te bouwen. Het is bekend dat Lindsens meesterknecht L. van ‘t Klooster namens de weduwe Lindsen de orgelmakerij nog tot het midden van de zeventiger jaren van de negentiende eeuw heeft voortgezet. Het is daarom alleszins aannemelijk dat hij het orgel in onze kerk heeft voltooid.

Van het oude orgel is nog een foto bewaard gebleven welke vermoedelijk gemaakt is in 1947, voor de verbouwing van de galerij, waarbij het oude orgel wat naar voren geplaatst werd en het goed bij het interieur passende oude front vervangen werd door een “niet sprekend” pijpenfront.

Deze situatie is zo gebleven tot dit orgel in 1969 vervangen werd door een ander orgel, gebouwd door Fonteyn & Gaal te Amsterdam. Dit orgel was een mechanisch instrument met 10 stemmen verdeeld over twee klavieren en pedaal. De windlade en het nagenoeg complete pijpwerk van het Lindsen-orgel zijn bewaard gebleven en bevonden zich tot kort geleden in een huisorgel in particulier bezit. Sinds oktober 2002 bevindt dit orgel zich echter in het oude kerkje van Persingen in de Ooypolder nabij Nijmegen.

Het interieur van de kerk is vanaf 1947 ingrijpend gewijzigd.

In dat jaar verdween het oude orgelfront zoals hiervoor al vermeld werd, daarnaast verdwenen de oude kerkbanken om vervangen te worden door klapstoelen. Alleen de twee oude herenbanken met luifel achter in de kerk, de kansel en het doophek bleven toen nog over van het oude interieur.

De kerk werd in 1963 van binnen grondig gerestaureerd, waarbij de klapstoelen weer verdwenen samen met de beide oude banken achter in de kerk. Hiervoor in de plaats kwamen de huidige banken. Tijdens deze restauratie verdween ook het

Het Lindsen orgel in de situatie vóór 1947 met het originele front.

Het Lindsen orgel na de verbouwing van de galerij in 1947 waarbij het orgel een nieuw front kreeg.

oude doophek voorin de kerk. Een gedeelte van dit hek bleef bewaard, doordat het verwerkt werd in de lessenaar welke voor de kansel staat.

De kuip van de kansel is zeer oud en is samen met het deel van het oude doophek nog het enige overgebleven meubilair, afkomstig uit de "Franse kerk" te Leiden. In 1963 werden m.b.v. sjablonen beschilderingen aangebracht op de balken en het ronde gewelf in de kerk. Deze beschilderingen werden aangebracht door de Elsterse schilders Gebroeders van Viegen. Opvallend detail aan deze beschilderingen was, dat zij veel overeenkomst vertoonden met vrijwel identieke beschilderingen op de balken in de Oude Kerk te Veenendaal.

De pastorie was vroeger tegen de kerk aangebouwd. Kerk en pastorie vormden één front langs de Rijksstraatweg, door de hoge onderhoudskosten werd dit gebouw echter onbetaalbaar. Om deze reden werd in 1959 besloten de pastorie te slopen en een nieuwe pastorie op enige afstand van de Rijksstraatweg, welke toen overigens nog niet zo'n drukke weg was als nu, te bouwen.

De deur naast de preekstoel welke nu als nooduitgang fungeert, kwam vroeger uit in de studeerkamer van de pastorie.

De eerste dakbedekking op de kerk bestond uit dakpannen, pas aan het begin van de twintigste eeuw werd het dak voorzien van leien.

De dakconstructie van de kerk is iets apart. Als je boven het booggewelf naar de nok van het kerkdak kijkt, lijkt het of je in een tabaksschuur staat. De dikke eikenhouten balken zijn onderling met behulp van houten spieën bevestigd. Er

is geen spijker aan te pas gekomen!! Hieruit is op te merken dat de bouwers kennelijk hun ervaringen, opgedaan bij het bouwen van de vele tabaksschuren in de omgeving, hebben toegepast bij het bouwen van onze kerk. Deze unieke dakconstructie heeft ertoe bijgedragen dat de kerk al een groot aantal jaren geleden als Rijksmonument is aangewezen.

Zoals eerder al werd vermeld zijn in de kerk 29 mensen begraven. De grafstenen in de kerk bevatten geen namen van de overledenen, zoals men deze in veel oude historische kerken tegenkomt, maar

waren alleen voorzien van een nummer. Met behulp van een lijst met corresponderende nummers hield men vroeger bij waar iemand begraven lag. Van deze oude genummerde zerken is in de kerk niets meer terug te vinden.

Bij een verbouwing van de consistoriekamer in het begin van de negentiger jaren werden onder de oude planken vloer nog resten van een oude genummerde grafzerk teruggevonden.

De achtertuin van de pastorie is een aantal jaren geleden veranderd in een parkeerplaats. De oude treures op het heuveltje is geplant in 1823 en is de enige herinnering aan de vroegere pastorietuin. Vermoedelijk is deze boom bedoeld geweest als begroeiing van het kerkhof rond de kerk, dat echter maar tot 1829 in gebruik is geweest.

Het oudste gedeelte van het verenigingsgebouw Pniël is gebouwd omstreeks 1910, aan de voor- en achterzijde is nog goed te zien aan de andere kleur stenen en de dakconstructie, welke afmetingen het oude gebouw had. Vele wat oudere gemeenteleden kunnen zich de oude situatie ongetwijfeld nog goed herinneren, de entree met rechts het kleine keukentje, de van hoge ramen voorziene zaalruimte en het verhoogde podium waaronder een kelderruimte aanwezig was. Aan de westwand van de zaal bevonden zich hoge kasten met afsluitbare deuren,

Deze foto is gemaakt tijdens een kerstfeestviering van de zondagschool in de oorlogsjaren. De op deze foto zichtbare banken zijn in 1947 verwijderd om plaats te maken voor klapstoelen. Alleen de kuip van de kansel en het lessenaargedeelte met de beide kandelaars van het hek om de dooptuin zijn bewaard gebleven en bevinden zich nog steeds in de kerk. Dit is oud materiaal afkomstig uit de vroegere Franse kerk te Leiden. Op de foto is links nog de grote potkachel zichtbaar die vroeger midden in de kerk stond. (foto mevrouw de Kruyff – Peterman, Elst(U))

De unieke dakconstructie die ertoe heeft bijgedragen dat de kerk werd aangewezen tot rijksmonument.

hierin was de bibliotheek van de jongelingsvereniging “Obadja” opgeslagen. Omdat het gebouwtje door de sterke groei van Elst en de daarmee gepaard gaande groei van de Hervormde Gemeente aan het eind van de zestiger en het begin van de zeventiger jaren veel te klein werd om alle kerkelijke activiteiten onder te brengen, ontstonden plannen voor nieuwbouw c.q. uitbreiding van het gebouw Pniël.

Midden zeventiger jaren werd het gebouw fors verbouwd, waardoor de huidige situatie ontstond.

Restauratie

In de afgelopen jaren werden aan het kerkgebouw een aantal bouwkundige gebreken gesignaleerd zoals doorslaand vocht in de muren, lekkage, loslatend stucwerk, verrotte balkeinden in de muren, problemen met de in 1962 aangebrachte glas in lood ramen, slecht houtwerk vanwege aantasting door bonte knaagkevers en houtworm, enz. enz.

Daardoor werd steeds duidelijker dat een grootscheepse restauratie van het

Kerkinterieur vóór de restauratie.

kerkgebouw onontkoombaar was. Nadat kerkenraad en kerkvoogdij besloten hadden dat overgegaan zou worden tot een restauratie werd een restauratiecommissie benoemd, bouwkundige adviezen werden ingewonnen, allerlei instanties benaderd in verband met de te maken plannen voor aanvang van een restauratie. Er moest voor de periode van bijna een jaar vervangende kerkruimte gezocht worden. Gemeenteavonden werden belegd. Kortom veel werk werd verzet voordat daadwerkelijk kon worden begonnen met de restauratie.

In februari 2002 was het dan uiteindelijk zover. Op zondag 17 februari werden de laatste kerkdiensten vóór aanvang van de restauratie gehouden. Voor de daarop volgende diensten werd door de Gereformeerde Kerk van Amerongen-Elst gastvrij hun kerkgebouw beschikbaar gesteld.

Direct na de laatste kerkdienst werd op maandag 18 februari begonnen met demontage van het orgel. Nadat ook alle banken verwijderd waren werden in en rondom de kerk steigers opgebouwd. Door een aantal gemeenteleden werden in de kerk de balustrade en de vloer van de galerij gesloopt. Ook werd alle beschilderde houten platen welke rondom de balken waren aangebracht verwijderd. Tijdens deze werkzaamheden kon men zien hoe slecht sommige houten balken waren. Met name een aantal dragende balken onder de galerij waren zo slecht dat zij tussen de

vingers verpulverd konden worden. De werkzaamheden waren duidelijk niet voor hun tijd gestart.

Nadat de sloopwerkzaamheden waren beëindigd kon de aannemer starten met zijn werkzaamheden. Binnen in de kerk werden alle muren kaal gebikt, waarbij alle oude stuclagen werden verwijderd. Buiten werd als eerste het torentje onder handen genomen. Een aantal weken was het hoogste bouwwerk van Elst van een oranje kleed voorzien als afscherming tegen weer en wind. De daarop volgende werkzaamheden volgden zich in hoog tempo op. Voegwerk werd hersteld, houtwerk vernieuwd, het gehele kerkgebouw werd letterlijk van onder tot boven op z'n kop gezet.

Toen meteen na de zomervakantie de steigers uit de kerk verdwenen kon al een beetje een indruk van de vorderingen gekregen worden.

De groen geschilderde balken en gewelf werden zichtbaar, wat voor sommigen toch wel even wennen was na een groot aantal jaren de sierlijke beschilderingen op de balken in de kerk gezien te hebben. In de periode na de zomervakantie werd het eindresultaat steeds beter zichtbaar.

Naast alle werkzaamheden door de aannemer, de schilders en de elektriciens

Het in 2002 gerestaureerde interieur.

werd op diverse terreinen door een aantal actieve gemeenteleden meegewerkt om de restauratie tot een goed einde te brengen. Alle banken werden geschuurd zodat zij een nieuwe donkerder laklaag konden krijgen. De vloer van de galerij en de plafonds in de hal en consistoriekamer werden weer aangebracht. De planken vloeren onder de kerkbanken werden geschuurd en van een beschermende vloerolie voorzien.

Intussen was de orgelbouwer begonnen met het opbouwen van de kast van het aangekochte historische orgel. Buiten rondom de kerk werd door een aantal gemeenteleden de “nieuwe” bestrating aangebracht. Door de aannemer werden de nieuwe deuren van de in oude staat herstelde entree aangebracht en de schilders voorzagen het orgel en de rest van het interieur van een laatste verflaag. Langzamerhand naderde de restauratie daarmee haar einde.

De banken werden tenslotte overgebracht van de bedrijfsruimte van TBI, waar zij geschilderd waren, naar de kerk en de beide zware kroonluchters verhuisden weer van hun tijdelijke opslagplaats naar hun hangplaats in het midden van de

kerk. De bekleding op de kansel werd aangebracht en als laatste werd op 26 november de kerk door een groep gemeenteleden volledig schoongemaakt. Daarmee werd een periode van 10 maanden afgesloten waarin ons kerkgebouw volledig is teruggebracht in goede bouwkundige staat. Het gebouw kan weer een groot aantal jaren mee zonder ingrijpende herstelwerkzaamheden. En het eindresultaat? Dat is sinds de ingebruikname van onze gerestaureerde kerk weer zichtbaar en mag gezien worden.

Enkele gegevens over het “nieuwe” orgel in onze kerk

Nadat de kerkvoogdij een onderzoek naar de staat van het in de kerk aanwezige Fonteyn & Gaal orgel had laten instellen door de Landelijke Orgelcommissie van de Nederlandse Hervormde Kerk werd door de gecommitteerde namens deze commissie een rapport uitgebracht waarin ter overweging werd gegeven om het huidige orgel dat zich in een matige staat bevond, te vervangen door een beter passend historisch orgel.

De kerkvoogdij werd door de gecommitteerde geattendeerd op enkele te koop zijnde historische orgels welke eind negentiende, begin twintigste eeuw werden gebouwd door de nog steeds bestaande Leeuwarder Orgelmakerij Bakker & Timmenga. Het betreffen orgels uit voormalige Gereformeerde Kerken in Friesland welke door het Samen op Weg-proces overbodig zijn geworden. Bij nader onderzoek bleek nog één van deze orgels beschikbaar te zijn.

Het betrof een éénmanualig orgel met aangehangen pedaal dat door deze orgelmakers in 1918 was gebouwd voor de Gereformeerde Kerk te Bozum nabij Sneek.

In mei 2001 werd door de restauratiecommissie en de organisten een bezoek gebracht aan de fa. Bakker & Timmenga te Leeuwarden om het aldaar opgestelde orgel te bezichtigen en te bespelen. Aansluitend werd in Langezwaag een vergelijkbaar orgel in een met Elst vergelijkbare kerk bezocht om een goede indruk van de totaalklank in een kerk te verkrijgen. In de daarop volgende maanden werden diverse andere opties onderzocht en vergeleken.

Bij al deze opties bleek de voorfinanciering van de vaak forse restauratiekosten en de onduidelijkheid omtrent de subsidieverstrekking door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een onzekere factor te zijn. Gezien de toch al hoge financiële lasten voor de kerkelijke gemeente in verband met de kerkrestauratie vond de kerkvoogdij aanschaf van een ander orgel, waarbij de kosten hoger lagen dan het orgel van de firma Bakker & Timmenga, niet verantwoord.

Uiteindelijk werd dan ook overgegaan tot aankoop van dit goed in het kerkinterieur passende orgel.

Dispositie van het orgel:

Manuaal:	Pedaal aangehangen
Prestant	8'
Holpijp	8'
Viola di Gamba	8'
Octaaf	4'
Fluit	4'
Octaaf	2'
Cornet	III sterk discant (nieuw geplaatst op open plaats)

Het “nieuwe” orgel in onze kerk is gebouwd volgens een oude Friese orgelbouwerstraditie. Het is een mechanisch sleeplade-orgel dat gebouwd is in een periode waarin door andere inzichten en een zoektocht naar goedkopere materialen er een “vernieuwing” in de orgelbouw plaatsvond.

Friesland kende in de negentiende eeuw verschillende orgelmakerijen. Eèn van de bekendste is ongetwijfeld de al in 1776 opgerichte firma van Dam te Leeuwarden. Daarnaast was er de firma van Gruissen welke in 1843 werd overgenomen door diens meesterknecht W. Hardorff. In 1880 wordt de orgelmakerij van Hardorff weer overgenomen door diens schoonzoon J.F. Kruse. Een andere Friese orgelmakerij welke eveneens in Leeuwarden gevestigd was, is de firma Adema.

In 1880 beginnen Fokke Bakker en Arjen Timmenga samen een orgelmakerij in Leeuwarden. Fokke Bakker was voor die tijd werkzaam in de orgelmakerij van W. Hardorff te Leeuwarden, vanaf 1877 is hij al als zelfstandig orgelmaker werkzaam in Leeuwarden. Arjen Timmenga startte zijn orgelmakerscarrière eveneens bij W. Hardorff, daarna werkte hij bij de orgelmakers van Dam te Leeuwarden, de firma Bätz en Co. (J.F. Witte) te Utrecht en P. Flaes te Amsterdam.

In 1902 trekt Bakker zich om gezondheidsredenen terug uit de orgelmakerij. Na Timmenga's overlijden in 1920 zet zijn zoon Bernard (1889-18971) het bedrijf voort. Op 1 mei 1960 wordt het bedrijf overgenomen door de firmanten W. Yedema en H.P. Dam. De huidige directeur van de fa. Bakker & Timmenga is dhr. B. Yedema.

Direct na de start van de firma Bakker & Timmenga in 1880 ontstond er een ongekend drukke periode op orgelbouwgebied. Ondanks de felle concurrentiestrijd, voornamelijk met de firma van Dam, werden er in de beginjaren tientallen nieuwe orgels afgeleverd. Er was in Friesland grote vraag naar nieuwe orgels. Veel behoudende Friese doopsgezinden gingen over tot aanschaf van een orgel in hun Vermaning. Daarnaast ontstond in die periode een nieuw kerkgenootschap: de Gereformeerde Kerken in Nederland. In eerste instantie werden tijdens de Doleantie in 1886 de eerste gemeenten geïnstitueerd, maar na de institutie van

Het in 2002 van de gereformeerde Kerk te Bozum (Fr.) overgenomen Bakker en Timmenga orgel uit 1918.

de Gereformeerden in 1892 kwamen er veel nieuwe Gereformeerde Kerken tot stand.

Zo ontstonden in de jaren na 1892 op het Friese platteland veel kleine kerkjes in de vele dorpjes welke van een orgel moesten worden voorzien. Opvallend veel van deze vaak kleinere orgels werden door de firma Bakker & Timmenga vervaardigd.

Aanvankelijk werden de meeste materialen voor hun orgels nog door Bakker & Timmenga in eigen werkplaats gemaakt. De negentiger jaren van de negentiende eeuw kenmerkten zich echter bij alle orgelmakers door het zoeken naar vernieuwing en toepassing van modernere en goedkopere productieprocessen. Heette het bedrijf voordien nog een orgelmakerij, vanaf die tijd werd met trots de naam orgelfabriek gebruikt.

Steeds meer regionaal werkende orgelmakerijen betrokken hun onderdelen van de nieuw ontstane orgelfabrieken, die veel onderdelen op machinale wijze in serie vervaardigden. De regionale orgelbouwers werden daardoor steeds meer monteur van onderdelen welke zij van elders betrokken om hun orgels samen te stellen. Hun eigen pijpenmakerijen verdwenen en veel ambachtelijk handwerk ging verloren. Toen de grote Duitse en Nederlandse orgelfabrieken na 1910 ook in de Noordelijke provincies hun fabrieksmatig gebouwde orgels gingen aanprijzen via plaatselijke vertegenwoordigers werd de concurrentie voor veel orgelmakerijen te groot. Weinigen zijn na deze periode overgebleven. Eèn van die overgebleven firma's is de firma Bakker & Timmenga, zij bestaat inmiddels al 122 jaar en is daarmee één van de oudste nog bestaande orgelmakerijen in Nederland.

Vanaf 1900 maakte men bij Bakker & Timmenga nog maar bij uitzondering zelf het pijpwerk in eigen werkplaats. Het meeste pijpwerk werd geproduceerd in de orgelfabriek van de firma Verschuere te Heythuysen in Limburg. Vanaf 1913 werden ook veel materialen aangeleverd door de bekende Duitse firma Laukhuff te Weikersheim. Deze firma leverde veelal de klavieren, maar ook wel pijpwerk. De orgelkasten werden vanaf 1895 uitbesteed aan een timmerfabriek in Harlingen, de kasten werden daar meestal op voorraad gemaakt. Later, vanaf 1907, ging de productie van de kasten over naar de timmerfabriek Steen in Marrum.

In een periode van circa 20 jaar was de firma Bakker & Timmenga door een gestroomlijnde fabrieksmatige aanpak veel concurrenten voorbij gestreefd. Het is opmerkelijk dat ondanks deze aanpak de intonatie en de traditionele make-lij van een aantal belangrijke onderdelen in hun orgels zo klassiek aanwezig bleef.

Het orgel dat thans een opvallende plaats in ons kerkgebouw inneemt, heeft een aantal van die voor Bakker & Timmenga zo karakteristieke eigenschappen in zich.

Opvallend is de ouderwetse lade-indeling van dit kleine éénklaviers orgel. Deze indeling had de leermeester van Bakker & Timmenga, Willem Hardorff nog overgenomen van zijn leermeester Willem van Gruissen en die is door Bakker & Timmenga in hun orgels nog veelvuldig toegepast.

Als we naar de bouwtijd van "ons" orgel kijken (1918) dan is het opmerkelijk dat in een periode waarin veelvuldig pneumatische orgels werden gebouwd met in de meeste gevallen fronten bestaande uit een fantasieloze "pijenschutting", nog een dergelijk orgel werd gebouwd. Er zijn wel tekenen van de vervalperiode waarin het orgel werd gebouwd zichtbaar. Zo zijn zinken frontpijpen toegepast en is het pijpwerk grotendeels fabrieksmatig gemaakt. Toch is de intonatie en

Het in 2002 gerestaureerde interieur.

klankgeving van het orgel helder, klassiek en draagkrachtig en is de vormgeving van de orgelkast met het daarop aanwezige houtsnijwerk ronduit prachtig en een aanwinst voor het kerkinterieur.

Een leuk detail dat vermelding verdient is, dat één der grondleggers van de Orgelmakerij Bakker & Timmenga, Arjen Timmenga nog aan het orgel dat nu in onze kerk staat gewerkt heeft. Aan de binnenzijde van één van de deuren in de achterzijde van het orgel staan met potlood zijn initialen vermeld. In 1919 heeft hij nog aan het orgel gewerkt tijdens een jaarlijkse stembeurt.

Het originele handgeschreven koopcontract van het orgel is in het bedrijfsarchief van de fa. Bakker & Timmenga bewaard gebleven. Van dit contract is door dhr. B. Yedema welwillend een kopie ter beschikking gesteld en als bijlage afgedrukt.

In het orgel was nog een open plaats aanwezig voor bijplaatsing van een extra stem. Besloten werd om op deze plaats een Cornet III sterk discant bij te plaatsen, waardoor het orgel meer mogelijkheden bezit om de samenzang extra te ondersteunen. Het pijpwerk van deze stem is door de fa. Bakker & Timmenga in eigen werkplaats vervaardigd.

Ondanks alle veranderingen en de vervlakkingen in de orgelbouw aan het einde van de negentiende en in de eerste helft van de twintigste eeuw is Orgelmakerij Bakker & Timmenga de enige orgelmakerij in Nederland welke het langst mechanische sleepladeorgels is blijven bouwen in een periode waarin de opkomst van pneumatische fabrieksorgels hoogtij vierde.

Het orgel in onze kerk is daarvan een klinkend en zichtbaar bewijs, wat het verdient om voor het nageslacht bewaard te blijven en te mogen klinken in de erediensten in onze gerestaureerde kerk waar de lof en de eer aan onze God verkondigd en gezongen mag worden.

Geraadpleegde bronnen en literatuur:

Archief Nederlandse Hervormde Gemeente Elst (U). *Notulenboeken des kerke-raads. Rekeningenboeken kerkvoogdij.*

Barneveld, J. van en A.J. de Jong, *De lotgevallen van Nederlandse boeren als kolonisten in Suriname*, Voorthuizen 1995.

Boekzaal der Geleerde Wereld en tijdschrift voor Protestantse Kerken in het Koninkrijk der Nederlanden, Amsterdam 1861, pagina 638.

Breukelen W. van, *H.D. Lindsen, een Utrechts orgelmaker*, Ongepubliceerde doctoraalscriptie muziekwetenschap, Utrecht 1981.

Deys, H.P., *Naamlijst van predikanten die in Rhenen in de Cunerakerk hebben*

gestaan. Publicatie ingezien via website Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o.

Eck T. van en H. de Kler, *Orgelkunst rond 1900*, Alphen a/d Rijn 1995.

Erdin V., *De Europese Colonisatie in de kolonie Suriname onder leiding van Ds. A. van den Brandhof, Nederlands Hervormd Predikant te Elst bij Amerongen*, Doctoraalscriptie Faculteit der Geesteswetenschappen Nederlandse taal en cultuur. Universiteit van Amsterdam, januari 2003.

Groningen, C.L. van, e.a. *De Utrechtse Heuvelrug*. Tweedelige uitgave over de historie van het gebied Bilthoven tot Rhenen, Zwolle 1999.

Jongepier J., *Orgelbouw in Friesland 1480-1926*, Encyclopedie het Historische Orgel in Nederland, Amsterdam 1999.

Kruijs, M.H. van 't, *Verzameling van disposities der verschillende orgels in Nederland*, eerste druk 1885. Opnieuw uitgegeven door Frits Knuf te Amsterdam in 1962, gegevens ontleend aan dit boek verkregen via het archief van de Stichting Nederlands Instituut voor Kerkmuziek te Utrecht.

Talstra F., *Langs Nederlandse Orgels, Groningen, Friesland, Drente, Baarn* 1979.

Diverse mondelinge en schriftelijke informatie verkregen van dhr. C. Hoogendoorn te Diever m.b.t. het vroegere Lindsen-orgel en dhr. B. Yedema en dhr. H. Braad van Orgelmakerij Bakker & Timmenga te Leeuwarden m.b.t. deze orgelmakerij en het huidige orgel te Elst.

(Alle foto's, uitgezonderd die van de kerstfeestviering in de oorlogsjaren, zijn eigendom van N.G. van den Oosterkamp)

1822 & 1823

Contraat. 191

Contraat.

De ondergetekenden Beestmeesters der Gereformeerde Kerk te Rotterdam hebben een en de zamen Bouter en Timmerman Beestmeesters te Rotterdam toe andere zijde, ten welc aengefomen als volgt.

Wij zamen Bouter en Timmerman nemen aan over Contractanten ten eenre zijde, te overaentigen een nieuw Kerkorgel over de som van f 1500.- Legge Beestmeesters Rotterdam guldens, naar eenre tekening over het Kerkbestuur goed gekend.

Het Orgel zal berallen in houtklavin, streckende ten graet 2 tot f teynde 4 1/2 Oelaf in omvang, met een vangakoppelt Pedaal gro- 1 1/2 Oelaf beide van zijn weyenschot, het klavin bejynt met 11 toet collaboit en des spekende stemmen. Van overburede uitbreider wordt de windlade over tezen reguleere gemo- De dispositie is als volgt:

Dispositie

- 1. Restant 8000 grolmunt in spunt in metaal.
- 2. Fiola 8 „ tot e quombineerd
- 3. Bronzen 8 „ van C. - H. hout
- 4. Orlaaf 4 „ van C. - J
- 5. Sleut 4 „
- 6. Orlaaf 2 „
- 7. Opmerplaats
- 8. Yntich

Samen 312 sprekende pijpen

At het materiaal dat van den bouw van de Orgel wordt gebruikt zal van het beste zijn, waarom de verantwoordig den ook twintig jaar aansprakelyk blyven van alle gebreken welke van stakke berouking of verkeerd materiaal te wijten zijn. Daaron tegen neemt het Kerkbestuur de verplichting op zich om het Orgel gedurende bovengenoemd tydsduur eens per jaar door de verantwoordig te laten sinnen tegen vergoeding van f10.- itegge Ten gulden per jaar

De Betaling zal geschieden na oplevering en ingebruikneming van het Orgel in één termijn.

Het schilderen en alle timmerwerk die de bouw van het Orgel met zich slepen komen voor rekening van het Kerkbestuur. Transport, reis en verblyf ook voor rekening van de verantwoordig.

By Contractanten ter ene zijde verklaart en de verbaandiging van het Orgel en verwante bepalingen gemaekt te nemen, en ont daaraan verbinden als volgens de wet.

Het Kerkbestuur. Aktes gedaan en getuend.
 D. J. M. van Praet Reunwarden den 7 Juli 1917
 H. W. van der Meer J. P. Doekes & T. van der Meer

Vuursteen en het Egelmeer

Ad J. de Jong

Het artikel over vuursteen van Hans Smulders in het afgelopen meinummer van Oud Rhenen herinnerde mij aan een bezoek dat mevr. Lot Delfin-van Mourik Broekman en ondergetekende zo'n tien jaar geleden in de winter brachten aan het Egelmeer dat zich achter Prattenburg bevindt. Aanleiding was een tip van Joop Mom, die ons erop attendeerde dat men bezig was met het afplaggen van de oevers van dit Egelmeer en dat men daarbij tot op het kale zand gegaan was dat bezaaid lag met vuurstenen.

Zoals Smulders aangaf waren er in 1979 vlak in de buurt op Kwintelooyen vuurstenen werktuigen van hoge ouderdom gevonden en mogelijk was er een verband. Tevens was het Egelmeer een van de plaatsen waar gestopt werd tijdens de Cuneraprocesie in de Middeleeuwen en misschien konden er ook archeologische

Het Egelmeer begin jaren negentig van de vorige eeuw (foto A.J. de Jong)

vondsten gedaan worden.

Er stond dat jaar behoorlijk wat water in het Egelmeer, dat dicht gevroren was en men kon op het ijs lopen. Hierdoor konden we ook de 'eilandjes' midden in het meer bekijken. Tegenwoordig is de waterstand lager dan toen het geval was; men

Het Egelmeer anno 2003. De oevers zijn weer volledig begroeid. Op de voorgrond de waterstandmeter

kan die nu zelfs aflezen op een speciale meter, die bij de oever is aangebracht. Alleen in het midden van het meer staat nog wat water, er vlak omheen bevindt zich drassige bodem.

Volgens Smulders was vuursteen in de Steentijd een gezocht artikel omdat het zich goed liet bewerken tot werktuigen als vuistbijlen, messen, pijl- en speerpunten en krabbers voor het bewerken van huiden. Er zou een levendige handel in hebben bestaan.

Hij beschrijft hoe vuursteen in Limburg moest worden gedolven door speciale gangen te graven in de mergel. Men deed er kennelijk behoorlijk wat moeite voor om het vuursteen te bemachtigen.

Enkele maanden geleden werd door mij een korte vakantie doorgebracht in de Dordogne, een gebied dat vooral bekend staat om de fraaie prehistorische tekeningen die in grotten, zoals die van Lascaux, zijn te vinden. Deze zijn zo'n 30.000 jaar geleden gemaakt door 'kunstenaars' uit de zogenaamde Cro-Magnon periode. De Franse televisie heeft over deze Cro-Magnon mens een documentaire in voorbereiding die volgend jaar vanaf september over de hele wereld zal worden uitgezonden.

Ook van deze Cro-Magnon mens zijn vuurstenen werktuigen in grotten aangetrof-

De oevers van het Egelmeer tot op het kale zand afgeplagd, bezaaid met vuurstenen (foto A.J. de Jong)

Een akker in de buurt van Montignac (Dordogne) bezaaid met vuursteen "knollen" (foto A.J. de Jong)

fen. Deze zal echter minder moeite hebben gehad om vuursteen te vinden, want de akkers in het Dordogne gebied, bijvoorbeeld bij Montignac, liggen bezaaid met afgeronde 'vuursteen knollen' die er op afstand uitzien als 'witte beenderen'. We hoopten natuurlijk bij het Egelmeer sporen van bewerking van de aanwezige vuursteen, of bijvoorbeeld een werkplaats, aan te treffen. Er werden echter geen afslagen of bewerkte stenen gevonden.

Inmiddels zijn de oevers van het Egelmeer alweer begroeid met hei, struiken en boompjes en is van de vuurstenen niets meer te zien. Daarom leek het goed enkele foto's hier te publiceren die we toen gemaakt hebben, temeer omdat er toevallig die winter behoorlijk wat water stond in het Egelmeer, dat er meer dan gewoonlijk het geval is uitzag als een 'echt meer'.

Literatuur

Smulders, Hans, *Vuurstenen, het staal der Steentijd*, Oud Rhenen jrg 22 mei 2003 nr 2, p. 14 t/m 25.

Journal Sud Ouest, Montignac Dordogne, Mercredi 30 avril 2003, p. 2-2.

De “nieuwe” stadsbrief van Rhenen uit 1403

A.J. de Jong en Ph. J. van Dael

Dit jaar is het precies 600 jaar geleden, dat Rhenen een nieuwe stadsbrief kreeg van Bisschop Frederik van Blankenheim. De oudere stadsbrief waarvan we het jaartal niet kennen was verloren gegaan bij de stadsbrand van Rhenen in de herfst van het jaar 1400.

Steven van Lienden had kans gezien de stad Rhenen in brand te steken en in de as te leggen. Volgens overlevering zou de hele stad in vlammen zijn opgegaan met inbegrip van de kerk en de Commanderij van de Duitse Orde. Slechts een huis zou gespaard zijn gebleven. Aanleiding zou zijn geweest dat een bloedverwant van Steven van Lienden was gedood. Steven zelf werd later door de bisschop gevangen genomen en ter dood gebracht.

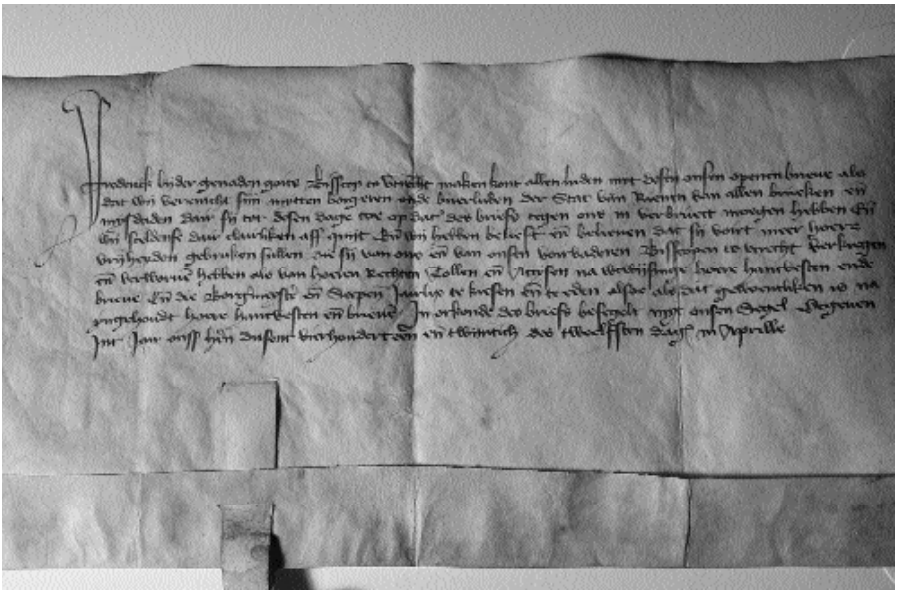
Bij deze brand was ook het stadhuis van Rhenen afgebrand met daarmee de stadskist waarin zich de oorspronkelijke (waarschijnlijk 13de eeuwse) stadsbrief en privileges bevonden.

Tot op heden zijn geen afschriften van die oorspronkelijke stadsbrief aangetroffen, maar aan de hand van de “nieuwe” stadsbrief van 12 oktober 1403 is een deel van de tekst van de 13de eeuwse versie te reconstrueren. Er is namelijk veel gelijkennis met de stadsbrief van Wijk bij Duurstede die Gijsbrecht van Abcoude, uit het geslacht van Zuylen, op 12 maart 1300 aan Wijk bij Duurstede gaf.

Van Iterson gaat hier in zijn boek *De Stad Rhenen* nader op in. Hij suggereert dat Rhenen tussen 1230 en 1258 stadsrecht zou hebben gekregen. Over dit onderwerp is de laatste jaren gepubliceerd en gediscussieerd in Oud Rhenen door Leupen, van Dael en de Jong. Van Dael verricht momenteel nader onderzoek aan het stadsrecht van Rhenen.

In ieder geval staat vast dat Rhenen in 1346 (verder?) werd ommuurd in opdracht van bisschop Jan van Arkel. Dit hadden we natuurlijk kunnen vieren in 1996, maar hebben dat nagelaten omdat toch de heimelijke wens bestaat dat we nog eens ergens in de bisschoppelijke of keizerlijke archieven de werkelijke datum van verlening van het stadsrecht zullen vinden. Over een conclusie dat Rhenen reeds een stad was op basis van een zegel uit 1258, dat zich in het archief van de Duitse Orde bevindt, lopen de meningen uiteen.

Aangezien het dus dit jaar 600 jaar geleden is dat het stadsrecht van Rhenen werd bevestigd, meenden wij er goed aan te doen om hier nu eindelijk eens vast te stellen waar zich de bekende bronnen rond het stadsrecht van Rhenen *zich* bevinden. Voorts dient vermeld te worden dat dr. R. Jesse, oud-archivaris van het Rhenense

Charter van 12 april 1421 van Frederik van Blankenheim (Oud Archief Rhenen inv.nr. 10)

Zegel van Frederik van Blankenheim hangende aan het charter van 12 april 1421 (Oud Archief Rhenen inv.nr. 10)

Gemeentearchief, tevens een transcriptie maakte van een brief die hij vond in het Oud Archief van Rhenen. Jesse wist niet meer dan dat de brief zou zijn opgesteld d.d. 17 Mey XXXVI.

De brief zou zijn ‘geleverd’ door Dirck de Bruyn, Willem Lijster en Jan Dircksz. Gezien de namen van vermoedelijk schout en schepenen moet deze zijn opgesteld in 1536, het jaar waarin door keizer Karel V een ieder gevraagd werd hoe het stond met stadsrecht, heerlijke vrijheden en de ridderschap in het Sticht.

Dirck de Bruyn c.s. moeten de stadsbrief van anno 1403 dus nog in 1536 onder ogen hebben gehad. Het is niet aannemelijk dat zij naar Utrecht waren afgereisd om de tekst uit het Diversorium van bisschop Frederik van Blankenheim te halen. De tekst uit 1536 lijkt echter goed overeen te komen met die aanwezig in het Diversorium.

Inmiddels had ook mr. R. Fruin Th. Azn in 1903 (na 500 jaar) de volledige tekst van de vernieuwde stadsbrief van 1403 gepubliceerd. Het lijkt er echter op dat ook de stadsbrief was zoekgeraakt en dat Fruin slechts een kopie van deze stadsbrief heeft geraadpleegd uit het Diversorium¹ van Frederik van Blankenheim, dat zich bevindt in het Bisschoppelijk Archief te Utrecht.

Zowel door Fruin als door van Iterson wordt geen melding gemaakt van de vindplaats van de originele (nieuwe) stadsbrief van 1403. We kunnen daarmee concluderen dat de originele versie van de stadsbrief uit 1403, net als die uit de 13de eeuw, op z'n minst is zoekgeraakt, maar mogelijk zelfs verloren is gegaan.

In Museum Het Rondeel te Rhenen wordt een kopie tentoongesteld van een charter van Frederik van Blankenheim d.d. 12 april 1421, waarin hij zijn onenigheid met de stad Rhenen bijlegt en tevens de privileges bevestigt die door zijn voorvaders aan de stad waren gegeven.

Deze stadsprivileges worden in 1425 nog eens door bisschop Zweder van Culemborg nader bevestigd. Beide charters, aanwezig in het Oud Archief van Rhenen, zijn door deze bisschoppen bezegeld.

Het lijkt ons goed hier in Oud Rhenen de volledige tekst van de stadsbrief van 1403 uit het Diversorium van Frederik van Blankenheim te publiceren, samen met een kopie van het origineel in het Diversorium, en tevens te komen met een goede bronvermelding. De tekst uit het Diversorium is zoals gezegd gepubliceerd door Fruin in 1903.

Afgezien van enkele spellingsinterpretaties komt de tekst goed overeen met de laat- middeleeuwse tekst in het Diversorium. Belangrijke afwijking is dat Fruin een nummering geeft (net als Jesse) aan de achtereenvolgende privileges.

In het Diversorium begint men met ‘in den eersten’ dat later wordt vervolgd met

‘voert’, geen nummering dus.

Voorts ontbreekt bij Fruin de aanhef: ‘Privilegien der Stath van Renen gegeven’.

Bronnen

1. Eerste Diversorium Frederici de Blanckenheim, biscop van Utrecht, primun Utrecht en Overysele 1393-1417, folio XCVJ t/m XCVIII verso, Bisschoppelijk Archief inv. nr 2. In de studiezaal van Het Utrechts Archief bevindt zich een fotokopie in Band 1 van dit archief. Er is voorts nog een kopie inv. nr 3-1, waarbij de aanhef is: ‘Alsoe bisscop Frederic der Stede van Rene hoer privilegien vernyet ende gegeven heeft’, folio LXVII t/m LXVIII.
2. Charters in Oud Archief Rhenen, nrs 10 en 11, d.d. 12 april 1421 en 31 juli 1425; een foto van charter nr 10 is tentoongesteld in museum Het Rondeel in Rhenen.
3. Ph.J. van Dael, *Over het Rhenense stadsrecht en het Rhenense (burger) zegel*, Oud Rhenen jrg 21 mei 2002, nr 2, p. 5 e.v.
4. Mr. R. Fruin Th. Azn., *De Middeleeuwse rechtsbronnen der kleine Steden van het Nedersticht van Utrecht*, Derde deel, Martinus Nijhoff ‘s-Gravenhage 1903, p. 195 e.v.; bibliotheek Het Utrechts Archief 12D10/12.
5. Prof. dr. W. van Iterson, *De Stad Rhenen*, Assen 1960, p. 113 e.v.
6. Dr. R. Jesse, *Gemeente Archief Rhenen Periode 1850-1925*, inv. nr 447. Diverse transcripties van Rhenense charters en brieven aangetroffen in het Oud Archief van Rhenen.
7. Dr. A.J. de Jong, *Wanneer kunnen we nu vieren dat Rhenen stadsrecht werd verleend?*, Oud Rhenen jrg 18, mei 1999, nr 2, p. 12 e.v.
8. Prof. dr. P. Leupen, *De Burgers van Rhenen*, Oud Rhenen jrg 18, januari 1999, nr 1, p. 18 e.v.

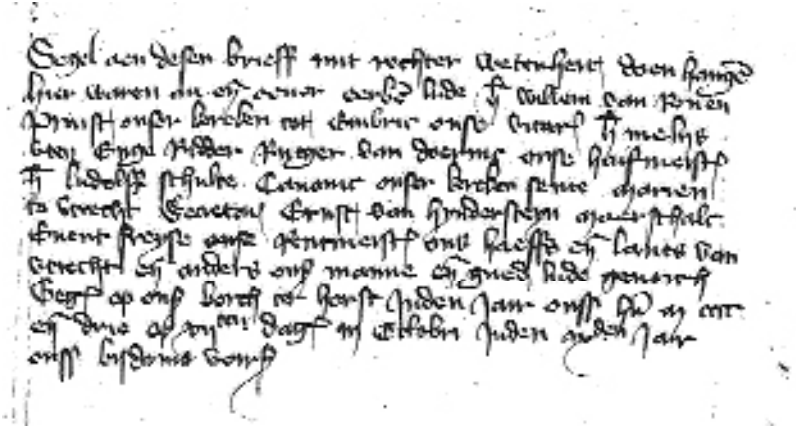
Noot

¹ Waarschijnlijk werd dit gebruikt voor transcripties van door de bisschop afgegeven oorkonden. De oorspronkelijke oorkonde werd aan de tegenpartij overhandigd en de bisschop kon zo, wanneer dat nodig was, de tekst in zijn eigen archief nalezen. Hij zal daarbij een indeling in categorieën hebben gebruikt; de Rhenense stadsrechten belandden in de categorie diversen.

1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100

101

om gehalten off thenen selke conuenon die ons off ons
 lande vrant off vredeloes ons lande doeren. Doert Con-
 ueniant die ons Stat van Rhenen voerf hore priuilegien
 en vrisheden bin freken wulde dat machten die burgers
 ons Stat vonsf by consent en guetdumken die Richter
 of der Seperie den gnd tyt weder staen nac hoere macht
 sonder toerne en misdoen van ons en ons nacomelinge
 bisscop Tharich. Doert want onse vonsf Stat van
 Rhenen byden ende van onsen lande gelijc is se selen alle
 die burgers ons Stat voerf gmt en vris wesen van alle
 vrisen vngemaken gemeinen Rhenen die onsen gemeine
 lande aen ligen tusschen noede en bodenme. Doert
 inder burger van Rhenen die voer sijn dageschift recht
 te rechte staen offte rechte doen en. Dien salmen met
 vrenen voer onsen offhael te vrecht ten waer in
 gheschieden selen. Doert alle alulte voeren en kende
 als die vonsfmeisten Seperie en vrenigme onsen
 Stat vonsf by consent en guetdumken ons off onse Rhenen
 in ons vonsf Stat ordineren tot khaeff ons vonsf.
 Stat daer selen die Richter vonsfmeisten Seperie
 en gemeine vonsf vris macht aff hebben ote selen en
 aff te ligen. Doert van allen vromiden Rhenen
 en beveringe die dagesch. vallen moegen in ons vonsf
 Stat van Rhenen vonsf selen en of onse nacomelinge
 bisscop te vrecht aff hebben den vreden vromet en
 die ander die vrominge selen guen en wesen tot rusthu
 en onbar ons vonsf Stat van Rhenen. En om dat en
 vromen vromen en vrisheden van ons en van onsen
 nacomelinge vromen vromen elche vromen of selen
 geselden en onberbracken bluen. Soe hebben en ons

Privilegien der Stath van Rhenen gegeven

Wy Frederic van Blanckenheim, bi der genaden Goits ende des Heiligen Stuels van Romens bisscop to Utrecht, doin kunt ende kenliken allen luden, alsoewail den tegenwoirdigen als den toekomenden, dat wy met gueden voirsynne ende by raide unss raits ende gueder luden um menigen trouwen dienst, den unse lieve ende getrouwe burgers unser stat van Renen uns ende unser kircken ende unsen voirvaderen, bisscopen to Utrecht, menichfoldeliken gedaen hebben, ende noch, off Got will, uns, unser kircken ende unsen nacomelingen, bisscopen to Utrecht, doin sullen, ende hebben hem um den menichfoldeliken groeten schaden ende verliese, den unse getrouwe burgers vurscreven menichwerven voir unser kircken vurscreven geleden hebben, ende mede um dat groete ongevall van brande, dat unse vuirgenomde burgers nu unlange tijt geleden gehatt hebben, dair hoir privilegiën ende vryeheiten, die sy van unsen voirvaderen, bisscopen to Utrecht, verkregen ende verworven hebben, yn verbrant ende verloren sijn, - soe hebben wy gegeven ende geven mit desen tegenwoirdigen brieve voir uns ende voir unsen nacomelingen, bisscopen to Utrecht, vrylike te hebben ende te gebruiken

ewelike durende alsullic recht, privilegiën ende vryheden, als hiernae beschreven stain:

1. In den iersten soe sullen die burgers unser stat van Renen jairlix up sant Peters avent ad Cathedram maken negen lote; ende die burgers, die die negen lote krigen, die sall unse richter in der tijt eeden, dat sy kiesien sullen jairlix twee burgemeisters ende dairthoe sess nye scepene. Ende die sess scepen sullen twee jair in den scependom blyven. Ende alle jair up sunten Peters avent vurscreven sal men tween burgemeisters ende sess scepen dair kiesien; ende die burgemeisters ende scepen sal men presentieren unsen richter in der tijt tot Renen, um dieselve te eeden, alst van olsts gewoelic is. Ende sy sullen dair voirt recht doin nae hoerren alder gewoenten van onser wegen.
2. Voert so soelen alle die burgers van Renen, die woenachtich sijn tusschen der Gribben ende der Vorder aen beiden syden des berges, qwijt ende vry wesen van alre schattinge ende van onrechter gevynghe des gelts van koermeden ende van dienste, die behoeren mach tot onser borch ter Horst, behadelick ons in allen denghen, die tot dien dienst sculdich sijn mit rechte.
3. Voert soe soelen alle die borgers van Renen vurscreven alle onse gestichte doir quijt ende vry wesen van alre tollen mit hoeren lyve ende mit hoeren guede. Mer weert, dat enich guet queme to water offte lande, dat neygende weer tot onsen tolle to Renen, dat onse borgers van Renen kofften ende behielden ende brukeden bynnen onser stat van Renen voirscreven, daer en soelen sy ghenen tolle aff gheven; mer weert, dat sy dat guet voertvoerden, soe zoelen sy dat vertollen, gelijc die koepman gedaen solde hebben, die dat guet aenbrachte.
4. Voert soe en sal men ghenen borger onser stat Renen voerscreven vangen nochte onder borgen halden, alsoe verre als die scepene onser stat voirscreven kennen dengenen alsoe geguedt te wesen, die broickich gheworden is, dat ghenoch is der rechter beteringe der broecken, uutghenomen doitslach ende sulken misdaden, daer die doit of die ewighe kerker nae sal volgen, offte daer men hem aent lijff solde pynen.
5. Voert alle koiplude, die tot onser stat van Renen voerscreven ten jaermerckten comen, soelen hebben drie dage, voerdats ment cruys opricht, ende drie dage daerna, dat ment cruys weder nederleecht; ende alle dieghene, die dair coemen ter weeckmerckten, soelen dien dach hebben vast ende seker geleyde te komen, te wesen ende wech te vaeren mit hoeren lyve ende mit hoeren guede, ten ware, dat sy dan misdaden alsulcke saken, daer men sy billick om ophalden of thueven solde; utgenomen die onse off ons lants viant off vredeloes ons lants weren.

6. Voert wair yemant, die onser stat van Renen voerscreven hoere privilegien ende vriheden ynbreken wolde, dat mochten die borghers onser stat voirscreven by consent ende guetduncken des richters ende der scepenen dan in der tijt wederstaen nae hoere macht sonder toerne ende misdoen van ons ende onse nacomelingen, bisscopen tUtrecht.
7. Voert want onse voirscreven stat van Renen by den eynde van onsen lande gelegen is, soe soelen alle die borgers onser stat voerscreven quijt ende vrij wesen van allen reysen uutgenomen gemeynen reysen, die onsen gemeynen lande aenliggen tusschen Noede ende Bodegraven.
8. Voert enich borger van Renen, die voer synen dagelixschen richter te rechte staen offte rechte doen will, dien en sal men nyet citeren voer onsen officiaal to Utrecht, ten waer in gheesteliken saken.
9. Voert alle alsulke koeren ende renten, als die borgermeesteren, scepene ende ghemeynte onser stat voirscreven by consent ende guetduncken ons off onss richters in onser voirscreven stat ordineren tot behoeff onser voirscreven stat, daer soelen die richte, borgermeesteren, scepene ende gemeynte voirscreven vry macht aff hebben op te setten ende aff te leggen.
10. Voert van allen opkomenden koeren ende beteringe, die dagelix vallen moegen in onser voirscreven stat van Renen, dair soelen wy ende onse nacomelingen, bisscopen to Utrecht, aff hebben den vierden penninck; ende die ander drie penninge soelen gaen ende wesen tot nutschap ende orbar onser voirscreven stat van Renen.

Ende omdat wy Frederic, bisscop to Utrecht voirscreven, willen, dat alle dese voirscreven privilegiën, rechten ende vryheden van ons ende van onsen nacomelingen, bisscopen to Utrecht, ewelicken vaste ende stede gehalden ende onverbroeken bliven, soe hebben wy onse segel aen desen brieff mit rechter wetenheid doen hangen. Hier waren an ende oever eerbare lude: heer Willem van Renen, praist onser kercken tot Embric, onse vicaris, heer Melys uten Enge, ridder, Rutger van Doerinc onse haifmeister, heer Ludolff Schulte, canonic onser kercken sente Marien to Utrecht, secretaris, Ernst van Hyndersteyn, maerschal, Evert Freyse, onse rentmeister ons haeffs ende lants van Utrecht, ende anders onser manne ende gueder lude genoich. Gegeven op onser borch ter Horst in den jair onss Heren M CCCC ende drie op de XIIten dagen in Octobri in den IXden jair onss bisdoms voirscreven.